

ՀԱՅ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԴԱՐԱՆ

1207-1316

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՐԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՐԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

«МАТЕНАДАРАН»
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МАШТОЦА
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

ГРУЗИНСКИЙ ХРОНОГРАФ

(1207—1318)

*Перевод с древнегрузинского,
предисловие и комментарий*
П. М. МУРАДЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1971

9(47.922)
2-94

«ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎՐԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

(1207—1318)

*Թարգմանությունը հին վրացերենից,
առաջաբանը և ծանոթագրությունները*
ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԻ

1248

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1971

Սույն հրատարակությունն ունի աղբյուրագիտական,
ներածություն և ծանոթագրություններ:

25392

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

4) ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკვიდრე, [ცხოვრება დემეტრე, გიორგი და ლაშა-გიორგი მეფეთა]

Ինչ խոսք, դավանաբանական վեճերը միաբանակների և երկաթնակների միջև շարունակվում էին, բայց ավելի խաղաղ ու մի տեսակ հաշտվողական-հանդուրժողական ոգով: Թերևս դրանում նշանակալից էր հուլիական որոշ գավառների իշխանությունն ստանձնած վրաց պետականության հսկողության դերը, հատկապես 1103 թվականի Ռոմի-Ուրբիճիսի համաժողովից հետո:

XI—XIII դարերում հայ-վրացական մատենագրական փոխհարաբերությունները դուրս են գալիս հիմնականում վարքագրական հուշարձանների փոխանցումների աահմանափակությունից և ներառում մատենագրության այլևայլ բնագավառներ: Ի տարբերություն V—X դարերի, երբ գերազանցապես հայերենից էին թարգմանվում վրացերեն, այս շրջանում վրացերենից ու վրացերենի միջնորդալորմամբ հայերեն են թարգմանվում բավական ծավալուն երկասիրություններ. ա. Հովհան Դամասկացու մի քանի «Հակաճառություններ», բ. նույն հեղինակի «Աղբիւր իմացութեան»-ը (Πηγὴ γνῶσεως), գ. Եվստաթեոս Նիկիացու հակակաթոլիկական «Թողթ», դ. Պրոկո իմաստասիրի «Ծաղկապք աստուածաբանական»-ը, ե. Հովհան Պետրիճիի «Մեկնությունը Ծաղկապք»-ը, գ. Հովհան Սինայեցու «Կղեմաբսի» («Սանդուղք աստուածային ելից») վերջին մասը, է. «Ժամագիրք Յունաց»-ը, բ. «Քարթլիս ցխովրեբա»-ն և որոշ այլ մանր գործեր: Մինչդեռ XI—XIII դարերում հայերենից վրացերեն թարգմանված որևէ ամբողջական երկ դեռևս հայտնի չէ:

Հայ մշակույթի առաջատար կենտրոնների մի նշանակալի մասը այդ շրջանում բուն Հայաստանից տեղափոխվել էր Կիլիկյան Հայաստան, իսկ վերջինիս աշխարհագրական հեռավորությունը, քաղաքական մերձավորության պակասը այդ շրջանի Վրաստանի հետ՝ անշուշտ իրենց կնիքը կրենեին գրական թափանցումների վրա, մանավանդ որ Եվթիմեոս և Գեորգի Աթոնացիներից սկսած վրաց մատենագրությունը խստիվ նետամուտ էր բյուզանդականին, Եփրեմ Կրտսերի բնորոշմամբ՝ «որդին թողից մերձ է» նշանաբանով:

Այս շրջանի հայ-վրացական գրական-մշակութային փոխհարաբերությունները քննելիս պետք է պատշաճ ուշադրություն դարձնել Զաքարյան Հայաստանի և վրաց միացյալ թագավորության կարևոր հանգամանքին: Գանձակեցու նկարագրմամբ «Սոքա (իմա՝ Երկայնաբազուկները—Պ. Մ.) բազում մարտն քաջութեան ցուցին, քանզի զբազում աշխարհն Հայոց, գոր ունեին պարսիկք և տաճկունք, առին ի ճոցանէ յինքեանս՝ զգաստս, որ շուրջ զծովովն Գեղարքունոյ, և զՏաշիր, և զԱյրարատ, զԲջնի քաղաք և զԴուին, և զԱնքերոյ, և զԱնի քաղաք, և զԿարս, և զՎանդ ձոր, և զաշխարհն Սինեաց և որ շուրջ զնովս եմ բերդք և քաղաքք, և գատաք. հարկատուս արարին և գուլտանն Կարնոյ քաղաքին... առին և նոքա բազում գաստս ի պարսից և բերդս ամուրս՝ զԳարդման, զՔարհերձ, զԵրզնկանք, զՏաուշ, զԿամարեթ, զՏերունականն, և զԳագ, և զԾամբոր քաղաք ի նեղ Էսրի...»¹:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրության Կ. Ա. Մեյիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 163:

«Ընդ ձեռամբ թագաւորին վրաց» գտնվող Երկայնաբազուկների «յինքեանս» առած հայոց գավառներում, բնականաբար, վրաց մշակույթի ազդեցությունը հայոց նկատմամբ ավելի նկատելի կլիներ, քան հակառակը: Դրան նպաստում էր քաղկեդոնական որոշ օջախների աշխուժացումը Հայաստանում:

«Քարթլիս ցխովրեբա»-ն, իբրև Վրաստանի պատմությունը ներկայացնող միակ ժողովածու, հայ մատենագրության մեջ աննկատ չի մնացել: Մեր որոշ պատմիչներ ուղղակի կամ հեռավոր վերլուծվ արձանագրել են նրա գոյությունը: «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի բովանդակած նյութերն օգտագործող առաջին հայ մատենագիրը Մխիթար Անեցին է եղել: Թեև նրա պատմության այդ մասը մեզ չի հասել, այնուամենայնիվ, Ստեփանոս Օրբելյանի և Վարդան Արևելցու հղումներից հավաստիանում ենք, որ Մխիթար Անեցին Վրաստանին վերաբերող տեղեկությունները բաղել է «ի գիրս ճոցա»¹, որ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ին է վերաբերում: Վարդանի այս տեղեկությունից դժվար է եզրակացնել՝ խոսքը վրացերեն բնագրի՞ն է վերաբերում, թե՞ նրա հայերեն թարգմանությանը²: Հայտնի է, որ Անեցին Կաթողիկե եկեղեցու ավագերեցն էր, իսկ Ն. Մատի պեղումների արդյունքներից գիտենք, որ այստեղ վրացերենը հասկանալի լեզու էր, մանավանդ երկարամյակների ու «արքայունների» աշխուժացման շրջանում: Եթե Անեցին օգտվել է վրացերեն բնագրից, ապա դա չի նշանակում, թե մինչ այդ հայերեն թարգմանություն չի եղել: Ստեփանոս Օրբելյանի խոսքերից երևում է, որ «Կեղեցիկ պատմություն Մխիթարայ Անեցույ» երկում խոսվել է Օրբելյանների ազատամարտության ու նրա հետևանքների մասին՝ «զվախճան կատարածի ճոցա, գոր հաստատուս ծանոց մեզ...»³ այնպես, ինչպես օրինակ, Քորայրեցին է պատմում այդ մասին, առանց որևէ վրացական աղբյուր հղելու: Դեպքերին ժամանակակից Անեցին հազիվ թե ձեռքի տակ այդ անցքերին վերաբերող որևէ աղբյուր ունենար, մինչդեռ վրաց թագավորների մասին խոսելիս (Վարդանի քաղաժով) նա իբրև վերջին թագավոր Բագրատին է հիշում (XI դ.): Այդ տեղեկությունները նա կարող էր քաղել ինչպես ամբողջ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ից, այնպես էլ Սմբատ Դավթի որդու պատմությունից:

Հաջորդ պատմիչը Մխիթար Այրիվանեցին է: Որ «Թագաւորք Վրաց» և «Եպիսկոպոսք Վրաց» ցանկերը կազմելիս ձեռքի տակ «Քարթլիս ցխովրեբա» է ունեցել, պարզ երևում է նրա մի արտահայտություն:

¹ «Հատարումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի», Վեներիկ, 1862, էջ 91—92:

² Մխիթար Անեցու «Պատմության» պահպանված հատվածի հրատարակիչ Բ. Պատկանյանն այս առթիվ գրում է. «Մեզ չէ յայտ, եթե պատմութիւնս այս վրաց, յիշատակեալն ի Վարդանայ և ի Ստեփանոս, առանձին երկասիրութիւն էր հեղինակիս, թե՛ մասն ինչ միայն «աշխարհագրամար գրուցաց» Անեցույն (տե՛ս «Մխիթարայ Անեցույ Պատմութիւն», Ա. Պետրեբորգ, 1879, էջ ա—բ):»

³ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն ճաճանգին Սրապկան, Թիֆլիս, 1910, էջ 372:

Նից. «Ձալսչառի գտաք յօրինակս»¹: Պիտի ենթադրել, որ Այրիվանցոյ «օրինակը» «Քարթլիս ցխովբեա»-ի հաշերեն թարգմանութանն է վերաբերում, որովհետև ոչ մի հիմք չկա կարծելու, թէ մա կարող էր օգտվել վրացերէն բնագրից: Հարցը բարդանում է նրանով, որ Այրիվանցոյ մոտ վրաց թագավորների թվարկումը հասնում է մինչև Վախթանգ III (XIV դ.), մինչդէռ մեզ հայտնի հաշերեն թարգմանությունը ավարտվում է Դավիթ Յիմարարի մահվանը և, հավանաբար (եթէ վերջին էջը ընկած համարենք), Դիմիտրէի գահակալութեան հիշատակութեամբ²: Եթէ բացառենք այն պարագան, որ Այրիվանցին հիշյալ ցանկը կարող էր կազմել ըստ հայկական այլևայլ աղբյուրների, ապա կամ պիտի ընդունել, որ «Քարթլիս ցխովբեա»-ի հին հաշերեն թարգմանությունը բովանդակել է XIV դարի անանուն ժամանակագրությունը՝ ներառյալ և ապա Դավիթ Յիմարարի Պատմությունից հետո եղած մի սովոր բաժին կորել է, կամ այն, որ XII դարի երկրորդ կեսի թարգմանությանը հետևել է մի այլ թարգմանություն, որն սգօր անհայտ է մեզ: Երկու դեպքում էլ Սիմեոն Պոնձախանցին չէր կարող երկիս թարգմանիչը լինել: Որևէ կտրուկ դատողություն անելու համար, եթէ ոչ հաշերեն հիշատակարան ունեցող գրչագիր, ապա գոնե XV դարից առաջ գրված վրացերեն բնագիր պետք է ունենալ ձեռքի մակ, սակայն առայժմ գիտությանը մնում օրինակ հայտնի չէ:

Ստեփանոս Օրբելյանը հատուտապես ծանոթ է եղել «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի հայերեն թարգմանությանը: Օրբելյանների տոհմին վերաբերող աղբյուրների մասին խոսելիս նա գրում է. «Եւ անս զայս ծանեաց ընդ աղօտ ինչ ի Վրաց պատմութենէն. քայց վասն նախանձուն Գեորգի թագաւորին, որ ազգա ջնջեաց գնուս ի Վրաց աշխարհէն, ջնջեցին զանունս նոցա ի պատմութենէն իրեանց և լամենայն գրեանցն և յեկեղեցեացն... Այլ զի ժուեալ էր յիշատակ նախնական գրուցաբանութեանց նոցա, նսն ամենայն արոյթիմբ և գործք երեւելիք ի տանն վրաց ազգին Օրբելեանց ի նոցին ժամանակագրոցն, զոր Քարթլիս ցխովրեբա կոչեն...»³:

Այս հատվածից չի կարելի եզրակացնել, թե Ստեփանոս Օրբելյանի ձեռքի տակ եղած հայերեն թարգմանության մեջ եղել է Գեորգի III-ի (1156—1184) թագավորության «լրճատեան»՝ Պատմությունը¹։ Ընդհակառակը, չի եղել, և այդ պատճառով էլ նա «գիտող արանց» է դիմել²։ Չպետք է մոռանալ, որ Օրբելյանը, իբրև այդ տոհմի շտապփող, տակավին գիտեր վրացերեն, նույնիսկ թարգմանում էր. «Եւ զայս խոսքը

¹ «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց», ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 18:

² Սա Ն. Ակիճանի ամենահիմնական կոլանն է, որով նա «Զարթոյի ցիտկութեան»-ի հայերեն թարգմանություն ժամանակը XIII դարի կեսերն է համարում՝ Սիմեոն Պոնճահանեցու շրջան, և վերագրում վերջինին (տե՛ս Ն. Ակիճան, նշվ. աշխ., էջ 172—173):

³ Ստ. Օրբելյան, Գշվ. աշխ., էջ 372:

⁴ Ն. Ակիմյան, Գշվ. աշխ., էջ 175:

⁵ ღამთ. ქართლ. ცხ. ძვ სომხ. თარგმანი, გვ. VII—VIII

Իվան Երեմյանի և դիդերոյների գրագրությանն է վերաբերում—**Պ. Մ.**)
 թեպետ վրացի լեզուա գրեին, սակայն մեք չեղտփոխեալ՝ ի հալ բան
 յարմարեցաք»¹: Հետևաբար, նա կարող էր դիմել նաև վրացերեն
 բնագրին:

«Քարաթխիս ցխավերքա»-ի հին հայերեն թարգմանությունը հիշատակվում է անանուն մատենագրի [Յանկբ պատմագրաց]-ում. «15. Վիշք (իմա՝ Վրաց—Պ. Մ.) պատմությին. ի Վրաց լեզուէ թարգմանեալ եղև, որ է Վիդանայ սինչև ԶԺ (1151) թին հալոց»²: Մատենադարանի երկու ձեռագրերի (№ № 2271, 2220) վերորերկալ «ԶԺ» բնթիվերցուն սյուն կասկած չի թողնում, որ Մ. Ակիմյանի հիշատակած գրչագրի «ԶԾ»-ն (1251) վրիպման արդյունք է (Զ>2)³:

Հետևաբար, անհունոն մատենագետին հալոնի հալերեն թարգմանության օրինակը լրիվ է եղել՝ Դավիթ Թինարարի որդի Դիմիտրի հիշատակությամբ: Նշանակալի է, որ հալերեն թարգմանությունը կատարվել է իսկայան XII դարի երկրորդ կեսին: Շատ հնամալոր է, որ այդ ԶԾ-ն հենց թարգմանության տարին է:

ԱՆԱՆՈՒՆ ՊԱՏՄԻՉ, «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ»

«Հին Քարթլիս ցխովերբա» ժողովածուն կազմող տալը «պատմություններից» ինը ներկայացնում են վրաստանի պատմությունը անհիշելի ժամանակներից մինչև XIII դարը (Լաշա-Գերոգի), այդ թվում Լեոնտի Մրովելի՝ առասպելական շրջանից—V դար, երկրորդի՝ VIII դար, Զուանձեր՝ V—VII դար, «Քարթլիի մշտական» VIII—XI դար. «Արևն արեղալ»՝ XI—XII դար, «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը»՝ XII—XIII դար, Պատմություն արքայից արքա Թամարի՝ XII—XIII դար, Լաշա-Գերոգիի ժամանակակից պատմիչ՝ XII—XIII դար: Միայն XII—XIII դարերին վերաբերող երեք պատմությունն էլ, որ պատմաբանները վաղ և վրաց մշակույթի անհախճաջ ծաղկման: Մեզ հետաքրքրող «Ժամանակագրությունը» մոնղոլական արշավանքների շրջանը ներկայացնող միակ պատմությունն է «Քարթլիս ցխովերբա»-ում և վրաց մատենագրության մեջ՝ առհասարակ (չենք բացառում այլուր գտնվող հատակտոր տեղեկություններն այս շրջանի մասին): XIII դարի կեսերից, մոնղոլական տիրապետության շրջանից սկսած, վրաց մշակույթը անկում է ապրում:

Մեզ հետաքրքրող «Ժամանակագրությունը» պատմական-գրական հետաքրքրություններ կապացնող միակն ամբողջական երկն է այս ժամանակահատվածում:

¹ Ստ. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 388:

² Տե՛ս Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատ. Ա, Երևան, 1959, էջ LVII: Հմմտ. Կ. Ակիմյան, նշվ. աշխ., էջ 172:

³ ლმსთ. ილია აბულაძე, ქართლის ცხოვრების ძველი სომეხი მთარგმნელი და მისი მოღვაწეობის ხანა, გვ. 224.

⁴ საა უფსანქ ქნოქსაქიქლ სი'ს კ. აქაქლიძე, ქართული კულტურის ისტორიისათვის მონოქოლა ბატონობის ხანაში, (ეტიუდები..., ტ. II, გვ. 314—324).

վում է նախորդող հատվածի առկայությունը: Եվ, հիրավի, անհնար է պատկերացնել, որ Վրաստանի երբեմնի հզորությունը երանությամբ հիշող պատմիչը կարող էր չհիշատակել Թամարին: Խմբագիրներն առավել «հարստեղու» նկատառմամբ Թամարի մահվան համառոտ տեղեկություններ էլ կօտարեին, եթե նախորդ «Պատմության» վերջում լիներ Լաշայի թագավոր դառնալու մանրամասնը և, անշուշտ, եթե չխանգարեր Սաղմոսի մանությունը (ԾԴ, 16) կազմված «ուստի նրա թագավորության բնակիչները կենդանի-կենդանի դժոխք բնկան, ինչպես պատշաճ էր» դարձվածը: Հավատացյալ խմբագիրներն այդ մեղանշանը կհամարեին:

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ԲՆՈՒՅԹԸ

Ներկայացվող «Ժամանակագրությունը» միջնադարյան շատ պատմություններից տարբերվում է իր անկողմնակալությամբ: Հեղինակը նույնիսկ շարադրում է պատմության տեսական իր ըմբռնումը: Ռուսուրան թագուհու չար հակումները ներկայացնելու կապակցությամբ գրում է. «Այստեղ նորից կամենում եմ լռել... բայց որովհետև մատչան ալս վերաբերում է և՛ բարեգործներին, և՛ չարագործներին, թող ներվեն իմ խոսքերը, քանի որ ժամանակագրությունը ճշմարտասացություն է և ոչ աշատություն մեկի համար»: Հեղինակը մի երկու անգամ փորձում է լռել վրաց թագավորների բարքերին և դիտավորություններին վերաբերող հատվածներ շարադրելիս, բայց հավատարիմ մնալով իր սկզբունքին, խոստովանում է. «չեմ կարող լռել»:

Ժամանակագրի անաշտությունն ակներև է հատկապես Վրաստանի ներքին վիճակն ու օտարագիների՝ Ջալալեդդինի և թաթարների լավ ու վատ կողմերը նկարագրելիս: Մոնղոլների հետ ծանոթացնելիս գրում է. «Սակայն հասակով կատարյալ էին, իրանով՝ պարթև, ուժեղ ոտներով... Ծուրթերը փոքր էին, ատամները՝ խոշաշար ու սպիտակ, ամենևին անմորուս, աչսպիսի նմանը չունեցող տեք ունեին: Թող ոչ որ չգարմանա, որ նրանք բոլորը՝ տղամարդիկ ու կանայք, օժտված էին ինչ-որ գրավիչ գեղեցկությամբ: Միաժամանակ արի էին, բնորդ նետամարտիկներ, պիտի անդհներով՝ անվրեպ հարվածողներ, նրանց նետաձրգությանը ոչ մի գեղք չի կարող դիմանալ... Չէին կեղծավորում մարդու հանդեպ՝ ոչ մեծի և ոչ էլ փոքրի...» և այլն:

Թաթար խաների բնութագրության ժամանակ, անկախ Վրաստանից հասցվող արհավիրքներից, չի մոռանում նշել, եթե պետք է, «ողորմացող, բարեմիտ, արդարադատ» լինելը: Ուղղորների վերաբերյալ ասում է. «Ունեին նաև գրչություն՝ քիչ տատերով: Գրում էին տասնվեց տատերով, որ և հեշտ ուսանելի, և հեշտ ըմբռնելի է»: Բուն մոնղոլական պատմագրությանն ու ժողովրդական քանահյուսությանը դիմելը ևս անաշտության արդյունք է: Որքան էլ ներքողում է Վրաստանը, նրա պատմիչները «ողբով պատմում», այնուամենայնիվ՝ աշխատում է երկրի ներսում եղած անկարգությունները ևս ներկայացնել, մեկին մեղադրում է կնասիրության և կերուխումի հակման մեջ (Լաշա), մյու-

սին՝ չար ակնկալության, պաշտոնասիրության, ապերախտության (Ռուստրան), մեկին՝ բազմակնության մեջ (Դավիթ) և այլն:

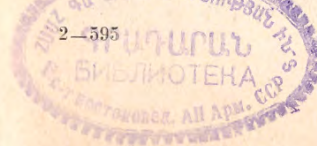
«Ժամանակագրության» մյուս առավելությունը կարճասացությունն է: Հեղինակը բազմիցս կրկնում է. «որոնց թվարկելու ժամանակ չկա» կամ «որ խոսքը չերկարի» և այլն: Կրճատ-բարոյագիտական հատվածները, մեջբերումները Աստվածաշնչից հնարավորին չափ սակավ են (որանց մասին ստորև առանձին կխոսենք): Զգացվում է առաջնակարգն ու երկրորդայինը տարբերելու կարողությունը:

Սակայն «Ժամանակագրության» մեջ երևույթները, դեպքերը չեն թվագրվում: Թեև երբեմն սահմանում է ժամանակը՝ «մնաց քսան օր», «հինգ տարի հետո», «ամռանը գնաց Սիբա», բայց հիմնականում «այնուհետև» է ասում, որ ժամանակի ոչ սահմանափակ հասկացություն է: Այդ առումով և՛ սույն «Ժամանակագրությունը», և՛ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի մյուս պատմությունները միայն կողմնակի այլ աղբյուրների համադրմամբ են լիարժեք դառնում (բացառությամբ Սմբատ Դավթի որդու «Պատմությունից»): Նշաձս երևույթը մասամբ հատուկ է նաև վրաց վիմագրությանը: Այնուամենայնիվ, «Ժամանակագրության» պես հետևողական ու ամփոփ աշխատության թվագրության վերականգնումը մեծ դժվարություն չէ:

Անանուն ժամանակագիրը ըստ կարելիվն հետևողական է: Որքան էլ դեպքերի նկարագրությունը աշխարհագրական մի վայրից մյուսն է տեղափոխվում՝ Վրաստանից մինչև Թուրան ու Լաբադորում, բոլոր դեպքերում նախորդ անցքերին վերադառնալիս սկսում է հիշտ ընդհատված տեղից և շարունակում պատմությունը: Նա աշխատում է պատճառաբանել որևէ երևույթ, հաղթանակ, պարտություն, պատուհաս, հաճախ վերագրելով, բնական է, նախախնամության ողորմածությանը կամ գալորոյթին: Համեմալն դեպս, դժվար չէ կռահել, որ նա ըստ մեծի մասի պատմական անձանց փոխհարաբերությունների մեջ ավատատերերի վեճեր, ներքին հակասություններ է տեսնում. այդպես է, օրինակ, Ավագ աթաբեկի՝ մարտից հրաժարվելու և հավատակից-հալոյեակիցներին չօգնելու հատվածը: Նույն հակասությունները պարզորոշ են և թագավորների՝ Դավիթների միջև, և Սամվելի սպասալարի ու այլ իշխանավորների միջև: Երբեմն կարելի է հետամուտ լինել արքունական պաշտոնյաների փոխհարաբերությանը, հասարակական միջավայրի բաղադրյալն ևս պարզանք, և դիպուկ է պատմիչի եզրափակումը, թե «հավաքվեցին բոլոր արքաները, որք ու արքի և խնդրեցին թագավորին՝ իրենց շնորհել Ջիքուրի դիակը... եվ անդ թաղեցին, որքան կպատեր խեղճերի ուժը՝ մեծ պատվով»:

Ժամանակագիրը քնական-վերլուծական հակում ունի դեպի պատմական անցքերը, ինքն անձամբ չի խուսափում սյն բնութագրելուց:

«Ժամանակագրության» բոլոր գլուխներում հատկապես ընդգծվում է պատմիչի անմիջական զգացմունքը Վրաստանի ճակատագրի հան-

դեպ: Զալպեղդիին բռնություններն ու ավերը պատմելիս ավելացնում է. «Ուրիշ չարագործություններ էլ հնարեց, որոնց հիշատակումը ամիս էմ համարում, ողորդ ու ամիթով էմ լցվում, թե...»: Նույն դրոմամբ հանդիմանում է վրաց «ի չար հակված» թագավորներին, տոկրաբար Աստվածաշնչից որևէ մեջբերումով: Միջնադարյան պատմիչներից քչերն են ազատ դեպքերը նախախնամությամբ մեկնելուց: Այդ է պատճառը, որ «Ժամանակագրության» մեջ տասնյակ քրիստոնեական հրաշալիքներ կան. Քրիստոսի երևալը Չինգիզ խանին, Դավթի՝ օձերին համակցաց հորում ապրելը, Աստվածածնի կոչած փոթորիկը ծովում, Ածղորի ս. Աստվածածին եկեղեցու փլուզումը, մոնղոլական խանին սպանող Մուլիդի դուրս գալը եղեգությունից և այլն¹:

Ժամանակագիրը հատուկ դրվատանքով է խոսում հայրենակիցների, Վրաստանի հանդեպ անձնագոհություն ցուցաբերողների մասին: Դիմիտրե Անձնուրացի ի մահ գնալու վճիռը ողջ ներքոյալին է արժանանում: Յոսմե Դադիանի Անի գալը՝ հայրենակիցների բախտը կիսելու, որպես լավագույն օրինակ է ցուցադրվում. Ավագ աթաբեկի էջիբ Դավիթը տիրոջ փոխարեն ինքն է ներկայանում խանին, որպեսզի «եթե խանը չարագործություն անի՝ ես սպանվեմ...»:

Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր Ե Ր Ը

Ժամանակագիրը, որքան էլ կրթված ու գիտակ անձնավորություն լիներ, առանց աղբյուրների չէր կարող հարյուր տաս տարվա (1207—1318) պատմություն շարադրել: Նշանակում է իրենից առաջ կատարված դեպքերին պիտի ծանոթանար գրավոր աղբյուրներից: Իրոք էլ, «Ժամանակագրության» մեջ մի քանի անգամ նշում է իր օգտագործած աղբյուրները: Սակայն աղբյուրներից կարելի է տարբեր ձևով օգտվել՝ մեջբերում անել, վերցնել դեպքի նկարագրությունը կամ ժամանակը, բայց նաև՝ շարադրել որևէ պատմության կառուցվածքին հետևելով կամ կրել նրա ոճական-պատմողական ազդեցությունը: Մեր ժամանակագիրն օգտագործել է նշված բոլոր տարբերակները:

ա) **Վրացական աղբյուրներ.**—Զալպեղդիին կողմից Տիդիսը գրավելու կապակցությամբ գրում է. «Քանի որ քաղաքում այլևս զորություն ու կյանք չկար, թագուհի Ռուսուդանը Բոցոյի ու մյուս պաշտպանների մոտ մարդիկ ուղարկեց, որպեսզի թողնեն Խանին ու գնան: Թագուհին բազմիցս հանձնարարություն ուղարկելուց հետո միայն համոզեց Բոցոյին գնալ, ինչպես ոմն **աբեղա Մովսիսեցի է գրում**»: Ինքնին հասկանալի է, որ Զալպեղդիին մոտքը Վրաստան և այդ շրջանին վերաբերող շատ մանրամասներ ոմն պատմիչ Մովսիսեցուց է վերցրել:

¹ Հարց է առաջանում, իսկ ինչու՞ ժամանակագիրն ավելի շատ աստվածամորն է դիմում և ոչ՞ որդուն: Ըստ երևույթին, նա քաջամանթ է վրաց եկեղեցական պարականոն գրականությանը, որի համաձայն Քրիստոսի մահից հետո մայրն ու նրա աշակերտները վիճակահանություն են կատարում ո՞ր երկրում ո՞վ բարոգելու շուրջ, և Վրաստանը Աստվածածնին է վիճակվում:

Յավթը, այդ պատմիչը դեռ հայտնի չէ, ուստի չենք կարող ասել, թե հատկապես ինչ է վերցրել նրանից¹:

Երկրորդ վրացական աղբյուրը «Բաղուաշաց պատմությունն» է եղել: Վրաց թագավորի հանդեպ կազմակերպվող դավաճանության մասին պատմելիս ժամանակագիրը գրում է. «Եվ գնացին Դալդորն ու Կախաբերիձե Կախաբերը, որը (Կախաբերը) սերմամբ չար էր, ինչպես հայտնում է «Գիրք թագավորին Բաղուաշի և տոհմակցաց նորա»-ն»: Այս երկը ևս դեռ անհայտ է պատմագրությանը: Անկասկած է, սակայն, որ գրքում պատմվել է Բաղուաշ-Լիպարիտյանների նշանավոր տոհմի մասին: Ինչպես ակադ. Ս. Երեմյանն է ապացուցել, Բաղուաշյաններն սկզբում Արգվիթի (Արևմտյան Վրաստան) տերն էին, իսկ սպա՝ Թոեղթի (Վրդեկարի): XI դարի առաջին կեսում Բաղուաշ-Լիպարիտյանները վրացական կենտրոնացված պետություն ստեղծելու բոլորից ավելի կարող խոչընդոտներն էին: Նրանք դաշնակցում էին մերթ Կախեթի Գագիկ թագավորի հետ, մերթ Դավիթ I-ի, իսկ երբեմն էլ հայոց Բագրատունիների հետ: Այդ տոհմի մասին պահպանվել են առանձին հաղորդում-պատմաիկներ («Քարթլիի մատյան», «Պատմություն արքայից արքա Դավթի», Լիպարիտ-Անտոն կրոնավորի հիշատակարան, Սամվել Անեցի, Մատթեոս Ուռհայեցի, Մխիթար Անեցի): Միակ ամբողջական պատմությունը, ինչպես ասվեց, չի պահպանվել:

Հաջորդ վրացական աղբյուրը Արսեն աբեղայի «Պատմություն արքայից արքա Դավթի» երկն է: Այստեղից պատմական դեպքեր վերցնել չէր կարող, ուստի նմանությունը նկարագրական դիվիզմների մեջ է.

«Պատմություն Դավթի»

«Ժամանակագրություն»

Հենց մեր տիրոջ՝ Հիսուս Երբ հասավ շաբաթը, և օրվա ժամը երե- Քրիստոսի համբարձման օրը, քը եղավ, իսկ հաջորդ օրը ուրախություն երբ ուրախություն ու հանգիստ էր պատշաճ՝ տիրոջ հարության համար, և բոլորն ուրախության էին տպավոր, աստված այնքան զայրույթով հայեց՝ երկրին, և քաղաքներն ու գյուղերը ավերվեցին, եկեղեցիները, տները, ավերվեցին կառույցները, սարերն ու բարձունքները իջան, ժայռերը փոշու պես փլվեցին:

¹ Օգտագործելով հանդերձ Մովսիսեցու պատմությունը, նրան «ոմն» է կոչում: Հավանաբար XIV դարի սկզբներին այս պատմության հեղինակի բուն անունն արդեն անհայտ էր:

² ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 323, 6—10. Նույն հատվածները բաղ-դատված են նաև Ա. Դաուիաշվիլու առաջաբանում:

Նկարագրական-ոճական ազդեցությունն ակներև է, թեև դա պատմական հետաքրքրություն չի ներկայացնում. երկու տեղում էլ սկզբնաղբյուրը Աստվածածնի մարգարեություններն են:

Զորորդ վրացական պատմությունը, որի մասնակի մանությունը գտնում ենք «Ժամանակագրության» մեջ, «Քարթլիի մատյան»-ն է: Այս դեպքում ոչ այնքան սկզբնաղբյուրի հետ գործ ունենք, որքան ժամանակագրի՝ վրաց նախորդ պատմությունների իմացության.

«Քարթլիի մատյան»

...Իսկ Ջուաններն ու նրա երկու քույրերը մնացին Քարթլի ու Կախեթ երկրում: Բայց նրա կրտսեր քույրը գեղեցկատես էր: Լսեց նրա գեղեցկության մասին խազարների թագավոր Խակաւը. դեսպան ուղարկեց և Ծուշանին կնության խնդրեց և խոստացավ օգնել սարակիճանների դեմ¹:

«Ժամանակագրություն»

Երբ մեծացավ նրանց դուստր Թամարը, Հունաստանի սուլթան Ղիսսեդդինը՝ Նուբարդիինի որդին, լսեց նրա բարետեսության մասին, մեծ շնորհներով ու նվերներով Թամարին կնության խնդրեց, երդմամբ խոստացավ քրիստոնեական հավատի պահպանումը...

Անանուն պատմիչը, բացի նշված աղբյուրներից, քաջածանոթ է մեզ անհայտ մի տիեզերագրի պատմության, որից նա նույնիսկ մեջբերում է կատարում: Վերջինիս մեջ Դավիթ՝ Լաշայի որդու և Դավիթ՝ Ռուսուդանի որդու թագավորությունն է պատմվել: Զարմանալի է, որ իրենից բնդամենը մի երկու տասնամյակ առաջ ապրած այս պատմիչին ևս «ոմն» է կոչում: Դժվարանում ենք հավատալ, թե «ոմն տիեզերագիրը» ևս «ոմն Մովսիսեցու» պես արդեն հանվանե չի ճանաչվել: Գուցե հնարավոր կլինի ենթադրել, որ բացի «Քարթլիի ցկովրեբա»-ից, XIII—XIV դարերում պատմությունների մի այլ ժողովածու էլ է գոյություն ունեցել, ուր կարող էին՝ ի միասնություն, հեղինակագրվել այս երկու պատմությունները: Ժամանակագիրը գրում է. «Հասել է և այսպիսի պատմություն, որ ոմն ուրիշ տիեզերագիր է գրում, թե «երկու թագավորների Ղարաղորտում գտնվելու ժամանակ Գու<յութ> խանն աչալես նախընտրեց, որ Լաշայի որդուն թագավոր հաստատեն: Այսպես ուղարկեց [Վրաստան], իսկ Ռուսուդանի որդի Դավիթն անմիջապես գիշերով փախավ գաղտնի և գնաց Ափխազք: Ես չեմ համաձայնում այս [տեղեկությանը]»: Վասկածից դուրս է, որ ժամանակագիրն օգտվել է այդ պատմությունից և նույնիսկ ճշտումներ կատարել: Այս դեպքում, իր դրույթն ավելի հավաստի դարձնելու համար, վկայակոչում է հիշյալ թագավորների հրովարտական ատկագրությունը, ավելացնելով. «Ինքս անձամբ տեսել եմ»: Ասել է թե՛ պատմությունը շարադրելիս օգտագործել է այն:

Սրանք են «Ժամանակագրության» պատմական բնույթի վրացական գրավոր աղբյուրները:

Ժամանակագիրը չի խուսափում նաև բանավոր գրույցներին, պատմություններին դիմելուց, ըստ որում, նման դեպքեր նկարագրելիս զգուշացնում է. «ասվում է նաև այս», «խոսք կար», «ասական ասում են» և այլն: Նման դեպքերում սովորաբար խոսքը արքունական ներքին կյանքին, թագավորներին ու իշխաններին է վերաբերում, լրանց փոխարարությունը: Ըստ երևույթին, արքունական անցուդարձերը քիչ են հասու եղել բնակչությանը, և դեպքերին քիչ թե շատ ծանոթ շրջաններում աշխատել են մեկնել այդ ամենը, հաճախ իրապատում մանրամասներով: Ավագի կին, հետագայում՝ թագուհի Գվանցայի (հայկական աղբյուրներում՝ Գոնցա) մահը պատճառաբանելիս գրում է. «Իսկ Ավագի կինը՝ Գվանցա թագուհին, սպանվեց թաթարների մեջ գտնվելիս, ինչպես ասում են՝ իբրև իր աղջիկ խվաշագի (հայ. Խոջաք)՝ սահիբ-դիվան Խոջա Ծամշադինի կնոջ հորդորմամբ է սպանվել: Կամ Վասիլ դավրապետի սպանության պատճառները թվարկելիս. «կար և այսպիսի խոսակցություն, թե կենակցում էր Եսուբնի հետ: Ուստի, ամբաստանվեց Վասիլը թագավորի առաջ, որն անմիջապես բերել տվեց և հրամայեց կախաղան հանել»: Դավիթ թագավորի մահվան մասին խոսելիս ավելացնում է. «այս էլ է ասված, թե թույնով սպանվեց իր կնոջ կողմից», «...Դավթի մասին ևս ասվում է՝ Եսուբնի կողմից, ի նախանձախնդրություն Կասիլ Ուշարմեցու, որին սպանեց թագավորը» և այլն:

Հիշյալ դիպվածները ժողովրդի մեջ տարբեր պատումներով կարող էին տարածվել: Հարցն այն է, թե ժողովրդական մշակում առացած գրույցների հե՛տ գործ ունենք, թե՛ սովորական պատճառաբանության: Եթե այս շրջանին վերաբերող վրացական այլ աղբյուրներ ունենալիք, գուցե հնարավոր կլիներ ճշտել, ինչպես, օրինակ, Գագիկի սպանության գրույցը հայկական աղբյուրներում (Կիրակոս Գանձակեցի, Սամվել Անեցի): Բայց մեզ հետաքրքրող դեպքերը պահպանվել են միայն այստեղ և պատումների բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս ճշտումներ անել: Համենայն դեպս «ասում են», «ասված է», «խոսք կար» և նման այլ արտահայտությունների հաճախակի օգտագործումը մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ ավելի շուտ գործ ունենք ժողովրդական բանահյուսության հետ, ոչ վաղուց ստեղծված և, հետևաբար, պատմական ճշմարտության առաջ քիչ մեղանշող:

բ) **Մոնղոլական աղբյուրներ**—«Ժամանակագրությունը» հնարավորին չափ բազմակողմանի ու մանրակրկիտ տեղեկություններ է հաղորդում մոնղոլների մասին: Այդ, ամենից առաջ, պայմանավորված է հեղինակի՝ մոնղոլերեն լեզվի իմացությամբ: Բավական մանրամասն են ուղղորական աղբյուրներն ու գրչությանը վերաբերող տեղեկությունները:

Մոնղոլական տոմարի մասին խոսելիս նախ կոչում է յուրաքանչյուր կենդանակերպի հատկացվող տարվա բուն մոնղոլերեն անվանումը, ապա թարգմանում նշանակությունը, այսպես. «Ղուլդունջի, Ուքուրջի, Փարսիճի...» և այլն, իսկ հետո՝ «սրանք տասներկու կենդանիների անուններ են, որոնցից յուրաքանչյուր ամասունին մի տարվա տիրություն տվեցին: Առաջինը Ղալդունին կարգեցին, որ մոկ է նշանակում, ապա՝ կով, հովազ, նապաստակ...» և այլն:

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 249 5—8

Պիտի հավատալ, որ ժամանակագիրը կարող էր անձամբ կարդալ ու օգտագործել մոնղոլական դիվանական գրագրություններ, որովհետև նրանց հավատալիքը ճշտելիս բառացի վկայակոչում է «թղթերին» ուղեկցող այս արտահայտությունը. «Մանգու թեմգրի թուշունդոր», որ է՝ «Զորությանը հավերժական աստուծո»։ Նա ծանոթ է նաև մոնղոլական ժողովրդական բանահյուսությանը. մի փախստական որսորդության մեջ գտնվող Աբադա խանին ճակատամարտի մասին չափաացությանը է պատմում, յուրաքանչյուրին որևէ կենդանու հետ համեմատելով, «նրանց լեզվով», նաև՝ թարգմանաբար։ Ակադ. Ի. Զավախիշվիլին այս կապակցությանը գրում է. «Այն ժամանակվա մոնղոլական պոեզիան ու բանահյուսությունը չեն պահպանվել, որ կարողանայինք համեմատել մեր հեղինակի (իսկ՝ ժամանակագրի) բանաստեղծությունը, սակայն հայտնի է, որ մոնղոլներն առհասարակ չափածո բանավոր պոեզիայում նման համեմատությունների մեծ սիրահարներ են եղել։ Այս, ի դեպ, մոնղոլական «Ալթան թոբչի» երկից էլ է երևում, ուր Չինգիզ խանի խոսքն իսկ բանաստեղծությանը է տրված, և հենց այդ երգում էլ այնպիսի բանաստեղծական համեմատություն է երևում, ինչպես վրաց պատմիչի կողմից բերված հատվածում»¹։

Մոնղոլական պատմագրության ծանոթությունը մասամբ զգացվում է ուղղորների տոհմի նկարագրության ժամանակ. «Սրանից հետո արշավեց ուղղորների դեմ, որոնք իրենց տիրակալին Էդույս էին կոչում։ Այն ժամանակ ուղղորների էմիրը ոմն Սարչու էր, որի տոհմի գործերը զարմանալի են հեքիաթի պես։ Եվ իրոք էլ հեքիաթ են, բայց վատ, ուստի այստեղ պատմելն անպատշաճ է»։ Նշանակում է՝ այդ տոհմի պատմությանը վերաբերող ինչ-որ երկ է գոյություն ունեցել, որից օգտվել է ժամանակագիրը²։

գ) **Հունական աղբյուրներ.**—Ժամանակագիրը լավագիտակ է հունարեն լեզվին ու մատենագրությանը։ Այստեղից օրինակներ է բերում՝ համեմատելով Վրաստանի վիճակի ու թագավորների, իշխանների անձնական հակումների, ճակատագրի հետ։ Ավելի շուտ հունական մատենագրության իմացություն է զգացվում, քան որևէ պատմական տեղեկության փոխառում։ «Այնպիսի աղետներ պատահեցին, որ երբեք հին գրքերում անգամ գրված չեն, չորսը հավասարագոր էին Քրիստոսին խաչող հուդայականների նկատմամբ Երուսաղեմի լիակատար խորտակման [ժամանակ] Տիրոսի ու Վեսպասիանոսի կողմից արածներին, ինչպես ժամանակագիր և տիեզերագիր Հովսեփոսն է նկարագրում հրեաների մուլնյախի դժբախտությունները, երբ շուրջ երեք հարյուր բյուր տղամարդ զոհվեց միայն տվից ու սրից։ Նույնը արեցին և այս օրերին Թիդիս քաղաքում սարսիկնունները»։ Այստեղ հիշատակված դեպքերն իրոք էլ Հովսեփոս Փլավիոսի կողմից են նկարագրված։ Նույն պատմիչի անվան հիշատակությանը հանդիպում ենք

¹ օցանց չօցանց 230, 624. աշխ., էջ 259։ Իբրև աղբյուր մատնանում է «Ալթան թոբչի»-ի ուսերեն թարգմանությունը, էջ 130—131։

² Որոշ տեղեկություններ կան XIII դարի պատմիչ Զուլեյնի մոտ, որից օգտվել է (տե՛ս ստորև)։

երկրորդ անգամ՝ Փարավոնի ձեռքից Մովսեսի փրկությունը վկայակոչելիս. «ինչպես ժամանակագիր Հովսեփոսն է պատմում (ասում)»։

Ինչ վերաբերում է «հին գրքերում» արտահայտությանը, ապա այստեղ ևս անտիկ մատենագրությունը նկատի ունի, գուցե և Աստվածաշնչի «Գիրք թագավորաց»-ը, որովհետև ուղղորներին ներկայացնելիս նույն ձևով է արտահայտվում՝ նրանց հայտնվելու կապակցությամբ։ Որոշ դեպքերում էլ անտիկ հեղուներ է կոչում, չհիշատակելով երկի անունը կամ հեղինակը։ Այդպես է վարվում, օրինակ, Մակեդոնացու մահը Դավիթ թագավորի մահվան հետ բաղդատելիս՝ թունավորման ստեղծությանը, միայն հեղինակին իբրև բանասաց է կոչում (Եզեց 30, 31)։ Հունական ու արևելյան անտիկ շատ հեղուներ են հիշատակվում, այդ թվում՝ Աստիագ, Կյուրոս, Պրիամոս, Ագամեմնոն, Աբգար (Աբգարիոս) և այլն։ Ժամանակագիրը հիշում է Հոմերոսի հերոսներին՝ Ագամեմնոնին, Էդոր կին Հեղինեին, Անտիպատրոսին և այլն։ Սակայն արդարև կասկածելի է, որ Հոմերոսի կերպարների հիշատակությունն անմիջական լինի։ Հեղինեին ամուսնացելու հետևանքով առաջացած տրոյացիների պատերազմի տևողությունը ժամանակագրի մոտ քսանութ տարի է, ըստ Հոմերոսի՝ տասը³։ Հետևաբար ժամանակագիրը օգտվում է ոչ թե անմիջապես Հոմերոսի վեպից, այլ բյուզանդական ուրիշ աղբյուրից, ուր տասի փոխարեն քսանութ տարի է ստվում։ Այդպիսի տարբերակ իրոք էլ եղել է, ինչպես VIII դարի պատմիչ Գեորգի Սինգետեոսի (Georgius Sincleus) ակնարկումից է երևում³։

¹ Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը վերագրվում է Արիստոտելի եղբորորդի Կադիսթենեին, որ Մակեդոնացու մանկության ընկերն էր և արևելյան արշավանքների մասնակիցը։ Բայց հերոսավեպի բովանդակությունը մերժում է այս վերտառությունը. Կադիսթենեսը Մակեդոնացուց շուտ է վախճանվել, մինչդեռ վեպում նկարագրվում է վերջինիս մահը։ Ուստի, «Մակեդոնացու պատմությունը» գիտությանը հայտնի է կեղծ Կադիսթենեի վերտառությամբ։ Գրված է մեր թվարկության III դարում (այդպես է համարվում)։ V դարում վեպը թարգմանված է եղել հայերեն, որից օգտվում է Խորենացին (Գիրք Ա, 19), իսկ վրացերեն՝ արդեն մինչև IX դարի կեսը, որի աղբյուրությունն զգացվում է «Մատենա Հայրթլայ»-ում։ Վրացերեն թարգմանությունը դեռ անհայտ է (տե՛ս Ե. Եզեց 30, 31, 624. աշխ., էջ 259)։

² Տրոյացիների պատերազմի մասին հին հունական շատ պատմիչներ ու վիպերգուներ—ողբերգակներ են գրում (Սոֆոկլես, Էվրիպիդես և այլն)։ «Բյուզանդական յուրաքանչյուր ժամանակագիր հին շրջանի այլ դեպքերի հետ միասին Տրոյայի պատերազմի դեպքերն էլ է շոշափում»,—գրում է պրոֆ. Ս. Դանիլաշվիլին (տե՛ս նրա հոդվածը՝ Լուծարությունը 1863, II, էջ 163)։

³ Ինչն ընդունում է, որ Ագամեմնոնը տասնութ տարի է թագավորել, բայց սովորաբար է՝ «κατά τους ἑλλούς ἐπὶ τὴν ἑῴαν» (իսկ այլոց հաղորդմամբ՝ երեսունհինգ տարի)։ Տե՛ս Ս. Դանիլաշվիլու նախորդ ծանոթագրությունում նշված հոդվածը։ Եթե Տրոյայի պատերազմն սկսվել է Ագամեմնոնի թագավորության ութերորդ տարում, ապա 35—8=27, գրեթե ճիշտ է ստացվում։ Ուրեմն բյուզանդական մատենագրության մեջ այսպիսի պատում է եղել։

«Ժամանակագրության» մեջ մի երկու տեղ հունարանության հետ-
քեր են զգացվում:

դ) **Պարսկական աղբյուրներ.**—Ժամանակագիրն ամենից շատ
պարսկական աղբյուրներ է օգտագործել, հատկապես մոնղոլների ներ-
քին կյանքին ու Արևելքում կատարած արշավանքներին վերաբերող
հատվածներում: Որ ժամանակագիրը գիտեր պարսկերեն, պարզ երևում
է մովսեղի (մովիդ) խոսքից. «ման քոշթա մ շադատա» [چغتای از
شاهنشاهی] խոսքից (վրացադարձ), ապա
թարգմանությունը. «որ պարսկերեն է՝ ես սպանեցի շադաթային»:
Պարսկական աղբյուրներից օգտվելը ժամանակագիրն ինքն էլ է նշում.
«Որոշոց միջև այսպես բաժանելուց հետո [Չինգիզ խանը] գնաց Թու-
րան, իսկ իր կրտսեր որդի Թուլին ուղարկեց Խորասանն ստանձնելու:
Անցավ Ջենդը¹ և գնաց Նիշապուր, ուր միշտ պարսիցները երիցս ճակա-
տամարտեցին նրա դեմ: Առաջին մարտից հետո գրավեց քաղաքը, ուր
գլխավորված սպանեց երեք հարյուր հազար մարդ, երկրորդ անգամ՝
հարյուր հազար, երրորդին՝ երեսուներկու հազար: Թեև չէր հավատում,
բայց իրականությունն է. մեծն դիվանապետ Խոջա Շամշադին² [դեպ-
քերին] մասնակից եղբայրը պատմում է Նիշապուրի այս ավերումը»:
Ասել է՝ կոչում է իր աղբյուրը: Խոջա Շամշադինի եղբայրը իրոք էլ
պատմիչ է, Ալա Էդդին Աթա Մալիք Ջուվեյնի անունով: Չափազանցու-
թյունն ակնբախ է. դուրս է գալիս, որ Նիշապուրը շուրջ կես միլիոն
բնակչություն է ունեցել: Որքան էլ մեր պատմիչը ճշմարտասաց է, ալ-
մուամմանայիվ, այս դեպքում իր իսկ կոչած սկզբնաղբյուրը աղավաղ
է ներկայացնում: Ջուվեյնիի մոտ կարդում ենք.

فرمان شده بود تا شهر را از خرابی
چنان کنند که در آنجا زراعت
توان کرد و تا سنگ و گویه آنرا
بقصاص زنده نگذارند و نخست چنگز
خان که خاتون تغاجار بود با خیل
خویش در شهر آمد و هر کسی که
باقی مانده بود قتل و غارت کردند
مگر چهار صد نفر که بام پیشوری
بیرون آوردند و بترکستان بردند
و اکنون از بقایای ایشان فرزندان
هستند²

Հրաման էր եղել, որպեսզի քաղա-
քը այնպես ավերեն, որ այնտեղ կա-
րելի լինի վարուցանք անել, և որ-
պեսզի չուն ու կատու էլ կենդանի
չթողնեն: Եվ Չինգիզ խանի դուստրը,
որ Թաղաշար խաթունն էր, իր աղ-
խով քաղաք եկավ, և ուլքեր ու կեն-
դանի էին մնացել՝ բոլորին սպանե-
ցին, բացի չորս հարյուր հոգուց, ո-
րոնց իբրև արհեստավորների դուրս՝
Թուրքեստան տարան: Եվ այժմ էլ
նրանց մնացորդներից ժառանգներ
կան:

«Ժամանակագրության» և «Պատմություն աշխարհակալի» երկի մի
(Չարնջ յեհանգշայ) շարք հատվածների քաղաքատմը անկասկած առն-
ման է.

¹ Ջենդուն. հայկական աղբյուրներում Գեհովն:

² Չարնջ յեհանգշայի թարգմանությունը: «تاریخ جهانگشای تألیف علا الدین عطا ملک بن بهاء الدین محمد بن محمد الجوینی» در سده ۴۵۸ هجری جلد اول، ۱۳۱۲ هجری شمسی، طهران ۱۱۳۰

չություն է վկայում. ժամանակագիրն իրոք օգտվել է նշված երկից:
Ստորև բերում ենք մի երկու օրինակ.

Ջուվեյնի

...چگون بخت بیدار و دولت یار بود و
کودک از آن اونسه خان بگریختند
یکی کله و دیگری باده و چنگیز خانرا از
خیمت عقیدت و رجس مکیدت
ایشان خبر دادند چنگز خان هم در
ساعت قوم و اهلا روان گردانید
و خانهارا از جای بجنبانید غمیعد
سعر کاهی چون بر خانها دوانیدند
خانها تپیدند و چنگیز خان
با قومی اندک بود چشمه ایست که
آنها بالچونه گویند آنجا بیکیدیگر
رسیدند که اونک خان با قومی بسیار
در طبل او برفت و... (ص ۲۳)
...اتراک ایغور امیر خود را ایدی
قوت خواندند و معنی آن خداوند
دولت باشد و در آن وقت ایدی
قوت بارجوق بود. (ص ۲۷)

چنگیز خان را از خواتین و سراری
فرزدان دکهرا «واناذا» بسیار بودند
و خاتون بزرگتر یسوعین بیکی بود
... چنگیز هر یکی از ایشان بامری
مخصوص اختیار کرده بود, بزرگتر
توش در کار صید و طرد که نزدیک
ایشان کاری شگرف و پسندیده
است و حعاتای که فراتر بود...
(ص ۳۵)

Նշված բոլոր հատվածներում պարսկական աղբյուրից օգտվելը
կասկածից դուրս է. հատուկ անուններից հալաշունեն (ایندی قوت)
է հալաշուն, Օնաք խան (اونک خان), Էդդիդուր (ایدی قوت), Ֆարշուրը
(بزرگتر), Սաթունջի (یسوعین), Թուլին (توش), Թուրքիս և այլն: Վրացերենում, ուրեմն, անձնանունները
բավական աղավաղ են ներկայացված. մի դեպքում գործ ունենք պարս-
կերենի ոչ ճիշտ ընթերցանության հետ՝ «բ» և «ա» տառերի

«Ժամանակագրություն»

...Սակայն Թեմուրչին զգաց այս
մտադրությունը, որովհետև երկու ինչ-
որ մարդիկ հաղորդեցին նրան, մեկը՝
Քուրա, մյուսը՝ Բադ անունով, թե
«Օնխանը քո մահն է կամենում»:
Փախավ նա, և այդ երկու մարդիկ էլ
նրա հետ: Գնաց իր տունն ու հարկը,
վերցրեց գերդաստանն ու մի գիշեր-
վա ու մի օրվա [ճամփա անցավ]:
Ապա թողեց աղխն ու ինչքը և գնաց
Բ[ա]լաշուն[ի] կոչվող ջրախ...
Օնխանն իմացավ Թեմուրչիի փա-
խուստը, շտապ հետապնդեց...

Սրանից հետո արշավեց ուղղությու-
նի դեմ, որոնք իրենց տիրակալին
Էդուր էին կոչում: Այն ժամանակ
ուղղությունից էմիրը ոմն Սարջուդ էր,
որի տոհմի գործերը զարմանալի են
հեքիաթի պես...

...Չինգիզ խանը և՛ շատ կանաք
ունեւ, և՛ որդիք: Սվազ կին Սսինջից
Թուրքիս անունով որդի ունեւ, որին
վրացիները Ջոշի էին կոչում, երկ-
րորդ [որդին]՝ Չաղաթայ, երրորդը՝
Օքրոթայ...

շփոթմամբ դարձել է Սարչուղ (իրոք էլ նման են բառասկզբում ڤ-ը) կամ ڤسوزجی -ն՝ Սևինջ (ڤسوزجی - շփոթմամբ), իսկ փյուս դեպքում նույնիսկ գրչության ոչ ճիշտ ընթերցման (գրիչների կողմից), ուստի ڤسوزجی -ն վերածվել է Թուքիսի¹:

Պարսկերենում բավական ծավալուն է ձեռքակալված Ծավալի և Զալալեդդիհի հարցությունը, վրացերենում՝ չկա: Պարսկերենում մանրամասն պատմվում է Լոռիի գրավման մասին, վրացերենում այս տեղանունը չի հիշատակվում, այլ՝ հասան Սոմխիթ և ավերեց ամբողջ Սոմխիթը, բնակիչները սրի քաշվեցին և հասան Թփղիս: Վրացերենում այթաբեկին վերաբերող մանրամասնություններ են պատմվում, իսկ պարսկերենում՝ ոչ: Այսպիսով, անկասկած, Զովեյնիի պատմությունն օգտագործելով հանդերձ, ժամանակագիրը հաճախ այլ պատմություններից (գուցե և բանավոր աղբյուրներից) լրացնում է այն, երբեմն կրճատում ու խմբագրում պարսկերեն բնագիրը, մերժելով, ցավոք, նաև թվականները: Երբեմն պատմական դեպքի նկարագրությունը վերցնում է, իսկ մի երկու տող առաջ կամ հետո գտնվող թվականը՝ ոչ:

Ժամանակագիրն օգտվել է նաև երկրորդ պարսկական աղբյուրից՝ Ռաշիդ-է-Է Դիհի ճշանավոր պատմությունից:

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ԱՌՆՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻՆ ԵՎ ԱՂՔՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թաթարական արշավանքները նկարագրող հայկական աղբյուրները բավական շատ են՝ պատմական տարբեր կարևորությամբ: Վրաց ժամանակագիրը անընդուն տեղյակ կլիներ Սոմխեթում (իմա՝ Հայաստանում) իր նկարագրած դեպքերը պատմող մատյանների գոյության մասին: Պնդել, սակայն, թե ժամանակագիրն ազատ օգտվելիս է եղել հայերենից, դժվար է:

Գր. Ականցեու «Պատմություն ազգին նետողաց» կարճատու երկի որոշ հատվածներ բավական մերձ են, երբեմն անգամ նույնանուն են «Ժամանակագրության» համապատասխան վկայություններին, ինչպես ցույց է տալիս համեմատությունը.

Ա կ ա ն ց ի

«Ժ ա մ ա ն կ ա գ ի թ»

Որոշ երևակ հրեշտակ հրա- Երբ [2հնգիզ խանը] թաթարներին տի-
մանան աստուծոյ ի կերպարանս րեց, Թեթթուն տոհմից հայտնվեց մի ոմն

¹ Ըստ Զովեյնիի, Զալալեդդիհը և վրաց (իմա՝ նաև հայոց) զորքերը առաջին անգամ ընդհարվում են ինչ-որ Բարբի (کری) ձորում, ուր, համաձայն այս պատմության, բանակել էին վրացիները: Մինչդեռ «Ժամանակագրության» մեջ ընդհարվում են Գառնիում: Մեր կարծիքով, «Աշխարհակալի պատմության» հրատարակողը տեղանունը ճիշտ չի վերծանել. ք-ն պետք էր չկարդալ (բ-ն), այլ դեպքում կհամընկնեին տեղանունները՝ Գառնի:

Պարսկերեն աղբյուրի հանգամանակից քննությունը տե՛ս Բ. Երեմյան, Երբ-
თაღმწერლის სპარსული წყაროები (გუგეინი), «კავკასიურ აზღოაღმოსავლური
კრებულები», II, თბ. 1962, გვ. 127—158.

ուկեփետուր արծույ, և կոչեալ ի ձայն և ի բարբառ նոցին լեզուի զգլխաւորն նոցա, որոյ անունն ասիւր Զանկըզ. և նա երթեալ կացեալ հանդէպ արծուակերս հրեշտակին հետագոյնս և ի բացեալ իբրև հետքնկեց մի. և ապա արծին ըստ նոցա լեզուին ասաց զամենայն հրամայեալսն աստուծոյ:

Եւ այս է օրէնքն աստուծոյ, որ եղեալ է ի նոսա, զոր անուանեալ են իւրեանքն Իսաայս, առաջին՝ որ սիրեն զմիմեանս, երկրորդ՝ մի՝ շնակնալ, մի՝ գողանալ, մի՝ սուտ վկայել, մի՝ զոք մատնել, պատուել զծերս և զաղբաւս: Եւ եթէ զոցի ի նոսա ապախի մեղանաց՝ ապանցին զործողքն մեղացն:

Եւ մինչ զայս ուսոյց հրեշտակն, ապա կոչեաց զանուն զլիաւորին Գայան, որ և ասացաւ Զանկըզ Գայան կամ Զանկըզ խան: Եւ ասաց հրեշտակն տիրել ի վերայ բազում աշխարհաց և զաւատաց, և բազմանալ նոցա անթիւ և անհամար բազմութեամբ, որ եղեն իսկ:

(Գլ. Բ)

Համադրումից կարելի է այսպիսի եզրակացություն անել. ա) Ականցեին ու ժամանակագիրը պատմում են նույն երևույթը, կրոնական նույն երանգավորմամբ. բ) շարադրությունն այլ է, այլ է նաև հաջորդականությունը: Այս երկու եզրակացությունները հնարավորություն են տալիս ամփոփել. Ականցեին ու ժամանակագիրը օգտվել են նույն աղբյուրից, յուրմի հաջասկզբով այդ ընդհանուր աղբյուրն իրենց ունեցած տեղեկությունների հետ: Ծիշտ նույն վիճակում է նաև Լաւալի որդի Դավթի պատմությունը՝ Ականցեու և ժամանակագրի մոտ:

Երբեմն ժամանակագրի բաց թողած երևույթ կամ դիտավորյալ կրճատումը կարելի է վերականգնել հայ պատմիչների համապատասխան վկայակոչումներով: Օրինակ, Զալալեդդիհի խառնությունների ու ավերածությունների մասին խոսելիս ժամանակագիրն ավելացնում է, որ «ամոք է անգամ հիշատակել» և բաց է թողնում նկարագրությունը: Համապատասխան տեղում Գանձակեցու մոտ (էջ 226) այդ «ամոքը» նույնպես ավան է: Բնականաբար, 1225 թվականին կատարված դեպ-

արտասովոր մարդ: Սա գնաց խանի առաջ և ասաց. «Ես այն սարն եմ գնում, որին Բալիդ են կոչում՝ հունկնորություն աստուծո խոսքին: Այս է հրամայում աստված. ողջ աշխարհը Թեմուրչինն և նրա զորքերին է տրված իմ կողմից, անվամբ էլ Զինգիզ խան պիտի կոչվի...»

Սրանք զարմանալի մարդիկ էին. խելքից գնում էին, երբ որևէ բան էին տեսնում, սակայն ամենայն իմաստություն ու բանականություն կար նրանց մոտ. սակավախոս էին, սուտ խոսք ամենին չկար: Զինգիզն անվորում մարդու հանդէպ՝ ոչ մեծի, ոչ էլ փոքրի, հատկապես խորհրդարանում: Զինգիզ խանի կողմից սահմանված լավ տվություններ էին պահպանվում, որոնց մեկն առ մեկ թվարկումը կերկարի...:

Սակայն այս էլ է պատմվում, թե Զինգիզ խանը բարձրացավ բարձր սարն ի վեր, հայտնվեց նրան ամենեցուն աստված Հիսուս Բրիստոսը և նրան արդարադատություն, հավատ, ազնվություն և արդարություն, ստից, գողությունից և ամենայն չարագործություններից հեռու մնալ խրատեց և ասաց. «Եթե կպաշտպանես այս պատգամները՝ ողջ երկիրը քոնն է ու քո տոհմիքը, գնա ու վերցրու ողջ երկիրը՝ որքան որ կկարողանաս»:

բերը 100 տարի հետո նկարագրող ժամանակագիրը կունենար որևէ գրավոր աղբյուր, հավանաբար նաև հաշվական՝ իր օգտվել կարողանալու սահմաններում:

Ժամանակագիրը որոշակի առնչվում է Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմությանը»: Ավագի աղջկա՝ Խոջաքի (Վրացերեն՝ Խուաջաք, Խվա-շաք) ու սահիբդիվան Խոջայի մասին խոսում են և՛ Օրբելյանը, և՛ ժամանակագիրը: Մյուս պատմիչները մանրամասնություններ չեն պատմում: Միայն Օրբելյանն ու ժամանակագիրն են, որ Ավագի մերձավորներին մեղադրում են թույն օգտագործելու մեջ՝ ի տիրություն կալվածի: Ըստ որում ժամանակագիրը միշտ ավելացնում է՝ «ինչպես ասում են»: Այդ արտահայտության ակնարկումը, մեզ թվում է, Օրբելյանի պատմությանն է վերաբերում կամ գուցե երկուսի որևէ ընդհանուր սկզբնաղբյուրի: Ստեփանոս Օրբելյանը մահացել է, համաձայն տալանազրի, 1303 թվականին: Նշանակում է՝ ժամանակագիրը նրա կրտսեր ժամանակակիցն է եղել (պատմությունը վերջանում է 1316—1318 թվականներով): Օրբելյանը նշանավոր անձնավորություն էր՝ «մետրապոլիտ Սիմեոս, որ է պապատաֆրանտես Հայոց Մեծաց»¹: Ամենին էլ բացաված չէ, որ նրա «Պատմությունը», մանավանդ Օրբելյանց տոհմին վերաբերող մասը, կարող էր ծանոթ լինել վրաց մատենագիրներին՝ հայերենով: Ի դեպ, եթե նկատի ունենանք ժամանակագրության առընչությունը հունական-բյուզանդական և պարսկական աղբյուրներին, հեշտությամբ կարող ենք եզրակացնել, որ նրա հեղինակը ձեռքի տակ եղած աղբյուրից շատ ազատ է օգտվում, երբեմն հատվածաբար վերաշարադրելով կամ փոխադրելով այն, նաև, ցավոք, բաց թողնելով թվագրումը: Այդ է պատճառը, որ Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ եղած տեղեկությունը սահիբդիվան Խոջայի մասին նույնությամբ փոխադրված է «Ժամանակագրություն», իսկ թվագրումը՝ ոչ (հմտ. Ստեփանոս Օրբելյան, «Պատմությունն նահանգին Սիսական», էջ 418—419):

Ստեփանոս Օրբելյանի և ժամանակագրի առնչությունը հետաքրքրական է նաև Օրբելյանց վերաբերող մի քանի հարցեր քննելիս. ժամանակագիրը ձեռքի տակ ունի ինչ-որ վրացական գրավոր աղբյուր, նույն աղբյուրից օգտվում է և «Լաշա-Գեորգիի ժամանակակից պատմիչը», նաև՝ Օրբելյանը:

Մեզ ծանոթ պատմություններից միայն Ստեփանոս Օրբելյանի երկում է, որ խոսվում է Նարին Դավթի ի սկզբանե փախուստի մասին (Գանձակեցին ուղղակի ակնարկում է Ավանեթը, առանց նախորդող շրջանի): Իսկ ժամանակագիրը գրում է. «ոմանք այնպես են գրում, իբրև թե Դավթին ի սկզբանե է փախել» և ապա սկսում ապացուցել, որ այդպես չէ: Եթե ժամանակագրի խոսքը վերաբերում է մեզ հասած որևէ պատմության, ապա դա Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմությունն նահանգին Սիսական»-ն է:

Երկու պատմությունների համադրումից կարելի է եզրակացնել, որ

¹ Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, էջ 137: Հմտ. Ալիշան, Սիսական, էջ 234:

Լաշայի որդու՝ Ուլու Դավթի օրոք Օրբելյան տոհմի նկատմամբ արդեն փոխվել էր վերաբերմունքը²:

Այսպիսով, թեև մենք չունենք ոչ մի ուղղակի ապացույց, որ ժամանակագիրն օգտվել է մեր թվարկած աղբյուրներից, բայց կողմնակի ակնարկումները և տեքստաբանական համադրումը թույլ են տալիս առայժմ գուցե առնչությանը վերաբերող հարցադրում անել:

«Ժամանակագրությունը» ուշագրավ սկզբնաղբյուր է, եթե նրանից օգտվելիս նկատի առնվեն մի քանի յուրահատկություններ: Ժամանակագիրը, ինչպես արդեն նշեցինք, պատմական դեպքերը չի թվագրում, այդ իսկ պատճառով նրա աղբյուրագիտական-պատմական արժեքը միայն համադրական ուսումնասիրությանը կերևա: Դեպքերի հաջորդականությունը, նրանց բնույթագրությունն ու արժեքավորումը պատմիչի կողմից ըստ արժանավույն են տրված: Ինչ խոսք, շատ հարցեր, մանավանդ տեքստաբանական որոշ վերականգնումների հետ կապված, դեռ կմնա Դ. լուսաբանության կարոտ: Օրինակ՝

Ստեփանոս Օրբելյան

Իսկ լետ Ապաղային, որ մեռա ի 731 թուին, նստի Թագուտարն՝ եղբորորդի նորին, դան ամենայն աշխարհի, որ և Ամմադ անուանեաց զինքն և խորհեցա քակել զօրենս քրիստոնէից և առնել մըլման զամենայն ազգ: Եւ յերորդում ամի տէրութեան իւրոյ եսպան ի Սուլան զմիւս եղբայրն զԼանդրաթայն և զտուտանն Հոռոմոց զԽաթադինն և զերկուս որդիսն Ցագանին: Եւ ի գարնանային ժամանակին գնաց անհուն զօրոք ի Խորասան, ի վերայ... (էջ 425):

Պարզելու համար, թե տվյալ տեքստի պատմական հավաստիությունն ըստ ժամանակագրի՝ պետք է ճշտել, թե՞ ըստ Օրբելյանի, հարկավոր է մասնավոր համադրում կատարել Ջուլեյնի, Ռաշիդ էդ-դիևի, Գանձակեցու և այլոց հաղորդումների հետ:

«Ժամանակագրությունը» Վրաստանի մոնղոլական շրջանի պատմության միակ և ամենահավաստի աղբյուրն է:

Թե ինչ արժեք ունի այն բուն մոնղոլագիտության (այդ թվում՝ նրանց ազգագրության, լեզվի պատմության, կրոնի ու աշխարհայեցության, բանահյուսության, գրչության պատմության և, ի վերջո, բուն

² Նորագույն տվյալներով՝ Օրբելյանց ապատմությունը կայացել է 1178 թվականին (և ոչ 1177) և նախապես խիստ կազմակերպված բնույթ է կրել, դաշնակցած մի քանի իշխանավորների հետ:

պատմության) համար, մասնագետներին մնում է ուսումնասիրել, բայց որ այդպիսի կարևորություն ունի՝ Բրոսեից սկսած շատերն են նշել:

«Ժամանակագրությունն» արժեքավոր աղբյուր է նաև Հայաստանի պատմության համար: Ծիշտ է, XIII դարի հայ մատենագրությունը հարուստ է պատմություն-ժամանակագրություններով, արևմտեմենակով, պատմական դեպքերն ու իրադարձությունները բազմակողմանի և անփափաք բնության երթարկելու համար պետք է համեմատել տարբեր աղբյուրներ (մանավանդ այլազգի) և դրանով իսկ՝ երբեմն ճշտել, երբեմն էլ լրացնել պատմական անցողիքները:

«Ժամանակագրությունը» հայագիտության համար ուշագրավ է մի քանի առումով.

ա) Մոնղոլական արշավանքների հետ կապված արձագանքներն ու նրանց ընթացքը Հայաստանում ու Վրաստանում հիմնականում նույնն էին (եթե չհաշվենք, որ Հայաստանը միշտ առաջինն էր կրում հարվածի ծանրությունը աշխարհագրական դիրքի պատճառով): Նույնն էր և հարկային-տնտեսական վիճակը:

բ) XIII դարում (մասամբ նրանից էլ առաջ) Հայաստանի նշանակալի մասը վրաց տիրության սահմաններում էր հաշվվում. ամբողջ Տաշիր—Գուգարք—Լոռին, Անին իր շրջակայքով, Կարսն ու Կարինն իրենց մերձակա երկրներով, Երկայնաբազուկներին ենթակա ողջ հյուսիս-արևմտյան և մասամբ կենտրոնական Հայաստանը: Բնականաբար, այս շրջանի վրաց պատմությունը հավասարապես նաև Հայաստանին է վերաբերում, գոնե նրա մի զգալի մասին:

գ) Վրաստանի պատմության այս շրջանի նշանավոր անձանց մի զգալի մասը հայազգի գործիչներ էին, ըստ որում ոչ թե միայն դավաճաններով ու ծագումով, այլև իրենց կալվածներով ու բուն գործունեությամբ: Դրանք նոր առաջ եկած հայկական իշխանական տների ներկայացուցիչներն էին: Այս հայազգիների, հատկապես Երկայնաբազուկների, պատմության ուսումնասիրմամբ ինքնին Հայաստանի պատմությունն է ուսումնասիրվում, մասամբ նաև հայոց ծառայությունը վրաց մշակույթին, որեմն և՛ հայ-վրացական մշակութային փոխհարաբերությունների պատմությունն այս շրջանում:

դ) XII դարից սկսած Վրաստանում հույժ տնվարացել էին հայկական բնակավայրերը: Տփղիսի հայազգի բնակչությունը նույնպես անել էր, ակտիվացել էր և նրա մասնակցությունը վրաց պետական կյանքին (հմտ. Ծաղիկի հետ կապված պատմությունը): Վրաստանի հայկական բնակավայրերի պատմության ուսումնասիրման լավագույն հնարավորությունը վրաց աղբյուրներն ու պատմական փաստաթղթերը ուսումնասիրել-թարգմանելն է:

ե) Հայ-վրացական բնակչություն ունեցող մի քանի գավառների (Գագ, Սոմխիթ, Ջավախք, Տաթ, Կոարք և այլն) պատմությունը մինչև այժմ էլ դեռ կարոտ է անաչառ և բազմակողմանի ուսումնասիրության: Ներկա ժամանակագրությունը հնարավորություն է բնձնում մի շարք ճշտումներ կատարել, լրացնում է պատմական վկայությունների պալար:

Որոշ հեղինակավոր պատմաբաններ դեռ այսօր էլ վիճում են, թե ի՞նչ պետք է հասկանալ «Սոմխիթ» անվան տակ, որ ժամանակագիրն է գործածում. Սոմխիթ=Հայաստան, թե՛ Սոմխիթ=Հարավային Վրաստան: «Քարթլիս ցխովերեա»-ի բնական տեքստի (հատոր 1-ին և 2-րդ) հրատարակիչ պրոֆ. Ս. Լաուխշիշվիլին գրում է. «Իսկ ինչ վերաբերում է «Սոմխիթ» բառին, ապա բոլորը լավ են հիշում, որ այսպես էր կոչվում Թբիլիսիից հարավ ընկած Վրաստանի այն մասը, որը հետագայում «Սաքարաթիանո» կոչվեց (իմա՝ Բարաթաշվիլիներին պատկանող կալված—Պ. Մ.). ...Երբ հնդեվրոպական ցեղերը ոտք դրին Կովկասի սահմանները և նրանց մի մասը («արմենները») բնակեցին վրաց «Սոմխիթ» գավառի սահմանների մոտ, վրացիները «Սոմխիթ» անունը վերագրեցին «արմենների» երկրին և բնակիչներին էլ «սոմեխներ» կոչեցին»¹:

Մեր նպատակը չէ ստուգաբանել «Սոմխիթ»-ը իբրև տեղանուն և իբրև էթնիկական հասկացողություն: Դեռ պետք է պարզել, թե նախապես (այսպես կոչված մինչև հնդեվրոպացիների գալը) ինչ ցեղեր էին ապրում այստեղ, «Սոմխիթը» ցեղանունից դարձավ տեղանուն, թե՛ հակառակը: Մեզ հետաքրքրող շրջանում (XII—XIV դդ.) «Սոմխիթ»-ը ընդգրկում էր բավական ընդարձակ տարածություն և հաճախ փոխարինում «Հայաստան» բառին: Ժամանակագիրը տասնյակ անգամ է հիշում Վահրամ Գագեցուն ու նրա բանակի զորությունը, սոմխիթարցիներին, բայց ոչ մի անգամ չի ակնարկում, որ Վահրամը Ջաքարեի՝ «գորավար հայոց ու վրաց զորուն»-ի (Գանձակեցի, էջ 162—163) որդին է, որ նրա գործը, բնականաբար, կազմված կլինեք գարդմանցիներից, քառաներձցիներից, երեգեվանցիներից, տավուշցիներից, կաժարեթցիներից, տեղունականցիներից, գագեցիներից և այլն, մի խոսքով՝ հիմնականում հայերից²:

Եթե կողք-կողքի գրենք Գանձակեցու, Օրբելյանի և «Ժամանակագրության» վկայությունները, ապա հետազոտմամբ կարելի է նկատել, որ մի դեպքում վրաց տեքստի «Սոմխիթ»-ը համապատասխանում է ստորին Քարթլիի մի մասին, մյուս դեպքում՝ Հայաստանին առհասարակ, իր հյուսիսային մասով: Երկու դեպքում էլ հայագիտության համար կարևոր վկայություններ են: Վիմագիր արձանագրություններից ևս դժվար չէ եզրակացնել, որ «Սոմխիթում» (հյուսիսային մաս) միաժամանակ հայ-վրացական բնակչություն է եղել՝ տարբեր ժամանակներում որևէ մեկի գերակշռությամբ, իսկ նրա հարավային մասը միշտ էլ բուն Հայաստան է դիտվել: Խնդրի պարզաբանման համար կարևոր նշանակություն ունեն վիմագիր աղբյուրները, այդ թվում Խորակերտի նշանավոր եկեղեցու շինության արձանագրությունը (1252 թ.)³, ինչպես նաև Խոժորնիի ու Բրդանորի խաչքարերը, Խանձորեսքիի (1213 թ.) և շրջա-

¹ ქართლის ცხოვრება, Ծ. II, էջ 057, ծանոթ. 1:

² Մեր կարծիքով, այս է պատճառը, որ «Ժամանակագրությունում» միշտ առանձին են հիշվում Լոմեხოտեն «սոմխիթարցիք»:

³ Տե՛ս Կ. Կոստանեանց, ճշվ. աշխ., էջ 97:

կայքում գտնվող արձանագրությունները¹ լրացնում են (նախորդի վկայությունը)։

Սոմխիթը մի գավառ էր, ուր հավասարապես և՛ հայեր էին ապրում, և՛ վրացիներ՝ ամենևին էլ առանց վիճելու, թե ով ում հողում է ապրում։ Հայ-վրացական պատմական-մշակութային փոխհարաբերությունները քննելիս որևէ մեկի մերժելու կամ արհեստականորեն «միատարրացնելու» ցանկությունը վտանգավոր է և ոչ պատմական. հայագիտությունն ու վրացագիտությունը նման հարցադրումից չեն շահի², ինչպես այդ կատարվեց Տայքի ու Կղարքքի հանդեպ³։

Մի խոսքով, «Սոմխիթը» ժամանակագրի մոտ երկու նշանակություն ունի. մի դեպքում Հայաստան, մյուսում՝ Հարավային Վրաստան։

«Ժամանակագրությունը» հայագիտության համար կարող է օգտակար լինել և մի այլ հարցում. շատ հաճախ միջնադարյան պատմիչները խուսափում են սոցիալական բնույթի մանրամասներ հաղորդել, չխոսելով և իրենց աչառության կամ որևէ այլ ստիպմունքի մասին⁴։ Քրիստոնեական վարդապետությամբ կրթված մատենագիրները հաճախ խուսափում են սոցիալական բնույթի մանրամասներ հաղորդելուց՝ տիրոջ ու աստծո դեմ ծառացում համարելով։ Նախ՝ շատ դեպքերում մատենագիրների ենթատեքստը կարդալու համար լուրջ դժվարություններ են առաջանում, ուստի աշխարհայացքային բնույթի հարցերի լայն քննությունը (ազգային մատենագրության սահմաններից դուրս) մեկնությունը կդարձնի ավելի համոզիչ. այսպես՝ Վարդան Այգեկցու հաղորդած մի տեղեկությունը ավելի համոզիչ ու լիարժեք է դառնում, երբ այն համեմատում ենք «Ժամանակագրության» համապատասխան պարբերության հետ.

Վարդան Այգեկցի

«Ժամանակագրություն»

Եւ զայս ասելով ոչ եթէ բամ- Այստեղ նորից կամենում եմ լռել, քանի բասեմ զիշխանս. քսու և մի՛ լի- որ հարկադրված եմ զարհուրելի [գործերի] ցի այս. զի գրեալ է, թէ Մի՛ մասին խոսել, թեև հանդգնելու չէ թագա-

¹ Այս բնակավայրերի մասին ամենից մանրամասն Վարդանն է խոսում՝ Երկայնաբազուկների առնչությամբ։

² Մենք խուսափում ենք ավելի վճռական արտահայտվելուց, որովհետև «Սոմխիթ» նյութական կուլտուրայի հուշարձանները (ինչպես նաև տեղաճանաչումներն ու նրանց ստուգաբանությունը) դեռ պատշաճ չեն ուսումնասիրված։ Դեռ լավ չեն ուսումնասիրված նաև քրիստոնեության արևելյան ճյուղի տարածման ուղին և նրան առնչվող մի քանի տեղաշարժեր։

³ Նկատի ունենք Պ. Ինգորովայի «տեսությունը» իր «փառապարկներով» («Գեորգի Մերչուլ»)։ Նման հարցեր քննողը պետք է բազմաթիվ ալլադեզու աղբյուրներ իմանա, լինի պատմաբան-լեզվաբան-ազգագրագետ, ինչպես Ն. Մառը, որի դեմ և հիմնականում ուղղված է այդ «տեսությունը»։

⁴ Այս հարցում լավագույն բացատրությունը հայ մատենագրության մեջ Ստեփանոս Օրբելյանն է, որը «արտակարգ երևույթ է հայ պատմիչների շարքում» (Ի. Զախիսիշվիլի)։

բամբասեր զիշխան ժողովրդեան վորների մասին որևէ անվայել բան պատ- քո։ Այլ ողորմելով նոցա՝ զչա- մել, որովհետև աստվածատեսն Մովսես ա- րությինն սատանայի ցուցանեմ սում է, թե «Վասն իշխանացն ժողովրդեան ձեզ!»։

Պարզ երևում է, որ ժամանակագիրն ու Վարդան Այգեկցին նույն վարդապետությամբ անված անձինք են, իսկ քանի՞ պատմիչներ այս թեզին հետևելով (Հին Կտակարան) որոշել են «լռել» կամ «չբամբասել»։ Կրկնում ենք, նման հարցադրումը կօգնի և՛ հայ, և՛ վրաց պատմիչների մոտ ավելի հեշտ տարբերել ենթատեքստը, նույնիսկ վերականգնել այն, ինչ դեմ է Մովսեսի «աասածին»։

Ի վերջո, «Ժամանակագրության» կարևորության մասին է խոսում և այն հանգամանքը, որ Վրաստանում կատարվող իրադարձություններն անմիջականորեն առնչվել են նաև Հայաստանին։ Այդ բանը նկատել է դեռևս Խաչատուր Կեչառեցին։ «Ողբ վասն աւերման տանս արևելեան» ոտանավորում հեղինակը ողբում է ոչ միայն Հայաստանի, այլև նրա հարևան այլ երկրների, մասնավորապես Վրաստանի ավերումը ևս։ Այստեղ կարդում ենք.

Մեռան իշխանքն մեր ցանկալի
Ի իրեանց որդիքն ի տղայ հասակի,
Սուգըն տիրեաց մեզ Իսրայելի,
Լաց ի աղաղակն Հոսթելի։
Սադր'ն, սիրած մեծ Ապաղանի,
Գոված ընտիր յամեն հանդիսի,
Չաչերդ բա՛ց, գինչ Դամասկոսի,
Տե՛ս թզգասառս ի յերերմանի,
Հեկեղեցիքս ի մեծ վրտանգի
Ու զքահանայքս ի տարտարոսի,
Զխոթյու-Բողայն յարեան հալսի,
Զիր անըման պատկերն ի հողի։
Զարբայն չիշխեմ յիշել զվրացի՝
Զատլասերեան ըզԴեմետրէի,
Որ դեռ քրրտունքն ի վայր կու հոսի
Սիրտըն քաշած ու դեռ կենդանի²։

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ԲՆԱԳԻՐՆ ՈՒ ԶԵՌԱԳՐԵՐԸ

«Քարթլիս ցխովրեբա»-ի գրչագրերը հիմնականում XVII—XVIII դարերի են։ Դեռևս հայերեն թարգմանությանը ժամանակակից (XII դ.) վրացերեն բնագիրը չի հայտնաբերված։ «Քարթլիս ցխովրեբա»-ն միջնադարի վրացական ամենահայտնի ժողովածու-դասագիրքն է. 1310 թվականին գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք.

¹ Վարդան Այգեկցու «Թղթից», ուղղված նորահաս հոգևորականներին. տե՛ս H. Я. Мара, Сборники притч Вардана, I, էջ 299։

² Տե՛ս Մ. Թ. Ավդալբեգյան, Խաչատուր Կեչառեցի, Երևան, 1958, էջ 131։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱԹԱՍՈՒՆԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐ ԼԱՇԱ-ԳԵՈՐԳԻ

- Այս երանելին դեռ իր կենդանության ժամանակ թագա-
դրեց որդուն՝ Գեորգիին, որին Լաշա ևս կոչեց: Թագադրվե-
լիս տասներեք տարեկան էր, և Թամար թագուհին օրհնեց նրա
5 թագավորությունը¹: Իսկ երբ Թամարը վախճանվեց, Լաշան
տասնութ տարեկան էր²: Թագավորությունը թողեց իր որդուն,
իսկ վրաց ժողովրդին՝ ծեծ, տխրություն, ողբ ու կական, ուս-
տի, նրա թագավորության բնակիչները կենդանի-կենդանի
դժոխք ընկան, ինչպես և պատշաճ էր*:
- 10 Այնուհետև թագավորությանը տիրեց Թամարի որդի Լա-
շա-Գեորգին: Պարթևաստեպան էր նա, քաջ նետաձիգ, խրախ-
ճանքի մեջ շտապող, հպարտ ու ինքնակամ: Նա առավել ևս
հպարտացավ, որովհետև հնազանդվեցին [իրեն]՝ բարեհի-
շատակ ու աստվածասեր մոր բոլոր հակառակորդները, խա-
15 ղաղությունը ու անդորրով ժառանգեց թագավորությունը: Իսկ
մերձակա բոլոր [երկրները] հարկատու դարձան. զանձակե-
ցիներն ու շրջակայքը, նախիջևանցիներն ու կարինցիները և
շատ ուրիշներ հարկով ու նվերներով էին գալիս առ նա:
Ուրախանում ու հրճվում էր նա այն ժամանակ, և խրախ-
20 ճանքն ու ուրախությունը ամենուր էին:
- Ապա Գանձակում սկսեցին ապստամբել և թագավորին
այլևս հարկ չվճարեցին: Սրան տեղեկացած թագավոր Լաշան
կանչեց Վրաստանի ողջ զորքը, այսկողմացոց ու այնկողմա-

* Հմմտ. Սաղմոս, ԾԳ, 16:

ցոց (իմերցիներին ու ամերցիներին), ի վանն Երկայնաբաղուն-
կին: [Վերջինիս] այն ժամանակ Լաշայի մոր՝ Թամարի կողմից
աթաբեկության պատիվ էր շնորհված, իսկ աթաբեկությունն
այնքան բարձր էր մյուս էրիթթավ[ություն]ներից, որ նա էր
5 արքունի դուռնի վեդիրը՝ Թագավորն ապա դիմեց նրանց, թե.
«Քանի որ թագավորների մեջ փայլատակող ու երանելի իմ
մայրն ինձ թողեց իր թագավորությունը, պապերիս ու հայրե-
րիս բոլոր հակառակորդներին ինձ հարկատու դարձրեց, ուս-
տի մինչև այսօր իմ հրամանին ենթարկվողներ են: [Բայց]
10 Գանձակի աթաբեկին՝ արդ մերժում է (արհամարհում է) [գեր-
իշխանությունս] և չի կամենում ինձ այլևս հարկ վճարել: Ես
այսպես եմ մտադիր՝ վրեժխնդիր լինել Գանձակից՝ ձեր
աշակցությանը ապավինած: Որովհետև ձեր զորությամբ ու
գործակցությամբ իմ երանելի պապերն ու հայրերը ջախջա-
15 խել են մեծ սուլթանների հզորությունը, արդ ընդունեք ինձ-
նից պատիվ ու ընծա, և արշավենք Գանձակի վրա, որպեսզի
այլ թշնամիների կողմից այլևս չարհամարհվենք: Օգնությամբ
աստծո և առաջնորդությամբ պատվական խաչի և ձեր խի-
զախությամբ՝ հաղթենք մեր թշնամիներին ու հակառակորդ-
ներին»:

Երբ լսեցին թագավորության բոլոր ավագանիները, ուրա-
խացան ու, [վճիռը] հաստատելով, ասացին. «Աստված մեծ
մխիթարություն շնորհեց մեզ, քանի որ հանձինք քեզ գտանք
քաջիդ ու դուցազնիդ, Գորգասալի ու Դավթի՝ նրանց նմա-
25 նիդ: Ապավինությամբ աստծո և ձեր զորությամբ կհնազան-
դեցնենք թագավորությանդ անհնազանդներին և կզլջացնենք
բոլոր ըմբոստներին»:

Վճռեցին արշավել, և Գանձակի ավերմանն ուղևորվեց ին-
քը թագավորը՝ մեծ զորքով: Գանձակեցիները չկարողացան
30 դիմադրել, իսկ [արշավողները] ավերեցին Գանձակյան եր-
կիրը, գերի ու անթիվ ավար վերցրին: Հնդհուպ մոտեցան
Գանձակ քաղաքին և բազում օրեր կովեցին: Ամեն օր դուրս
էին գալիս քաղաքի դուռնի հերոսաբար կովելու: Եվ այս կող-
մից, և այն կողմից ամենաբնորոշներն էին կովում: Թագա-
35 վորը կամեցավ սակավաթիվ բանակով շրջանցել քաղաքը և
երբ դեպի ներքև՝ Կուրն էր գալիս, իմացան այդ Գանձակում
գտնվողները և բոլորը զինվեցին՝ շուրջ տասը հազար մարդ:

Իսկ թագավորի հետ էր միայն չորս հազար մարդ, մեծ
մասամբ մեսխեր, որովհետև Երկայնաբաղունները մի կող-
մում էին կանգնած, հեր-կախեցիները և սոմխիթացիք՝ մյուս,
5 քարթլեցիք ու թրեքիները՝ այլ կողմ, իսկ աբխազները, դադ-
յան-բեդիաններն ու լիստ-այնկողմացիք մյուս կողմում՝
իրար համակից: Եվ երբ թագավորն անցնում էր, ճանաչեցին
նրան, շտապ բաց արին քաղաքի դռները և զազանների պես
հարձակվեցին: Թագավոր Լաշան անվախ սրտով, խիզախու-
թյամբ տեսավ նրանց հոծությունը, նրանց զորքը, [սակայն]
10 թագավորի զորքերը ևս իրենց անձն ի մահ դրած ասում էին.
«Կիկվենք մինչև մահ՝ գլուխներս ի մահ դրած, և ամոթով
չենք թողնի քո թագավորության առաջին մարտը»: Իսկույն
հարձակվեցին միմյանց վրա: Մանր ու մեծապես սաստիկ
կռիվ տեղի ունեցավ: Սրի քաշվեցին գանձակեցի բազմաթիվ
15 ընտիր [զորականներ]: Ինքը՝ թագավոր Լաշան, քաջաբար
առաջ նետվեց հաղթական ու խիզախ, դուցազնական երջա-
նիկ բազկով և դուցազնական ձեռքով, նրա կողքին քաջաբար
մարտնչում էին Ջաղելու անդրանիկ որդի Ղվարկվարան, Բի-
բելա Գուրկելը, Բոցոյի որդի Բոցոն՝ Մեմնայի եղբայրը,
20 որովհետև սրանք առջևումն էին տեղակարգվել:

Երբ գանձակեցիները տեսան [հակառակորդի] քաջու-
թյունը, շտապ փոխան նրանցից: Հետապնդեցին մինչև քա-
ղաքի դռները, քեքը միայն [կարողացան] քաղաք հասնել.
շատերին գերեցին, իսկ ոմանց էլ կոտորեցին:

Այս [կոտորածը] տեսած մայրերը իրենց կրծքերն էին
25 ծեծում և մազերի հետ օձիքները ծվատում: Ամեն կողմից
ուժեղացան աղաղակն ու կոծը:

Երբ շրջապատած զորքերը ամեն կողմից աղաղակ լսեցին,
անմիջապես ուղևորվեցին դեպի թագավորը:

Աստծո կողմից անվնաս պահպանված թագավորն ու նրա
նախահարձակ անվանի իշխանները դիմավորեցին [օգնու-
թյան շտապողներին]: [Առանց իրենց մարտելու] համար
կովի եկած դիդեբուկներն ու զորքերը վճռեցին այլևս չմաս-
նակեցել արշավանքին և ոչ էլ թագավորի արքունիքում լինել:

Թագավորն իջավ նծույզից և թողություն խնդրեց անփորձ
35 կատարածի համար: Եվ այսպես ուրախությամբ թագավորի
վրանը գնացին. մի շաբաթ ուրախություն ու վարձատրում
եղավ բանակին:

- Գանձակի աթաբեկը այսպիսով հարկադրված եղավ և խնդրեց, որ սահմանեն նախկին հարկը: Թագավորը լսեց այդ և ետ վերադարձրեց գերիններին՝ թանկարժեքներով ու բազում նվերներով, ակներով ու մարգարիտներով, ոսկով ու արծաթով: Թագավորն ինքը գնաց Թփղիս, Վրաստանը լցրեց շնորհներով, որովհետև բոլոր թագավորներից ավելի առատաձեռն էր, քիչախնդիր էր օրե մեկի հանդեպ, աղոթող, պաս պահող, արգարացի ու ողորմացող: Սակայն վերջում անկարգ մարդկանց հետ շփումով հակվեց դեպի շարություն, ինչպես Սողոմոնի մասին է գրված, որին սխալեցրին կանայք, այդպես էլ՝ այս անկարգ մարդիկ [կատարեցին], ինչպես ստորև պատմությունից կերևա: Որսորդությամբ էր զվարճանում և կոնծողների հետ հակվում դեպի շարությունը, ինչպես իսրայելացիների մասին է գրված. «Նիստ ժողովուրդ այն յուտել և յարբել, և ել՝ երգիւ»*: Իսկ խմիչքը, երգն ու գինարբուքը, որ կրամուրդությունը ամենից շատ են պղծություն կիսում: [Արքունիքից] հեռացրեց երանելի թագուհու վեդիւրներին ու մոր ծեսերը ուսուցանողներին, մտերմացավ իրեն հասակակից կոնծողների ու կանանց հետ անկարգ խառնակվողներին: Այնպիսի անվայելչության հասավ, որ մի անգամ Թփղիսում գտնվող թափղաճ⁷ գինու հուլժ սիրահարի [մեկը թագավորին] տանում է լոթիների⁸ մոտ՝ այդ պղծությամբ հագնեալու: Մինչդեռ գինով անգիտացած և թագավորի գալը չսպասող լոթիները հարձակվում են ու ծեծում՝ մինչև աջ աչքը կուրացնելը:

- Սրան տեղեկացած Վրաստանի իշխանները, հուլժ տխրած, հատկապես Իվանե աթաբեկն ու Ջաբարիայի որդի Վահրամ Գագեցին, հրաժարվեցին արքունիքում գտնվելուց: «Գլուխ չենք տա,—ասացին նրանք,—քո թագավոր լինելուն, եթե չբաժանվես շարագործ մարդկանց մտերմությունից և վատ սովորությունից, ինչ անում ես»: Թագավորը զղջաց և երգմամբ խոստացավ՝ ոչինչ չանել առանց նրանց խորհրդի: [Խոստումն] իրագործելու փոխարեն զորեղանում էր անտես թշնամին. չկարողացան համոզել ամուսնություն, այլ մնաց նույն տենչասիրությամբ՝ կանանց նկատմամբ: Կախքի Վելիսցիխե գյուղը գնացած [թագավորը] հուլժ բարետես մի կին

* Հմմտ. Ժող. Բ, 24, նաև՝ Երգ երգոց, Ժ, 1:

- տեսավ և անմիջապես ըստ իր հակման հրապուրվեց, մոռացած Դավթի ու հրեա կնոջ պատմությունը, անհապաղ իր մոտ տարավ ու հուլժ սիրահարվեց: Հղիացավ կինը և տղա ծնեց, որին կոչեցին Դավթի: Սա այն Դավթին է, որ մեծ փորձություններից հետո թագավոր դարձավ, ինչպես ստորև պատմությունից կերևա: Սույն մանկանը հանձնեց իր քույր Ռուսուգանի խնամքին: Իսկ Ռուսուգանը միայն թամար [անունով աղջիկ] ուներ, որոնք քույր ու եղբորից ավելի սիրեցին միմյանց:
- Այսպիսի հաջողության և անդորրի մեջ էր թագավորը. ամեն կողմից պարգև ու շնորհ էր գալիս նրա արքունիք՝ հարկատուներից: Ուրախ դեմքով շրջագայում էր իր թագավորության [սահմաններում] վարչական գործերով: Անցնում էր Ստորին Աջամեթ, որսորդություն անում Յիսուում և Ափխազքում, կարգավորում այնտեղի գործերը, ձմեռում էր Դուռն Սոմխիթիում⁹ և այնտեղից աշնանը իջնում էր Թփղիս, կովում գանձակեցիների դեմ: Ամառը բարձրանում էր դեպի Կուրի ակունք, անցկացնում Կոդալում: Հունաստանից ու Խլաթից հարկատուները նվերներով էին գալիս առ նա:
- Սույն հանգստության մեջ գտնվող [թագավորը] չկամեցավ ամուսնանալ: Ուստի հավաքվեցին կաթողիկոսները¹⁰, եպիսկոպոսներն ու վեդիւրները և համոզում էին. «Պատշաճ չէ, որ հարձ պահես և ոչ թե կին, ինչպես Քրիստոսի զխավոր առաքյալ Պողոսն է գրում. «Պատուական է ամուսնութիւն և սուրբ անկողին. իսկ զշունս և զպոռնիկս դատէ աստուած»*: Սակայն թագավորը չկամեցավ և ոչ էլ անսաց նրանց: Ուստի արտաքսեցին կնոջը՝ Դավթի մորը, և նորից իր ամուսնուն հանձնեցին: Բայց ոչ էլ այն ժամանակ ամուսնացավ կնոջ հետ, այլ շարունակում էր մնալ ամուրի:
- Լաշա-Գեորգին քաջ էր, խիզախ, կարող, գոռոզ, ամբարտավան, հանդուգն, ինքնակամ, ինչպես ասացի՝ շույլ, երգիպարի, գինու, վայելքի սիրահար: Խաղաղություն էր նրա թագավորությունում, [իսկ ինքը] տարվել էր ուտել-խմելով, որի մասին [սուրբ] հայրերն ասում են. «Երից են պատճառք տանջանաց, յորոց ծնանին ամենայն չարիս՝ վայելչասիրութիւն, արծաթասիրութիւն և փառասիրութիւն: Անդրանիկ

* Առ Եբրայեցիս, ԺԳ:

ծնունդը են սոցա. շնութիւն, պոռնկութիւն, բարկութիւն, և ամբարտաւանութիւն»։ Այս չարիքներից են ծնվում մարմնասիրություն, անկարգ կամայականություն, որոնց մեկ առ մեկ թվարկելու չկա ժամանակ, ինչպես և մարգարեն է ասում.

5 «Նկեր Յակոբ և յագեցաւ. յօրացաւ՝ և անկուշեաց... գիրացաւ... և եթող զտէր աստուած զարարիչ իւր. և ապստամբեաց յաստուծոյ փրկչէ իւրմէ»*։

Արդ, այդպես կատարվեց նաև վրաց տոհմի հետ, որովհետև հագեցան ու զվարճացան, թագավորի արքունիքում

10 զտնվելու անարժան և շնության հակված հարբեցող մարդիկ արքունականներ դարձան։ Թեև երկու կաթողիկոսներն ու թագավորության իշխանավորները, հատկապես Իվանե աթաբեկը ցավում էին այդ արարքի համար, բայց չկամեցան ալլես

15 ընդմիշտ նրա մոտ լինել, այլև հեռացան ամենն իր համար։ Ուստի մեղքերի բաղմունքամբ պատճառ դարձան Վրաստանի ավերմանը, ինչպես ստորև պատմությունից կերևա։

**ՉԻՆԳԻԶ ԽԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ԹԵ ԻՆԶՊԵՍ ՀԱՅՏԵՎԵՅ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՐԿՐՈՒՄ**

Չինմաչին կոչվող արևելյան երկրում, Ղարադուրում անվանվող վայրում ինչ-որ արտասովոր մարդիկ հայտնվեցին¹¹, անծանոթ՝ տեսքով, սովորությամբ և նույնիսկ արտաքինով։

20 Հին գրքերում անգամ որևէ տեղ չի հանդիպում նրանց պատմությունը. անծանոթ լեզու, անծանոթ դեմք ու բարք ունեին, հացի համն [անգամ] չգիտեին, ապրում էին մսով ու անասունների կաթով։ Սակայն հասակով կատարյալ էին, իրանով՝

25 պարթև, ուժեղ ոտներով, գեղեցիկ ու սպիտակ մարմնով, քիչ շեղ ու խաժ, ձգված և ուռուցիկ աչքերով, մեծ զլխով, մազերը սև ու կոշտ, հարթաճակատ, քիթը այնպես ցածր, որ ալտոսկլերները քից բարձր էին, պոինչները հազիվ էին երևում։

30 Շուրթերը փոքր էին, ատամները խտաշար ու սպիտակ, ամենեկին անմորուս, այսպիսի նմանը չունեցող տեսք ունեին։ Թող ոչ ոք չզարմանա, որ նրանք բոլորը՝ տղամարդիկ ու կանաչք, օժաված էին ինչ-որ գրավիչ գեղեցկությամբ։ Միաժամանակ

արի էին, ընտիր նետաձիգներ, պիրկ աղեղներով՝ անվրեպ հարվածողներ, նրանց նետաձգությամբ ոչ մի զենք չի կարող դիմանալ։ Հատկապես ձիավարժությամբ էին խիզախ, որովհետև մեծանում էին ձիերի վրա։ Չունեին ուրիշ զենք, բացի

5 նետից ու աղեղից։

Սրանք զարմանալի մարդիկ էին. խելքից գնում էին, երբ որևէ բան էին տեսնում, սակայն ամենայն իմաստություն ու բանականություն կար նրանց մոտ. սակավախոս էին, սուտ խոսք ամենևին չկար։ Չէին կեղծավորում մարդու հանդեպ՝ ոչ

10 մեծի և ոչ էլ փոքրի, հատկապես խորհրդարանում։ Չինգիզ խանի կողմից սահմանված լավ սովորությունն էին պահպանում, որոնց մեկ առ մեկ թվարկումը կերկարի¹²։

Հավատով մի հավերժական աստծո էին պաշտում. դեմքերը դարձնում էին արևելք, երեք անգամ ծունը դնում և երեք անգամ երկրպագում, միջամատի ծայրը դնում ափին, հպում

15 և ուրիշ ոչինչ։

Իսկ ուղուրները կուռք էին պաշտում, որոնց քուճեք էին կոչում։ Ունեին նաև գրչություն՝ քիչ տառերով։ Գրում էին տասնվեց տառերով, որ և հեշտ ուսանելի, և հեշտ ըմբռնելի է։ Իբրև տոմար (քրոնիկոն) տասներկու տարիներ հիմնեցին՝ տասներկու անասուն-կենդանիների անվան համապատասխան։ Յուրաքանչյուր անասուն-կենդանու մեկ տարվա իշխանություն հատկացրին, ինչպես երբեմնի հնում հույն իմաստունների (հելենների) տասներկու կենդանակերպերը, որոնք

25 արևի ու լուսնի համաստեղություններ են։ Նրանք յուրաքանչյուր համաստեղության արևի մայրամուտի երեսուկական օր (ոչ թե կենդանիներ են, այլև՝ կենդանակերպեր) նշանակեցին, իսկ սրանք յուրաքանչյուր տարվա մի անասունի իշխանություն նշանակեցին, ուր տասներկուսը վերջանում էր և նորից վերսկսում՝ որպես տասներկուսերորդ, տասներեքերորդ ու հավելյալ՝

30 վեցյակ, որովհետև ձգվում է մինչև տասներկուսերորդը և նորից սկզբից սկսվում։ Այդպես և սրանք. տևում էր տասներկու տարի, ապա նորից սկսվում, որոնց կոչեցին հետևյալ անուններով. Ղուլդունջիլ, Ուփուրջիլ, Փարսիւնջիլ, Թավլայիւնջիլ, Լուիլջիլ, Մոդիլջիլ, Մորիւնջիլ, Ղոնիլիլ, Մեչիւնջիլ, Թալանջիլ, Նոխիւնջիլ, Ղաղայիւնջիլ։ Սրանք տասներկու կենդանիների անուններ են, որոնցից յուրաքանչյուր անասունին մի տարվա տիրություն տվեցին։ Առաջինը Ղուլդունին կարգեցին, որ մուկ է

35

* Բ օրինաց, իԲ, 15։

նշանակում, ապա՝ կով, հովազ, նապաստակ, վիշապ, օձ, ձի, ուխար, կապիկ, հավ, շուն, խոզ¹³։ Սրանցով էին հաշվում տարիները, ինչպես մեր վրացական քրոնիկոնը։

5 Մի աստծու երկրպագելու կարգ ունեին, որին իրենց լեզվով քենգրի էին կոչում։ Թղթի վերևում գրվում էր. «Մանգու քենգրի փուշունդու», որ է «Ձորությամբ հավերժական աստծո»։

10 Սրանց սակավ-ինչ ուտելիքից [տերը] հեռու պահի, որովհետև ուտում էին ամեն մի շնչավորի՝ կատվի, շան և ամենայն միս¹⁴։

15 Սրանց ցեղակիցները տարբեր տոհմերի էին բաժանված և մինչև հիմա էլ կան, որոնցից միայն տասներկուսի անունները հիշատակենք. առաջինը Սաղիրների տոհմն էր, [ապա]՝ Հինգեր, Ղաթեր, Զալիր, Օյրդի, Սուլդուս, Նիհիմներ, Ղոնդարդի, Մանդութ, Թանդութ, Ղիաթ և Ուլդուրներ։ Ուլդուրները կռապաշտ են, որոնց քունջ են կոչում։ Սրանք իրենց մոնղոլ են կոչում իրենց իսկ լեզվով, իսկ վրացիները՝ թաթար, որոնք կարծում են նույնն են։

20 Այս ցեղերի Ղիաթ տոհմից հայտնվեց մի մարդ՝ Թեմուրչի անվամբ, որ Չինգիզ խանն է։ Սա բարետես էր ու գեղեցիկ, պարթևահասակ, գանգրահեր, ուժեղ, խիղախ, ձեռներեց, հմուտ նետածիգ, հույժ զործիմաց, երջանիկ, խորհրդապաշտ։ Սա պատիվ և շնորհ ստանալու գնաց Օնխան անունով իրենց ամենագլխավորի մոտ, որին (իշխանավորին) իրենք խան էին անվանում։ Երբ տեսավ [Չինգիզ խանին], սիրեց բարեբնություն համար և մեծ պատվի բարձրացրեց՝ դարձրեց իրեն հավասարներից ամենաերևելին։ Իր բանակի զորապետությունը հանձնեց նրա ձեռքը, և ամենուր կոտորում էին նրան (Օնխանին) չհաղանդողներին ու նրա ղեմ ապստամբողներին։

30 Այնպես որ [Չինգիզ խանը] ամեն կողմից հաղթանակած էր գնում իր տեր Օնխան իշխանավորի առաջ։ Իսկ վերջինս ամենաբարձր պատվի բարձրացրեց [նրան]։

35 Նախանձեցին նրան Օնխանի Ութբին անունով եղբայրը և իր իսկ որդի Քուլաբը։ Հաղորդեցին Օնխանին, թե «Կամենում է գրավել քո թագավորությունը», որը խանությունն էր դալանություն է կոչվում։ Օնխանը որոշեց սպանել նրան։ Սակայն Թեմուրչին զգաց այս մտադրությունը, որովհետև երկու ինչ-

որ մարդիկ հաղորդեցին նրան, մեկը Քուլաբ, մյուսը Բադանունով, թե «Օնխանը քո մահն է կամենում»։

5 Փախավ նա, և այդ երկու մարդիկ էլ նրա հետ։ Գնաց իր տունն ու հարկը, վերցրեց գերդաստանն ու մի ցերեկվա ու մի գիշերվա [ճամփա անցավ]։ Ապա թողեց աղխն ու ինչքը և գնաց Բ[ա]լաշուն[ե] կոչվող ջրափ, [իրենից] փոքր-ինչ հեռացրեց զորքը և ետ դարձավ ինչ-որ ձոր։

10 Օնխանն իմացավ Թեմուրչիի փախուստը, շտապ հետապնդեց և հասավ նրա գերդաստանին ու ինչքին։ Անթիվ գերի վերցրեց, և ծանրացավ նրա զորքը ավարով։ Այն ժամանակ Օնխանի ողջ բանակի վրա հարձակվեց Թեմուրչին։ Տեղի ունեցավ խիստ ծանր ճակատամարտ։ Երկուստեք անթիվ [մարդիկ] կոտորվեցին։ Պարտվեց Օնխանը։ Հետապնդեցին նրան, կալանավորեցին ու սպանեցին։ [Թեմուրչին] անմիջապես տիրացավ Օնխանի ընտանիքին, ձեռք գցեց նրա կնոջն ու որդիներին, ողջ հարստությունը, բացի Օնխանի ավագ որդի Քուլաբից։

Նստեց Օնխանի գահին, և Թեմուրչին Չինգիզ խան կոչեցին։

20 Այնուհետև կովեց Ղոնդարդիների թագավոր Ալթուխանի ղեմ, հաղթեց ու նրան ևս սպանեց, գրավեց թագավորությունը։ Այնուհետև Օնխանի որդի Քուլաբը գնաց ոմն Գորխանի մոտ և կովեց Չինգիզ խանի ղեմ։ Իսկ նա Գորխանի ղեմ էլ ճակատամարտեց։ Հաղթեց նրան ևս և սպանեց Գորխանին, և

25 հնազանդեցրեց Գորխանի զորքին։

Սրանից հետո արշավեց ուլդուրների ղեմ, որոնք իրենց տիրակալին Էրաբ էին կոչում։ Այն ժամանակ ուլդուրների էմիրը ոմն Սարչուղ էր, որի տոհմի զործերը զարմանալի են հեքիաթի պես։ Եվ իրոք էլ հեքիաթ են, բայց վատ, ուստի այստեղ պատմելն անպատշաճ է։ Չինգիզ խանը ողորմաց և պատվով ընդունեց, սիրաշահեց բազմատոհմ թաթարներին և հնազանդեցրեց։ Եվ Ղարդիթը նույնպես հպատակվեց։

35 Երբ [Չինգիզ խանը] թաթարներին տիրեց, Թեթուն տոհմից հայտնվեց մի ոմն արտասովոր մարդ։ Սա գնաց խանի առաջ և ասաց. «Ես այն սարն եմ գնում, որին Բալիլ են կոչում՝ հունկնորություն աստծո խոսքին։ Այս է հրամայում աստված. ողջ աշխարհը Թեմուրչիին և նրա զորքերին է տրված իմ կողմից, անվամբ էլ Չինգիզ խան պիտի կոչվի»։

Սակայն այս էլ է պատմվում, թե Զինգիլ խանը բարձրացավ բարձր սարն ի վեր, հայտնվեց նրան ամենեցուն աստված Հիսուս Քրիստոսը և նրան արդարադատություն, հավատ, ազնվություն ու արդարություն, ստից, գողությունից և ամենայն չարագործություններից հեռու մնալ խրատեց և ասաց. «Եթե կաշտպանես այս պատգամները՝ ողջ երկիրը քոն է ու քո տոհմինը, գնա ու վերցրու ողջ երկիրը՝ որքան որ կկարողանաս»¹⁵:

Երբ խան դարձավ ու Զինաստան գնաց և եկեղեցիները տեսության մտավ՝ անդ փրկչի՝ Հիսուս Քրիստոսի պատկերը տեսավ, անմիջապես երկրպագեց ու ասաց. «Ահա այն մարդը, որին Զինաստանի սարում տեսա, [ճիշտ] այս դեմքն ունեւր: Նա ուսուցանեց ինձ ողջ այս կարգը»: Սիրեց և օրհնեց նրան Զինգիլ խանը, իսկ նրա տված բոլոր պատգամներն ամուր պաշտպանեց: Այնուհետև կովեց Զինաստանի թագավոր Արսլան-խանի դեմ և հաղթեց: Այնպես գրավեց նրա [երկիրը], որ Արսլան խանի երկու հարյուր հազար մարդկանց սպանեց: Սրան տեղեկացած Արսլան-խանը, կնոջ ու որդիների հետ տունը մտած, իր սպասավորներին հրամայեց կրակ պատրաստել: Այդպես էլ արեցին, և այդվեց Արսլան-խանը իր զերգաստանով այդ կրակում: Իսկ Զինգիլ խանը մտավ [երկիր], գրավեց Զինաստանը և նստեց նրա գահին: Յայժմ այսքանը:

ԱՐԳ՝ ՀԱՄԱՌՈՏԱԿԻ ՉԻՆԳԻԼ ԽԱՆԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎՍ ՀԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Զինգիլ խանը և՛ շատ կանաչք ունեւր, և՛ որդիք: Ավագ կին Սևինջից Թուբիս անունով որդի ունեւր, որին վրացիները Ջոչի էին կոչում¹⁶, երկրորդ [որդին]՝ Չաղաթա[յ], երրորդը՝ Օթոթա*, չորրորդը՝ Թուլ: Զինաստանում գտնվելիս նա այս չորսին խան նշանակեց: Ավագ որդի Թուբիսին տվեց զորքի կեսը և ուղարկեց մեծ Ղփչաղստան, Օսեթ, Խաղարների աշխարհը, Ռուսաստան՝ մինչև արևմուտք: Այս ամբողջը նրան տվեց, իսկ մյուս (որդիներին) հետո կհիշատակենք:

Բարձր և բոլոր թագավորներից մեծագույն խորեզմշահը, որ այն ժամանակ շատ ծերացել էր և տիրած երկրներն ու

սուլթանությունը հանձնել էր իր որդի Ջալալեդդինին՝ Ջեռնից այս կողմ, Խորասանն ու Երաղը, երբ իմացավ թաթարների մոտենալը, կանչեց իր բանակը, շուրջ վեց հարյուր հազար մարդուց բաղկացած, և ուղևորվեց Զինգիլ խանի դեմ:

Իսկ նա (Զինգիլ խանը) խորեզմշահի հանդիման ելավ. կայացավ ծանր ու թեթևակադամարտ, երկուստեք անթիվ բազմությամբ կոտորվեցին, և պարտվեցին խորեզմացիք:

Եւր խորեզմշահը ռազմի դաշտում սակավաթիվ զորքով մնաց, և թաթարները շրջապատեցին նրան: Իմացավ այս նրա որդի Ջալալեդդին սուլթանը, որը քաջ էր ու ողորմացող, խրոխտ, անվախ որպես անմարմին, ուժով երեւելի և մարտերում՝ արտասովոր (անվեհեր): Փոքրաթիվ մարդկանցով հորը օգնության գնաց, անմիջապես վերցրեց հորն, ու փախան դեպի Խորասան:

Այնուհետև սուլթան Ջալալեդդինը բազմիցս ճակատամարտեց նրա դեմ. երեք անգամ Ջեռնից այն կողմ ընդհարվեցին և չորս անգամ՝ Խորասանում, Ջեռնից այս կողմ: Բայց որովհետև աստված մեր մեղքերի պատճառով ողջ երկիրը տվեց [Զինգիլ խանին], ուստի պարտվեց ամենևին և փախուստի գիմեց: Զինգիլ խանն իմացավ սրա փախուստն ու ամբողջներում պատսպարվելը, ուղարկեց վերևում հիշված երկու իշխաններին՝ Յամալին ու Սալպիանին, որոնց վրացիները Սեբա-Ջեք են կոչում, որպեսզի անցնեն Խորասան ու Երաղ երկրները, մինչև որ հնարավոր է գնալ, և զննեն երկիրը: Սրանք եկան տասներկու հազար զինվորով առանց սպառազեն ու սննդամթերք ունենալու, այլև միայն նետերով, առանց սրերի:

Անցան Թուրանը, Ջեռնը, Խորասանը, Երաղը, Ատրպատականը և հասան Գանձակին: Ոչ ոք չդիմադրեց, իսկ եթե որեւէ տեղ երևում էին [դիմադրողներ], հաղթում էին բոլորին: Եվ հասան Վրաստանի սահմաններին, սկսեցին ասպատակել Գազի երկիրը: Իմացան այս Վահրամ Գազեցին և Իվանն աթաբեկը ու հազորդեցին կաշա թագավորին Սոմխեթն ավերելու եկած անձանոթ լեզվով խոսող օտար ցեղերի մասին: Թագավորը կանչեց իր զորքը, իմերցիներին և ամերցիներին, զույմարեց իննսուն հազար զորք, և ուղևորվեցին Գազի սահմանագլխին գտնվող թաթարների կողմը: Այն կողմից մեծ զորքով միացան Իվանն աթաբեկն ու եղբորորդին՝ ամիրսպա-

* Բնագրում՝ Օթրոփա:

սալար Զաքարիայի որդի Շանշեն և մասխութ-ուխուցես Վահրամ Գագեցին, և ուղևորվեցին:

Իսկ Բերդուշի, որ այժմ Սագիմ է կոչվում¹⁷, գետափին բանակած [Թաթարները] անմիջապես ձիերը հեծան, և հար-
 5 ձակվեցին միմյանց վրա: Տեղի ունեցավ թեժ ձակատամարտ: Թաթարների կեսը փախուստի դիմեց, կեսն էլ դարանակալ եղավ, և հետապնդեցին: Այնժամ հասավ վերին բարկությունը՝ մեր անհավատությունների ու մեղքերի համար: Խուճապեցին վրացիները, և՛ զորքը, և՛ ինքը՝ թագավոր Լաշան¹⁸: Անթիվ քրիստոնյա մարդիկ սպանվեցին, ուր և սամցխեի սպասա-
 10 ւար մեծն Իվանե աթաբեկը հազիվ կենդանի մնաց, իսկ կորու- վի մարտնչող մեծուրճեր-ուխուցես Ղվարղվարեի որդի Բե- քան սպանվեց: Այժմ հասավ ամենայնից աստծո զայրույթն ու վրաց տոհմի գերությունը՝ մեր անթիվ անհավատություն-
 15 ների համար: Սկսվեց բարձր ու անվանի դավթյան հաղթող դրոշի երջանիկ ձակատագրի անկումը, որովհետև աստված էր տալիս մեծափառ ու բախտաշատ Դավթին հաղթություն: Ցայժմ դավթական ու զորգասլան երջանիկ դրոշը կոխվե-
 20 րում երբեք չէր պարտվել: Իսկ այստեղ վրաց ազգի ձակա- տագիրը այնպես փոխվեց, որ ընդդեմ Թաթարների [տեղը] հաղթություն չպարգևեց այլևս՝ մինչև մեր օրերը¹⁹:

Այսպես փախստական, այդ անվախներն ու զորեղները եկան հասան քաղաք (Թիֆլիս)՝ ի հառաչանք ու տխրություն փոխված, որովհետև ինչպես որ մենք աստծուն տխրեցրինք
 25 մեր չար գործով, այդպես էլ աստված մեր սրտերը վշտով լցրեց ու ամոթով թողեց մեզ թշնամու առաջ:

Թաթարները եկան հասան մինչև Սամշվիլդե և այնտեղից ետ դարձան և այսպիսի դարմանալի գործեր կատարեցին: Գնացին Դերբենդի ճամփով, [և] որովհետև ոչ Շիրվանշահը
 30 դիմադրեց և ոչ էլ դերբենդցիները, անցան Դերբենդի դուռը և մտան ղփչաղների երկիր, որոնց կոխվ պարտադրեցին, և ղըփ- չաղները բազմիցս մարտնչեցին, բայց Թաթարները միշտ հաղթող եղան: Եվ գնացին այսպես պատերազմելով:

Սակայն, ինչպես ասացի, անսպառազեն ու չպայտած ձիե-
 35 րով այսպես ճամփա գնացողները անցան Ղփչաղքը, շրջան- ցեցին Դերբենդի ծովն ու հասան իրենց տիրակալ Ջինգիզ խա- նի մոտ՝ Ղարաղուրում: Կատարեցին այս արտասովոր գործը՝ առանց հանգստանալու այս բոլոր ճանապարհները անպայտ

ձիերով անցնելով, Ղարաղուրումից դուրս եկածները [նորից] այնտեղ հասան: Չինգիզ խանը տեղեկանալով, որ Թաթարնե-
 5 րը ամենուր հաղթանակեցին, իր որդիներին ուղարկեց Խորա- սանի սուլթան Զալալեդդինին որոնելու: Սուլթան Զալալեդ- դինն իմացավ այս, հավաքեց զորքն ու, ինչպես ասացի, բազ-
 10 միցս ձակատամարտեց: Իսկ երբ զգաց իր կատարյալ պարտ- վածությունը, վեր կացավ իր գերդաստանով, զորքը կանան- ցով՝ հարյուր քառասուն հազար մարդ, և փախան Թաթարնե-
 10 րից: Ուղևորվեցին դեպի մեր կողմը, ինչպես ստորև պատմու- թյունից կերևա:

Ը ն դ մ ի չ ա ռ կ ու թ յ ու ն . — [Լաշայի] ֆույր Ռուսուդա-
 նին իսլաքում բազմեցնելու ի կնոթյուն խնդրեց մեծն սուլթան Մելիքը, որին պատկանում էր Պարսկաստանը՝ եգիպտոսից
 15 մինչև Խալք: Աստծա ողորմածությամբ արգելք հառուցեց և չկատարվեց այդ: Այնուհետև մեծ պաղատանքով Շիրվա[ն]- շա[հն] ուզեց: Խոստացան և տալու պայման արին: Քարքիի
 20 Երիսթալին ուղարկեցին Շիրվան, իսկ իմքը՝ Գեորգի քաղա- վորը, Բագավան գնաց՝ պատրաստվելու և ամուսնացնելու ֆրոջը: Նրա գնալուն տասը օրվա ժամանակ կար: Սակայն
 20 աստված այս անգամ էլ խափանեց:

Քանի որ չէր դադարել աստծո բարկությունը, որին՝ ամե- նագութին ու բարեբարին, վշտացրինք, ուստի վախճանվեց
 Լաշա արքան²⁰:

Երբ զգաց իր (մոտալուտ) վախճանը, թագավոր Լաշան
 25 կանչեց իր թագավորության բոլոր ավագանիներին, արտաս- վալից [նրանց] ապավինեց քրոջը և ասաց. «Տեղյակ եք Թա- գավորական տոհմի ազնվությանն ու հավատարմությանն ի
 30 ձեզ՝ Վրաստանի բնակիչներիդ, աստծո կամեցողությամբ ձեզ եմ հանձնում իմ բույր Ռուսուդանին, որպեսզի ինձանից հե- տո թագավոր դարձնեք, ինչպես ձեր տոհմի սովորությունն է:
 30 Հավատարմությամբ ծառայեցեք և ձեր քաջությամբ թշնամուց անվնաս պահեցեք թագավորական զահը: Թեև տղամարդ չե՛ս, այլ՝ կին, [սակայն] օժտված է իմաստությամբ ու թագավո-
 35 րական գործերի գիտությամբ: Դուք, ավագանիքդ այս թագա- վորության, գիտեք ու հիշում եք թագավորների մեջ պայծառ
 իմ երանելի ու բարեհիշատակ մոր ողորմածությունը, շնորհն ու պատիվը: Այդպես և, թե աստված կամենա, քույրս նույն- պես կիմանա ձեր պատիվը: Արդ խնդրում եմ ձեզ աստծո ա-

նաչ, որպեսզի նրան ինձնից հետո թագավոր դարձնեք: Իսկ քրոջս՝ Ռուսուդանին, հայտնում եմ աստծո առաջ և ի լուր ձեզ բոլորիդ, որպեսզի մեծացնի իմ որդի Դավթին, իսկ երբ կըկարողանա թագավորել ու զինավարել՝ թագավոր դարձնի:

Նրան հաջորդող ու թագավոր կարգեք իմ տիրությանը: Թեև հիմա նա մանուկ է, բայց թե աստված նրա մեծանալը կամենա, կարծում եմ, որ կարող կլինի տիրելու թագավորությանը, քանզի բարձրահասակ է և գեղեցկատես»:

Ավարտեց այս հրահանգն ու հանգավ [ի տեր]:

Ը ն դ մ ի ջ ա Ր կ ու թ յ ու ն. — Թագավոր Լաշա-Գեորգին հունվար ամսի 28-ին, ֆրոնիկոնի Նոն-ին, չորեքշաբթի օրը Բագավանում էր, [երբ վախճանվեց]: Վրա հասան անմխիթարելի ողբ ու ախուրջուն, սարսափելի ցավեր, արցունքի փոխարեն սրտերից արշուն հոսեց, հուսակոռույս եղան կենդանի մնացողները, նրա սննդակիցներն ու բարությունը, հանելիությունը հիշողները: Յավ ու մոխի լցվեց վեզիրների, դիդերուզների, ողջ երկրի, հենց նրան դաստիարակող Իվանե արքայելի գլխին:

Անպատմելի է այն ողբն ու ախուրջունը, որ նրա փույր Ռուսուդանը սգաց բազում օրեր: Եվ նրա [անյունը] տարան Գելարի՝ նրանց հանգստարանը:

ՎԱԹԱՌՆԱՄԵԿԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐ ՌՈՒՍՈՒԴԱՆ՝ ԳՈՒՍՏՐ ԹԱՄԱՐ
ԹԱԳՈՒՀՈՒ, ՔՈՒՅՐ ԼԱՇԱ-ԳԵՈՐԳԻ ԱՐՔԱՅԻ, ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Երբ վախճանվեց թագավորը, հավաքվեցին նրա թագավորության բոլոր ավագանիները, իմերացիք ու ամերացիք, երկու կաթողիկոսներն ու եպիսկոպոսները, նիկոփսից մինչև Գերբենդ՝ բոլոր նրանց հպատակության տակ գտնվողները, և Ռուսուդանին թագավոր կարգեցին, նստեցրին թագավորական գահին, կարգի համաձայն՝ օրհնելով թագավորությունը:

Իսկ Ռուսուդանը տեսքով գեղեցիկ էր, ինչպես իր երանելի մայրը. խոնարհ, առատաձեռն, պատվարժան, մարդկանց հարգող, սիրող: Նա խաղաղությանը ստանձնեց իր ողջ տիրությունն ու թագավորությունը: Եվ Ռուսուդանի ողջ թագավորությունը լցվեց ամենայն բարվոք:

Սակայն անհագություն ու շվայտություն սկսեցին բոլոր հասակի [մարդիկ] և ի բորոտություն հակվեցին: Եվ որովհետև չպահեցին աստուծո երկյուղը, ուստի աստված նրանց հեթանոսների կողմից անպատշաճ վիրավորանքի ու սպանության հանձնեց: Թագուհի Ռուսուդանը ևս եղբոր սովորությանմբ հակվեց դեպի խրախճանքն ու երգը: Ուստի զուլխ բարձրացրին մեծագույն շարագործություններ:

Որովհետև վերոհիշյալ սովթան Ջալալ[եդ] զինը ուժասպառ եղավ ու պարտվեց թաթարներից, կանչեց իր զորքին ու ասաց. «Բոլորդ, մեր մարդպաններդ ու էրիսթավներդ, գիտեք ու հիշում եք իմ պապերի և հայրերի ողորմածությունն ու բարությունը: Եվ այդ, նույնպես գիտենք, թե ինչ կատարվեց իմ ու ձեր հանդեպ՝ այլադգի թաթարների կողմից: Բազմիցս պատերազմեցինք, բազում ճիգեր գործադրեցինք, բայց նախախնամության կամեցողությամբ միշտ պարտվեցինք: Այժմ էլ [Չինգիզ խանը] մոտեցել է Ջեռն գետին և մեր դեմ նախահարձակ է ուղարկել իր ավազ որդուն: Այս է այժմ իմ խորհուրդը. որովհետև աստված նրանց հաղթություն տվեց, եթե հավանություն կտաք, թողնենք այս երկիրը, վերցնենք գերդաստան, հարստություն ու նախիր, զնանք Հոնաստան և անդ բնակվենք: Եթե մեզ թաթարներն են հաղթում, մենք էլ կհաղթենք բոլոր մյուս ազգերին: Ով կամենում է՝ թող զա մեզ հետ, իսկ եթե որեւէ մեկը հավանում է՝ թող մնա երկրում, քանզի՝ կամօք լիցի ամենեցուն, հաճոյ ընդ միշտ»:

Սույն խոսքը բոլորը հավանեցին, վերցրին գերդաստանն ու իրենց ողջ հարստությունը, ուղևորվեցին, եկան հասան Ատրպատական՝ շուրջ հարյուր քառասուն հազար մարդ: [Ապա] հասան Երևանաբազուկների երկրին, որովհետև Դվինը պատկանում էր Իվանե ավարեկին, իսկ Անին տվել էր իր եղբորորդի մանդաթուրթ - ուխուցես Շանշեին: Այս խորեզմացիք եկան Լաշա-Գեորգիի մահվան երրորդ տարին՝ գերելու և ավերելու Դվինն ու նրա շրջակա երկրները²¹: Երբ իմացան Իվանե ավարեկն ու վահրամ Գագեցին, զնացին թագուհի Ռուսուդանի մոտ, տեղեկացրին խորեզմացիների և անձամբ մեծն սովթան Ջալալեդդինի գալը՝ կոտորելու ու ջնջելու քրիստոնյաներին: Այնքան անողորմ էին կոտորում, որ չէին խնայում նույնիսկ կանանց ու զրկանոց մանուկներին:

Երբ տեղեկացավ Ռուսուդանը, որ խորեզմացիները ներ-
խուժել են իր թագավորություն, կանչեց իմերացի ու ամերացի
կտրիճներին, պարզեց արքունի դրոշը, կանչեց իվանե աթա-
բեկին, որն այն ժամանակ ծերացած էր և առանց հայտնելու,
5 գաղտնի վանական էր դարձել: Թագուհի Ռուսուդանը նրան իր
զորապետ նշանակեց, շնորհեց հաղթութան (երջանկության)
դրոշը և ուղարկեց սուլթան Ջալալեդդինի դեմ կովելու:

Հասան Դվին և Ամբերդ: Խորեզմացիք բանակեցին Գառնի
կոշվող գյուղում: Երբ գնացին թագավորական զորքերը, Ջա-
լալեդդինն ընդառաջ մարտաշարեց [իր զորքը]: Իվանե աթա-
10 բեկը ևս ռազմակարգեց թագավորական բանակը, ամերացի-
ներին ու իմերացիներին, նախահարձակ նշանակեց թորեցի-
ներին, ինչպես նաև ախալցխեցի երկու անվանի մարտիկ
եղբայրներին՝ Շալվալին ու Իվանեին, նրանց տոհմի նախա-
15 հարձակ լինելու կարգին համաձայն:

Երբ մերձեցան [վրաց] նախահարձակներն ու սուլթանը,
այն ժամանակ իվանե աթաբեկը ոտը կախ գցեց: Ասում են,
թե թշնամություն կար [նրա] և ախալցխեցի Շալվալի ու
Իվանեի միջև: Ով թշնամություն, արարող ամենայն շարա-
20 գործության, մարդկային զարմի մեծագույն կործանիչ, խոր-
տակող բոլոր ժողովուրդների: Ինչպես հրեաներին աստծո
սպանությանը դրդեց, այդպես էլ այժմ՝ ամենաշարագործ
մտադրության ու անգթության, Վրաստանի հիմնովին ավեր-
մանը դրդեց, ինչպես ստորե կերևա, երբ իվանե աթաբեկը
25 մարտի ժամին ետ կանգնեց և այլևս չէր գնում դեպի մար-
տընշողները²²:

Մինչ բոլոր նախահարձակները մարդ ուղարկեցին [իվա-
նե աթաբեկի] մոտ և ասացին. «[Ընդհուպ] մոտեցել ենք
սուլթանին ու նրա բանակին, մենք խիստ սակավաթիվ ենք,
30 և ծանր մարտ է մեզ սպասում: Ուղարկիր մեզ [օգնության]
թագավորական քաջ զորքերն ու քաջությունը քո»: Այսպես
երկու-երեք անգամ [մարդ] ուղարկեցին, սակայն նա ոչինչ
չէր պատասխանում: Բայց որովհետև նախահարձակ թորե-
ցիք, հատկապես ախալցխեցի Շալվան ու Իվանեն, խիզախ
35 էին և մարտերում անվանի՝ այլևս չխուսափեցին սուլթանի
զորքի բազմությունից և կատաղի առաջ նետվեցին: Խիստ
ծանր մարտեր տեղի ունեցան: Երկուստեք անբանակ զոհվե-
ցին, խիզախորեն էին կռվում Շալվան ու Իվանեն, ջնջում խի-

զախներին ու զորեղներին: Շարունակվում էր թեժ մարտը:
Մինչդեռ իվանե աթաբեկն ու վրացական զորքը տեսնում էին
ուժգին մարտը և չէին խղճում ազգակիցներին ու հավատա-
կիցներին՝ Քրիստոս խոստովանող թորեցիներին և նրանց հետ՝
5 բազում անվանների, այլ կանգնել էին հեռվում, և իվանե
աթաբեկը չէր կամենում օգնել, որի արարքի պատճառը թըշ-
նամանքն էր, այլ ոչ թե վախը:

Եվ երբ շարունակվեց ճակատամարտը, ախալցխեցի
երկու եղբայրների ձիերն էլ սպանվեցին, և քաջաբար հե-
10 տիոտն էին կռվում: Երկու կողմից էլ անթիվ սպանվեցին,
հատկապես թորեցիներ: Երբ թեժացավ մարտը, ախալցխե-
ցիների սրերը նույնպես ջարդվեցին [թշնամու] սաղավարտ-
ների վրա, այն ժամանակ փախուստի դիմեցին վրացիները:
Շալվան հենց տեղում գերվեց հույժ մեծ բազմության կող-
15 մից, իսկ Գառնիի սարերի քերձերին ապաստանած իվանե
վերևից գցվող քարով սպանվեց: Շալվալին ներկայացրին
սուլթան Ջալալեդդինին: Նախիջևանցիներն ու ատրպատա-
կանցիները ճանաչեցին նրան և հաղորդեցին սուլթանին նրա
քաջությունն ու տոկունությունը մարտերում: Չսպանեց սուլ-
20 թանը, այլև իր մոտ պահեց մեծ պատվով և պարգևեց նրան
Ատրպատականի քաղաքներն ու իր իշխանավորներին հավա-
սար պատիվ տվեց: Սակայն մեկ տարուց հետո հավատը
չթողնելու պատճառով սպանվեց սուլթանի կողմից:

Ը ն դ մ ի ջ ա ռ կ ու ր յ ու մ.—Ստիպում էր քողնել հա-
վատը և մեծամեծ պատիվ ու շնորհ էր խոստանում: Սակայն
նա չէր լսում և ոչ էլ գերադասում այս անցողիկ պատիվը,
չէր մերժում Քրիստոսի անունը: Սուլթանը նորից էր հրապու-
րում և համոզում հրաժարվել Քրիստոսից, սակայն նա անտե-
սում էր սուլթանի խոսքերը: Սուլթանը կրկին համոզում էր՝
30 զանազան տանջանքներով ու վախեցնելով, սակայն նա ամուս-
ն էր հավատի հանդեպ: Բազում դառը տանջանքներից հետո
մահվամբ բաժանվեց սուր Շալվան անցողիկ կյանքից և հա-
նառակոյության պսակով զարդարված բարձրացավ առ Քրիս-
տոս:

Այսօր խիստ համառոտակի գրվեց մեր կողմից:

Իսկ իվանե աթաբեկը վերադարձավ Բջնի, սուլթանը՝
Ատրպատական ու Նախիջևան: Այնտեղից էին ավերում Վրաս-

տանը, ասպատակում, գերում և ամենայն անխղճությամբ սպանում [բնակիչներին], և ոչ ոք չկար մխիթարող:

Երկու տարուց հետո վախճանվեց Իվանն աթաբեկը, իշխան կարգեցին նրա որդի Ավագին և ամիրսպասալարություն շնորհեցին²³:

Այնուհետև մեծամեծ շարագործություններ պատեցին վրաց ազգին, որովհետև, ի [հատուցումն] մեր բազում անիրավությունների, մերձեցել էր լրիվ ոչնչացումը: Ուստի աբշա-վեց սուլթանը՝ Վրաստան մտնելու և ինքը թագավոր դառնալու: Գնաց ու ավերեց Դվինի ամբողջ երկիրը, Դվինի քուստը, ողջ Անին, Սոմխիթը, Գագը՝ մինչև Գանձակ, Շամքորը: Մինչ այդ Շամքորն ու մերձակա երկրները պատկանում էին Վահ-րամ Գագեցուն՝ խելամիտ ու արշավանքներում նշանավոր մարդուն: Այսպիսի արհամիրքներ ու շփոթներ տեղի ունեցան:

Այս ընթացքում, իբրև համերաշխության պատանդ, Ռուսուդան թագուհին բերեց Տուղրիլի որդուն, որը բարետես էր ու կատարելահասակ, իրանով գեղատես, քաջ և [ուժով] զորեղ: Երբ ձանաչեց, դուր եկավ թագուհի Ռուսուդանին և կամեցավ ամուսնանալ նրա հետ, ինչպես և կատարեց: Ամուսնացավ Տուղրիլի որդու հետ, որից ծնեց մի չնաշխարհիկ աղջիկ և իր երանելի մոր անունով Քամար կոչեց: Վերստին հղիացավ ու տղա ծնեց, անվանակոչեց Դավիթ: Եղբորորդուն՝ Լաշա-Գեորգիի որդի Դավթին ևս շարունակում էր խնամել:

Երբ մեծացավ նրանց դուստր Քամարը, Հունաստանի սուլթան Ղիասեղդինը՝ Նուբարդինիսի որդին, լսեց նրա բարե-տեսության մասին, մեծ շնորհներով ու նվերներով Քամարին կնություն խնդրեց, երգամբ խոստացավ քրիստոնեական հավատի պահպանումը: Թագուհի Ռուսուդանը ընդունեց [առաջարկը] և իր աղջկան սուլթան Ղիասեղդինին տվեց, որն անպատշաճ էր քրիստոնյային կատարել: Իսկ Ածղուրը մեծ փառաբանությամբ իբրև օժիտ տվեց:

Մինչդեռ վերևում հիշատակված խորեզմացի պարսիկները ընդհուպ մոտեցել էին Վրաստանին և երկրներ էին ասպատակում:

Սուլթան Զալալեղդինը այն ժամանակ իմացավ աթաբեկ ու սպասալար Ավագի Բջնիում գտնվելը²⁴, կամեցավ տեսակցել նրա հետ: Դեսպան ուղարկեց և ասաց. «Դու ես թագավորի վեզիրների ավագը, վերակացուն Վրաստանի: Մեկական

մարդկանցով հանդիպենք, որովհետև խոսել եմ ուզում քեզ հետ»: Ընդունեց Ավագը և համաձայնեց տեսակցել. զնաց զինված, իսկ Բջնիի ձորի այն կողմից եկավ սուլթանը՝ նույնպես մեկ մարդու հետ՝ զինված: Ապա մոտեցան միմյանց:

Խոսել սկսեց սուլթանը. «Ես ոչ թե Վրաստանն ասպատակելու, այլ հաշտության ու խաղաղության համար եմ եկել: Սակայն դուք շտապ ի մարտ զինվեցիք ու կատաղի կովեցիք իմ դեմ, և չեղավ խաղաղություն: Արդ, քանի որ ավագանի ես վրացիների մեջ ու թագավորական պալատի վեզիրը, լսիր ինձ. լսե՛լ ես իմ ազգի ու տոհմի, իմ թագավորության փառքի ու մեծության մասին, որ ոչ մի թագավոր չէր կարող չափվել ինձ հետ: Ես մեծ ու բարձր իշխանավորի՝ Խորեզմշահի որդին եմ, իմ հրամանքի տակ էր ողջ Պարսկաստանը՝ Ատրպատականից մինչև Զեռն և Զեռնից մինչև Հնդկաստան, Թուրանը, Չինաստանը (Խատաեթ), Զինմաչինը և ողջ Արևելքը: Սակայն նախախնամության կամքով Զինաստանի Ղարաղուրում կոչվող աննշան վայրում հայտնվեցին ինչ-որ արտասովոր մարդիկ, անծանոթ, օտար լեզվով ու խորթ կենցաղով, որոնք ողջ Արևելքը ենթարկեցին իրենց և բազում թագավորների ոչնչացրին: Ունեն թագավոր՝ մի արտակարգ մարդ, գործին խորը գիտակ, կովում քաջ, Զինգիդ խան անվամբ: Երբ նա գրավեց Զինաստանը (Խատաեթ), ուղևորվեցի Երանի, Թուրանի, Պարսկաստանի, Թուրքմենիայի զորքով, բազմիցս պատե-րազմեցինք Զեռնից այն կողմում, վերջում նաև Զեռնից այս կողմում: Սակայն շուտ եկավ Խորեզմշահի արքունիքի բախտը, և ամենուր հաղթվեցի: Իսկ երբ նրանք էլ ավելի հզորացան, և իմացա, որ այլևս զորություն չկա, թողի իմ թագավորությունը և եկա Վրաստան՝ խաղաղ ու հաշտ լինելու համար: Լսել էի [այս] երկրի ամրությունն ու վրաց տոհմի քաջությունը՝ պատերազմներում: Արդ, կամենում եմ, որպեսզի միաբանենք անխախտ երգամբ և կովենք թշնամիների դեմ: Լսել եմ, որ ձեր թագավորը կին է, ինձ նրան ամուսին դարձրեք և ձեզ թագավոր, ու հաղթենք մեր բոլոր թշնամիներին: Իսկ եթե այսպես չանեք՝ կավերվի ձեր տիրությունը: Եթե նույնիսկ ես էլ զնամ, միևնույն է, թաթարները եկել են, դուք չեք կարող դիմադրել և ոչ էլ ի վիճակի եք նրանց դեմ պատերազմելու: Մարդ ուղարկիր ձեր թագուհու մոտ և հաղորդիր իմ ասածը, որովհետև չեմ ցանկանում ավերել Վրաստանը, այլև՝ պաշտ-

10

15

20

25

30

35

պանել թշնամուց, ձեզանով կհզորանամ ես, և կմնանք խաղաղությամբ»:

5 Երբ Ավագը լսեց սուլթանի խոսքերը, չպատասխանեց, այլ ասաց. «Կհզորողեմ ասածդ թագուհուն և նրա վեզիրներին»: Շտապ մարդ ուղարկեց թագուհու մոտ և հաղորդեց ասածը: Երբ հասավ սուլն լուրը, և տեսավ նամակը՝ զարմացավ թագուհին ու խորթ համարեց այդ գործը: Եվ հաղորդեց Ավագին ոչ միայն չլսել, այլև՝ հիմնովին մերժել: Ավագն անմիջապես տեղեկացրեց սուլթանին: Իսկ վերջինս երբ իմացավ [մերժումը], [ղորքը] ժողովեց և ուղևորվեց զեպի Թբփղիս՝ քաղաքի դեմ կուելու:

10 Երբ թագուհին իմացավ սուլթանի գալը, վեր կացավ ու գնաց Քութաթիս, իսկ Թփղիսը պաշտպանելու համար զորք թողեց՝ Բոցոյի երկու որդիներին՝ Մեմնայի և Բոցոյի գլխավորությամբ: Սուլթանը հասավ Սոմխիթ և ավերեց ամբողջ Սոմխիթը, նրա բնակիչները սրի քաշվեցին: Եվ հասան Թփղիսին: Քաղաքի պաշտպանները զինվեցին, և կայացավ ծանր ճակատամարտ: Վրացիները փախույն հաղթանակ տարան: Այնուհետև, նույն գիշերով <Թփղիսցի պարսիկները> մարդ ուղարկեցին սուլթան Զալալեղդինի մոտ՝ քաղաքը ներսից հանձնելու²⁵, իրենց պաշտպանած դոները նրանց առաջ բացելու և ներսից կովելու [խոստումով]: Երբ այդ բացվեց, պարսիկների դավաճանությանն ապավինած, սուլթանը վերստին զինվեց: Մինչդեռ սրան անտեղյակ քաղաքի պաշտպանները զինվեցին և գնացին զեպի Գանձակյան դոների կողմը, Բոցոյի որդի Մեմնան ու նրա եղբայր Բոցոն մտադիր [էին] դուրս գալ և սաղավարտածածկ կովել: Ոմն պարսիկ սակրատեզով ուժգին հարվածեց Մեմնայի անսաղավարտ գլխին, կիսեց այն, և [Մեմնան] վայր ընկավ անմիջապես ու մահացավ:

30 Մարտը տեղի ունեցավ [քաղաքի] ներսում. և պարսիկները պարիսպների ներսից կովեցին, թփղիսցի պարսիկները բացին դռները: Երբ դավաճանությամբ հանձնեցին քաղաքը, պաշտպանները փախան ու հիմնվեցին Իսանիում: Բոցոյի որդի Բոցոն ամրացրեց Իսանին և կատաղի ճակատամարտով եց:

35 Սրտիս ցավը թույլ չի տալիս հիշատակելու, թե ինչ կատարեցին խորեզմացիք քաղաքի ներսում: Կկարողանա՞ որևէ

մեկը քրիստոնյաներին հասած այն ժամանակվա արհավիրքները, փորձությունները [պատմել]:

Այստեղ նախընտրում եմ լռել, որ չպատմեմ սրտացավով ու ողբով. որովհետև այնպիսի անխղճությամբ սկսեցին կոտորել, որ մանկանց մայրերի կրծքերից պոկում էին և մոր առաջ քարին խփում, ոմանց աչքերն էին հանում, ոմանց էլ՝ ուղեղը ցրում: Եվ վերջում կոտորում էին կանանց, ծերերին անգթորեն փողոցներում ձիերով կոխկրտեցին, պատանիներին կտրատում էին, արյան գետեր էին հոսում: Տղամարդկանց, կանանց, ծերերի ուղեղները, մանկանց մազերն ու արյունը, իրանից պոկած գլուխները, ձիերի [սմբակներով] թափած աղիները միմյանց էին խառնվել: Չունեին խղճմտանք, ուստի ոմանք դանակով թևատակից խոցված, այլ ոք կրծքից վիրավոր, ուրիշները փորից ու մեջքից վիրավոր [շարունակում էին] կովելով նահատակվել: Վշտածեծ բարբառում, մեծ բարբառանք արցունքների: Գոռում-գոչյուններից ու կանչերից, զարհուրելի վայնասուններից զղողում էր ողջ քաղաքը. բնակչության մեծ մասը [անտերուհի] ոչխարի պես հավաքվում էր. ոմանք սիրեցյալ որդիներին, ոմանք եղբայրներին ու հայրերին, կանայք՝ ամուսիններին, ամուսինները՝ կանանց տեսնում էին անպատիվ մահով ընկած, ձիերի կողմից կոխկլորված ու փողոցներում շների կողմից զգզված, և նույնիսկ հողում թաղվելու չարժանացած: Եկեղեցիներն ու բոլոր պատվավոր զոհարանները անպատվեցին, հարգարժան քահանայք եկեղեցիների ներսում, խաչերի ու [սրբա]պատկերների հետ միասին կոտորվեցին:

Այնպիսի աղետներ պատահեցին, որ երբեք հին դրբերում անգամ գրված չեն, որոնք հավասարազոր էին Քրիստոսին խաչող հուդայականների նկատմամբ Երուսաղեմի լիակատար խորտակման [ժամանակ] Տիտոսի ու Վեսպասիանոսի կողմից արածներին, ինչպես ժամանակագիր և տիեզերագիր Հովսեփոսն է նկարագրում հրեաների նույնպիսի դժբախտությունները, երբ շուրջ երեք հարյուր բյուր տղամարդ զոհվեց միայն սովից ու սրից: Նույնը արեցին և այս օրերին Թփղիս քաղաքում սարակինոսները:

Քանի որ քաղաքում այլևս զորություն ու կյանք չկար, թագուհի Ռուսուդանը Բոցոյի ու մյուս պաշտպանների մոտ մարգիկ ուղարկեց, որպեսզի թողնեն Իսանին ու գնան: Թա-

գտնվին բազմիցս հանձնարարություն ուղարկելուց հետո մի-
այն համոզեց Բոցոյին գնալ, ինչպես ուն աբեղա Մղվիմեցի
է գրում:

5 Եվ երբ սուլթանը այսպիսի զորութեամբ ձեռք գցեց քա-
ղաքը, նորից սկսեց շարագործություններից վատթարագույնը
կատարել քրիստոնյաների հանդեպ: Այնպիսի խստութեամբ
էր բնաջնջում, որ փողոցները, փոսերը, հորերը լեփ-լեցուն
էին սպանվածներով, իսկ շատ ու շատ մահացածների էլ Կու-
10 րը նետեցին: Սրանով էլ շխաղաղվեց այդ վատհավատն ու
պիղծը, հնարեց և այլ շարագործություն, որ ամոթ էմ համա-
րում հիշատակել, ուստի ողբ ու արտասուքով եմ լցվում, թե
ինչպես հանողորմություն բարկացրինք ողորմագույթ ու ներող
ասածուն:

15 [Ջալալեղդինն] սկսեց խորտակել եկեղեցիները, հիմնա-
հատակ քանդել, անգամ հանդգնեց ավերել Սիոնի [տաճարի]
գմբեթը և փոխարեն իր պիղծ բազմեկատեղին կառուցել՝
բարձր ու երկար սանդուղքով ի վեր կամրջելով այն: Այս էլ
կատարեց. հրամայեց Սիոնում գտնվող մեր տիրոջ Հիսուս
Քրիստոսի և ամենասուրբ աստվածածնի պատկերը բերել ու
20 կամուրջի մուտքին երեսն ի վեր դնել: Հրամայեց քրիստոնյա
բոլոր գերվածներին՝ տղամարդկանց ու կանանց, ստիպմամբ
տրորել պատկերներն ու թողնել հավատը, իսկ եթե չանեն՝
գլուխները կտրել: Եվ երբ կատարում էին նրա հրամանը, բե-
րին տղամարդկանց ու կանանց և ստիպեցին այդպես վար-
25 վել: Շատերը հրաշալի տոկունություն ցուցաբերեցին՝ չհոժա-
րելով անարգել սուրբ պատկերներն ու թողնել հավատը: Տղա-
մարդկանցից ու կանանցից շատ-շատերը քաջակորով եղան
և նահատակության պսակ կրեցին, որոնց թվարկումն անհնար
է՝ բազմության պատճառով²⁶: Ուստի կարծում եմ, սպանված-
30 ների թիվը տասը բյուրի հասավ:

Թփղիսն այսպես ավերելուց հետո սկսեցին ասպատակել,
գերել, բնաջնջել ու կոտորել Սոմխիթն ու Կամբեջիանը, Իորի
եզերքը, Քարթլն ու Թոեղքը, Ջավախքը, Արտասանը, Սամցը-
խեի ու Տալքի մի մասը, Կարնիփորն ու Անիի շրջակա երկըր-
35 ները:

Այս պատուհասն ու նախախնամության բարկությունը
շարունակվեցին հինգ տարի. երկու տարի սկզբում ավերեցին
երկիրը, իսկ հինգ տարի էլ քաղաքում (Թփղիսում) մնացին և

կործանեցին վերոհիշյալ երկրները: Բացի ամրոցներից ու
բերդերից [երկրում] այլևս ուրիշ կառույցներ չկային: Վրաց
երկիրը կործանման հանձնվեց այն պատճառով, որ թագա-
5 վորներն ու իշխանները թողեցին արդարադատությունը, ողոր-
մածությունը, սերը, մաքրությունը, հեզությունը, ճշմարտու-
թյունը և փոխարենը ամբարտաւանություն, խարդավանք,
նախանձ, ոտնձգություն, նենգություն, ազահություն, բռնու-
թյուն, սպանություն, զոդություն, շնություն, անկարգություն
գտան, ինչպես մարգարեն է ասում. «Վայ նոցա, որք
10 զհետ երթեալ ճանապարհին Բաղամայ»* և սողոմական գոր-
ծեր կատարեցին, որովհետև բոլոր տարիքի [մարդիկ]՝ ծեր
ու պատանի, փոքրից մինչև մեծը ի բորտություն հակվեցին:
Քանի որ սողոմացիների վարակին ու գոմորացիների ախտին
հետեցին, այդ պատճառով աստված նրանց շարապես կո-
15 տորվելու հանձնեց, ուստի [մենք էլ] մեղանչեցինք աստծու
առաջ, որ մոռացանք աստծուն, և նա էլ արդարացի մեզ մո-
ռացավ: Ավերվեց Վրաստան երկիրը, Լիխտ-այսկողմն [այն-
պես] ավերվեց, ինչպես Սասլի մարգարեն է ասում. «Վայ
ազգին մեղաւորի, ժողովուրդ որ լի է մեղօք, սերմն՝ ժանտ,
20 որդիք՝ անօրէնք: Թողէք զտէր և բարկացուէք զսուրբն Իսրա-
էլի, [օտարացան՝ և լեռս կացին]: Զի՞ ևս չաւելուք վէրս
լանօրէնութիւնս: Ամենայն գլուխ ի ցաւս և ամենայն սիրտ ի
տրտմութիւն: Յոտից մինչև ցգլուխ՝ չիք ի նմա առողջութիւն.
ոչ վէրք՝ ոչ աշտումն, ոչ հարուածք խղիսայթեալք, չիք սպե-
25 ղանի ի վերայ դնել. ոչ ձէթ՝ և ոչ պատանս: Երկիր ձեր՝ աւե-
րակ, քաղաք ձեր՝ հրձիգք, զաշխարհն ձեր առաջի ձեր
օտարք կերիցեն. աւերեալ և կործանեալ յազգաց օտարաց:
Լքեալ թողցի դուստր Սիովնի իբրև գտադաւար յաշուջ. և իբ-
րեվ զհովանի մրգապահաց՝ [ի մէջ սեխենեաց], և իբրև
30 զքաղաք պաշարեալ: Եւ եթէ ոչ տեառն զօրութեանց թողեալ
էր մեզ գաւակ՝ իբրև զՍողոմ լինէաք և Գոմորայ նմանէաք»**:

Այս տխուր արհաւիրքների մեջ էր Վրաստանը, երբ ուրիշ
խոշորագույն դժբախտություններ էլ հայտնվեցին: Ուստի նո-
րից վերադառնանք վերևում թողնված պատմությունը: Սույն
35 պատուհասներից նեղված Ռուսուդան թագուհին Քութաթիսում
ու ողջ Ափսխազքում էր գտնվում: Երբ նրա որդի Դավիթը հինգ

* Թուղթ Պետրոսի, Բ, 15:

** Սասլի, Ա, 4—9:

տարեկան դարձավ, կամեցավ նրան թագավոր դարձնել: Ինչպես կենսասերների սովորությունն է՝ տարվեց անցողիկ կյանքով, մոռացավ ասածո ահն ու եղբոր սերը և միանգամայն արտասովոր գործ հորինեց. վերևում հիշատակված եղբորորդի Դավթին, որ իր եղբայր Գեորգիի կողմից կտակով էր հանձնարարվել, և ինքն էր խնամում, գաղտնի ուղարկեց իր աղջկա և փեսայի՝ սուլթան Ղիսսեղդինի մոտ՝ Հունաստան, որպեսզի սպանեն, և իր որդի Դավիթը ապահով լինի՝ թագավորությունը կիսելու [վտանգից]²⁷:

Երբ Դավիթը սուլթանի և [հորա]բույր Ռուսուդանի աղջիկ Թամարի մոտ հասավ, որին սուլթանը Գուրջի-խաթուն էր կոչում, տեսան ու սիրեցին նրան և պատվով իրենց մոտ պահեցին: Գուրջի-խաթուն թագուհին նույնպես բարյացակամ էր վերաբերվում քեռորդի Դավթին: Նրանք շանսացին Ռուսուդան թագուհու [տված] սպանության հրամանը: Հույժ մեծարում էին Դավթին:

Երբ եղբորորդուն Հունաստան ուղարկեց, կանչեց իր բոլոր զորքերին, ափիսաղներին, Դադիան-Բեդիաններին, Ռաճայի էրեսթավին ու Ափիսաղբի կաթողիկոսին, և Ռուսուդանի որդի Դավթին թագավոր կարգեցին²⁸: Քուլթաթիսում օծեցին ու թագ դրին նրա գլխին. նստեցրին թագավորական գահին և կարգի համաձայն շնորհավորեցին թագավորությունը: Կաթողիկոսը օծման պաշտոն կատարեց:

Մինչդեռ ալսկոլմյան թագավորությունը չէր մասնակցում [օծմանը]՝ խորեղմացիների [պատճառով], քանի որ մանդաթուրթ-ուխուցես Շանշեն Անիում էր²⁹, իսկ ամիրսպասալար Ավագը՝ Բջնիում, իսկ Վահրամ Գագեցին, հերացիք, կախեցիք, սոմխիթացիք, քարթլցիք, թորեցիք, շավշեցիք, կլարջեցիք, տայեցիք՝ բոլորն իրենց ամրոցներում էին պատըսպարվել, յուրաքանչյուրը հնազանդ Ռուսուդանի թագավորությանը և զբաղվածության պատճառով չկարողացան մասնակցել Դավիթ թագավորի հանդիսությանը:

Սակայն հիշատակենք սկզբում նշված Չինգիզ խանին: Երբ թաթարներն եկան հասան մեր երկրին, հալածական սուլթան Ջալալեղդինը թողեց իր թագավորությունը և փախավ. [թաթարները] հեշտությանը գրավեցին Թուրանը, Թուրքեստանը, ողջ Խորասանը: [Չինգիզ խանը] իր զորքը բաժանեց չորս մասի և չորս որդիներին խան նշանակեց:

Անդրանիկին տվեց բանակի կեսը և ուղարկեց Մեծ Ղըփ-շաղստան՝ մինչև Արևմուտք՝ Օսը, Խաղարստան, Ռուսաստան՝ մինչև Բուլղարիա և Սերբիա, Կովկասյան [լեռներից] հյուսիս բոլոր բնակավայրերը, ինչպես ասացի:

Երկրորդ որդուն՝ Ջաղաթային, զորք տվեց և ուղղուրների երկիրը՝ մինչև Սամարղանդ[ը], Բուխարայից մինչև Ալմութի երկիր, որը, կարծում եմ, Թուրանն է*:

Երրորդ որդի Օթթային³⁰ իր իսկ գահը տվեց նստելու և Ղարաղուրումը, Չին-Մաչինը, էմելի ու Ղութաղի երկիրն ու Չինաստանը (Խատաեթ):

Չորրորդ որդին Թուլ էր կոչվում: Սրան զորք ու Օթթայի (տեղությունից) վերև՝ դեպի արևելք ընկած երկիրը տվեց:

Այս չորսին խան կարգեց և պատվիրեց. տարեկան մեկ անգամ ավագ եղբայրները գնան Օթթայի մոտ՝ ղուրուլթի անելու (խորհրդակցելու), որովհետև իր գահը Օթթային տվեց:

Որդոց միջև այսպես բաժանելուց հետո գնաց Թուրան, իսկ իր կրտսեր որդի Թուլին ուղարկեց Խորասանն ստանձնելու: Անցավ Ջենոն և գնաց Նիշապուր, ուր նիշապուրցիները երկյս ճակատամարտեցին նրա դեմ: Առաջին մարտից հետո գրավեց քաղաքը, ուր գլխատելով սպանեց երեք հարյուր հազար մարդ, երկրորդ անգամ՝ հարյուր հազար, երրորդին՝ երեսունհերկու հազար: Թեև չեք հավատում, բայց իրականություն է. մեծն դիվանապետ խոջա Շամշադինի՝ [դեսպեքին] մասնակից եղբայրը պատմում է Նիշապուրի այս ավերումը: Եկավ այս Թուլը, անցավ Խորասանը, Մաղանդարանը և մոտեցավ Երաղ երկրին:

Այս մասին իմացավ սուլթան Ջալալեղդինը, վերկացավ Թփղիսից գերդաստանով և ունեցվածքով, ուղևորվեց թաթարների դեմ կովելու և եկավ Ատրպատական: Դեսպան առաքեց Խլաթի սուլթանի և խալիֆայի՝ Բաղդադի տիրակալի մոտ, որպեսզի օգնեն իրեն, [զրանով իսկ]՝ ինքներն իրենց: Հաղորդեց նաև Երաղի սուլթանին. «Եթե անձամբ ինքդ չես կամենում կովել թաթարների դեմ, զորք ուղարկիր և ես կկովեմ, քանզի գիտեմ նրանց մարտը: Եթե ինձ չեք լսի, մինչդեռ ես

* Վերջին արտահայտությունը, ինչպես նշում է պրոֆ. Ս. Ղաուխիշվիլին, տեքստ ներդրած երբեմնի հավելագրություն պետք է լինի:

որ չգիմադրեմ՝ դուք չեք կարող»։ Երբ սուլթանի ղեսպանը գնաց՝ [Երանք] չհամաձայնեցին կովել թաթարների դեմ։

Իմացավ այս սուլթանը և կռահեց, որ իր և Ատրպատականի բանակներն անկարող են դիմադրել, [ուստի] թողեց 5 Ատրպատականը և կրկին փախստական վերադարձավ Թրփ-դիս³¹։ Այս [ամենին] տեղեկացած թագուհի Ռուսուդանը կանչեց իր բոլոր զորքերին, իմերացիներին և ամերացիներին, Շանշե մանդաթուրթ-ուխուցեսին, Ավագ ամիրսպասալարին, Վահրամ մասխուրթ-ուխուցեսին³², հեր-կախեցիներին, սոմ-10 խիթացիներին, ջավախցիներին, մեսխերին, տալեցիներին, ավագանի և արժանավոր Յոտնե Դադիանին, ափխազներին, չիբերին և իմերացիների ողջ թագավորությունը, որոնց մեկ առ մեկ թվարկելու ժամանակ չկա, բացեց Դարիալի դռները և [Վրաստան] տեղաշարժեց օսերին, դուրձուկներին, նրանց 15 հետ նաև բոլոր մթիուկներին (լեռնականներին)։ Անթիվ բազմությամբ հավաքվեցին Նաճարմագետում, և թագուհին խորեզմացիների դեմ կովի ուղարկեց։

Սակայն արքունական զորքը չուղարկեց [այս անգամ]՝ Իվանե աթաբեկի կատարածի պատճառով։ Ուղեորվեցին և 20 անցան Թփղիսը, իսկ սուլթանը բանակել էր Սոմխիթում՝ Բոլինիսի ձորում։

Երբ սուլթանական դարանքները (պահակները) նկատեցին [վրաց զորքի մոտեցումը], հազորդեցին սուլթանին։ Իսկ նա զինվեց, քանզի անվախ էր կռիվներում, առաջ շարժվեց և 25 սաստիկ ճակատամարտ կայացավ։ Հենց առաջին ճակատամարտում հաղթանակում էին վրացիները։ Բայց երբ բորբոքվեց կռիվը, երկուստեք անթիվ մարդիկ կոտորվեցին, աստված բարկությամբ նայեց վրաց ազգին, որովհետև չէր հանդարտվել տիրոջ զայրույթը, այլ, վերին է նրա զորությունը, հիշում էր մեր անհավատություն[ները]։ Հաղթվեցին թագավորական զորքերը և խորեզմացիների կողմից փախուստի մատնվեցին։ Մինչ սուլթանը նորից Թփղիս գնաց և եթե գտներ որևէ տեղ մեկին՝ ոչնչացնելու, [ալեքում էր] վերոհիշյալների երկրը-30 ները։

Իսկ թաթարների զորապետ Թուրք գնաց Երաղ՝ մինչև Ղազվին, ավերեց երկիրը, անհնազանդներին կոտորեց, շարժվեց և անցավ Խորասանը, Ջեռնը և գնաց իր հոր՝ Զինգիդ խանի, և եղբայրների մոտ։ Երբ [Զինգիդ խանն] իմացավ

սուլթան Ջալալեդդինի հիմնովին փախուստը, կանչեց շորս իշխաններին, որոնց վրացիները նոյն են կոչում, առաջինը 2 Չարմաղան անունով, երկրորդը՝ Չաղաթա, [ապա]՝ Յուսուրին, Բիշդին։ Սրանց տաս-հազարական մարդ տվեց իրենց 5 գերդաստաններով և ուղարկեց սուլթանին որոնելու։ Այս շորս նոյններն էլ խանի որդիներն էին։ Յուրաքանչյուրին պատվիրեց, որ ուր էլ գնան՝ աստծո [ապավինությունը] խնդրեն, ողորման, իսկ անհնազանդներին՝ ջնջեն և երկրի հարկը շորս մասի բաժանեն և իրենց թագավորներին (իշխաններին) ուղարկեն։

Եկան այս շորս նոյնները՝ Չարմաղանը, Չաղաթան, Յուսուրը և Բիշդն³³, անցան Ջեռնն ու Խորասանը՝ շուրջ քա-10 ռասուն հազար մարդկանցով ու գերդաստաններով, գնացին ավսթիցիների երկիր և առաջ շարժվելով՝ մեծապես վնասեցին։ Այնտեղից գնացին Երաղի երկիր և ավերեցին։ Իրենց [ընդառաջ] գնացողներին խնայում էին։ Այնուհետև եկան Ատրպատական, որ Թավրիզն է, [ուր] դիմավորեցին բոլոր 15 ատրպատականցիք՝ անթիվ նվերներով։ Այնտեղից գնացին Արգաբեկ քաղաքը, ուր նույնպես դիմավորեցին։ Անցան Երաքսն ու գնացին Գանձակ, որը խիստ ամրացված էր, և երեք օր կովելուց հետո թաթարներն անմիջապես գրավեցին։ Ներս մտան քաղաք, ավերեցին ու բազում մարդկանց կոտորեցին, որովհետև Մուհամեդի քարոզած կրոնը հակակրեկի համարեցին։

25 Լսելով այս, սուլթանն շտապ տեղահան եղավ գերդաստանով և փախավ դեպի Հունաստան։ Մինչդեռ թաթարները հետամուտ եղան նրան և հասան Բասենում։ Հենց որ տեսան [թաթարների] գալը՝ ցրվի եղան։ Սուլթանը նույնիսկ միայնակ մնաց, հասավ պատահած ինչ-որ աննշան գյուղ և քնեց։ 30 Ժառերի տակ։ Պատահական մեկը տեսավ նրան և սպանեց։ Սուլթանի գոտին, ձիաթամբը և կապարճը անգին ակներով էին զարդարված, որոնց համար էլ սպանեց այդ բարձր և անվանի տիրակալին³⁴։ Ո՞վ է ապահով ու հաստատուն մնացել այս ունայն աշխարհում, ինչպես Եղևսիաստիկոս իմաստունն է ասում. «Ունայնութիւն ունայնութեանց և ամենայն ինչ 25 րնդունայն է»*։ Ուստի ունայնացան և՛ զորքը, և՛ ամրու-

* Ժող. Ա, 2։

թյունը պարանոցի, անպարտությունը մարտերում, և՛ հարբատությունն անթիվ: Ամենայն ինչ ընդունայն է, բացի հավերժական այն անհատում կյանքից:

5 Երբ ցրիվ եղան խորեզմացիք, շատերը փախան Գարմիան, իսկ սուլթան Զալալեդդինը սպանվեց, զրանով իսկ հիմնովին վերջացավ բարձր թագավորությունը: Լսելով խորեզմացու որդի սուլթանի մահը, Ղիասեդդին սուլթանը բերեց Զալալեդդինի հազվագյուտ ակներով զարդարված գոտին, ձիաթամբը և կապարձը հանող մարդուն: Զարմացան բոլոր տեսողները, իսկ սուլթանին սպանող մարդուն կրակի մեջ այրեցին:

10 Երբ թաթարները վերադարձան խորեզմացիներին հետապնդելուց, այնտեղից գնացին ու ավերեցին իլաթի և Վաղարշակերտի երկրները: Իլաթի սուլթանը չկարողացավ դիմագրել, այլ ամրացավ քաղաքի ներսում: Թաթարները գնացին Ատրպատական, հաշտություն կայացավ նրանց ու թավրիզցիների միջև: Գրավեցին Թավրիզն ու շրջակա երկիրը: Երկրորդ տարին գնացին Պարտավ, Գանձակ ու Մուղան և այնտեղից սկսեցին Վրաստանի ասպատակումն ու ավերումը. 20 սկսեցին Դերբենդից ստորև՝ Շիրվանշահի երկիրը, Կապաղալը (Կաբալա), Հերբը, Կախը, Սոմխիթն ու Արշակունյաց երկիրը՝ Դվինն ու Անին: Քանի որ հարևանությամբ [ընդհուպ] մոտեցան Վրաստանին, այդ մեծագույն շարագործները վերոհիշյալ ղեկավարություններից ավելի ծանր փորձություններ սպանացին Վրաստանի սահմաններին՝ Քարթլիի բնակիչների վատագործությունների պատճառով, որովհետև բոլոր հասակի մարդիկ՝ ծեր ու մանուկ, թագավորներ ու իշխաններ, մեծ ու կրտսեր ղեկի բորոտություն հակվեցին: Թողեցին արդարություն ու ճշմարտություն, իրենք քահանաներն իսկ անսրբություն էին անում, ողջ ժողովուրդը պղծություն էր կատարում, ինչպես երբեմնի Բենիամինի որդիք: Ինչպես նրանք հանձնվեցին ոչնչացման, այնպես էլ աստված ալժմ վրաց ազգին հանձնեց բնաջնջման՝ Բենիամինի որդիների նման, ինչպես Նաալի մարգարեն է ասում. «Տէր զօրութեանց հրաման ետ ազգաց սպառազինաց՝ գալ ի յերկրէ հեռաստանէ, ի ծագաց հիմանց երկնից. հասեալ է տէր իւրովը սպառազինօք սատակել զամենայն տիեզերս: Ողբացէք, զի մերձ է օր 35

տեսնոն և բեկումն յաստուծոյ հասեալ է»*: Ապա նորից՝ «Զի ահաւասիկ տէր զօրութեանց հասեալ է անհնարին բարկութեամբ, յիսակալութեամբ, սրտմտութեամբ առնել զտիեզերս անապատ և զմեղաւորս սատակել ի նմանէ»*: Ինչպես և ավերվեց Քարթլիի ողջ երկիրը:

5 Թաթարների մոտենալն իմանալով, Ռուսուղան թագուհին թողեց Թփղիսը և գնաց Քութաթիս, իսկ Թփղիսը [պաշտպանելու թողեց] Մուխայրդուն (Մուխաս-ձեհն) և պատվիրեց, որ եթե թաթարները մինչև Դամահի կհասնեն, թող հրդեհի Թփղիսը, բացառությամբ [թագավորական] պալատի*** և Իսանիի, որպեսզի խորեզմացիների նման (թաթարները ևս) այն իբրև բնակատեղի չօգտագործեն:

15 Ը ն դ մ ի ջ ա ր կ ու ք յ ու ն.—Երբ Մուխայրդին (Մուխաս-ձեհն) իմացավ քաթարների մոտենալը, այրեց ողջ քաղաքը, այդ քվում և պալատն ու Իսանին: Այսպես ավերվեց Թփղիս քաղաքը:

20 Վերոհիշյալ նույնները մտան Քարթլի, Թեղք, Սոմխիթ, Զավախք, Սամցխե, Շավշք, Կղարքք, Տալք, Կողա, Արտահան, Անի և մորեխի պես ավերելու ու կոտորելու տարածվեցին: Ոչ մի տեղ [այլևս] չկար խրախճանք, այս ամբողջ երկիրը անխղճորեն ոչնչացվում էր: Մանդաթուրթ-ուխուցես Շանշեն փախավ, պատսպարվեց Աճարների երկրում: Իսկ ամիրսպասալար Ավագը մտավ Կալենի բերդը, Վահրամ Գագեցին ասպատանեց Քութաթիսում: Այդպես նաև՝ հերացիք, 25 կախեցիք, սոմխիթացի-քարթլեցիք, մեսխերը, տայեցիք, թորեցի-արտահան-կողացիք՝ բոլորը ներփակվեցին բերդերում ու լեռներում, Կովկասյան [լեռների] անտառներում և ամրություններում ու Մթիուկեթում:

30 Մեր անհավատությունների բազմության պատճառով շարունակվում էր երկրի ավերումն ու բնաջնջումը, որովհետև ամեն տարիքի մարդ ախտավորել էր երկիրը, ոչ միայն

* Նաալի, ԺԳ, 4—7:

** Նաալի, ԺԳ, 9: Այս և նախորդ մեջբերումները խմբագրական որոշ փոփոխություններով են օգտագործվել ժամանակագրի կողմից: Որևէ դիտական հետաքրքրություն չներկայացնելու պատճառով թարգմանում ենք կանոնիկ ընդհանուր տեքստի խմբագրությամբ:

*** Բնագրում՝ Եփրատ: Արդարև Եփրատն է, աղավաղված: Թարգմանում ենք ուղղված:

- Վրաստանը, այլ նաև Պարսկաստանը, Բաբելոնը և Հունաստանը: Ուստի դառը գերության և անդուլթ մահվան հանձնվեցին, և չկար թողություն. սպանվածներով լեցուն էին քաղաքներն ու գյուղերը, դաշտերը, անտառները, սարերն ու ձորերը:
- 5 Միայն ամբողջությունների մեջ, ուր եթե որևէ տեղ [մեկը] մնացել էր, [այն էլ]՝ կոծով լեցուն, և ողբի փոխվեցին այսկողմյան Վրաստանի բնակիչները: Ծնողները տեսնում էին որդիներին սպանված, որդիները՝ հայրերին ու մայրերին՝ մեռած ընկած, ուրիշները իրենց եղբայրներին, քույրերին, ազգականներին՝ գերված, նրանց կանանց, երեսաներին, ողջ հարստությունն իրենց իսկ առաջ ցաք ու ցրիվ արած: Թաթարներն այնպիսի զարհուրանքներ արին, որ շատ ու շատ վրացիք թողնում էին բերդերն ու ամրությունները և Կովկասյան լեռները փախչում:
- 10 Երբ երկիրը հանձնվեց այսպիսի դառնությունների ու չարագործությունների, զորեղ էրիսթավաց-էրիսթավներն ու վեզիրները ըմբոստացան միմյանց դեմ, իրենք իրենց ջարդողներ գարձան, որովհետև թագուհի Ռուսուդանը ամբողջովին կիստ-այնկողմ հաստատվեց և չէր կարող նույնիսկ կիստ-այսկողմ անցնել, ոչ էլ այսկողմյան վեզիրներն էին գնում նրա մոտ՝ հնարավորություն չունենալու պատճառով, աստանդական եղած: Եվ այսպես միմյանց հետ անմիաբան էին և անհամախոհ: Ուստի Վրաստանի զորեղներն ու անվանիք անկարող դարձան թաթարների դեմ փրկության կոփ տալու: Հերքն ու Կախքը անտառների շնորհիվ ուժգին պատրասպարվում էին: Այնժամ Վրաստանի բնակիչները, [նույնիսկ] անվանիներն ու մարտերում քաջ էրիսթավները, լիակատար բնաջնջման հանձնվեցին: Այդպես և հարթավայրի բոլոր բնակավայրերը:
- 30 Երբ այս չարագործությունները տեսավ Իվանե Թաթարեկի որդի Ավագ ամիրսպասալարը, դեսպաններ ուղարկեց Պարտավ³⁵, ուր բանակվել էին վերոհիշյալ իշխանները, որոնք (նոյնները) ձմեռը Պարտավում էին անցկացնում, ամառը՝ Գեղարքունյաց և Արարատյան լեռներում, քանի որ Չարմաղանն այն ժամանակ վերցրել էր Անին: Ավագը սրանց մոտ հաշտություն խնդրող դեսպաններ ուղարկեց, խոստացավ նրանց մոտ գնալ, տեսակցել, ծառայել և հարկ վճարել՝ ի խնայումն իր երկրի, երդում ու հավաստում պահանջեց: Իսկ նրանք ուրա-
- 35

- խացան և սիրով ընդունեցին Ավագի դեսպանին, հաստատուն երդմամբ գոհացրին:
- 5 Նրանք հավատով մի աստծու էին երկրպագում, այգաբացին դեպի արևելք երեք անգամ ծնրադրում էին և ուրիշ ոչինչ: Իսկ երդումը հաստատելու համար մաքուր ոսկին երեք անգամ ջուրն էին իջեցնում, հանում այն, ջուրը խմում և հավաստում ապավինածներին, որ այս երդումը չեն դրժի: Սուտ խոսք չէր դուրս գալիս նրանց բերանից, հեն ու կեղծավոր մարդկանց առանց հարցաքննելու սպանում էին: Վերոհիշյալ իշխան Չինգիզ խանը ուրիշ շատ բարի սովորություններ ևս հիմնեց: Նույն ոսկով երդումնագիր հավաստեցին Ավագի դեսպանին, որը և պաշտպանվեց, քանի որ չկար ոչ սուտ, ոչ էլ կեղծություն նրանց երդումների մեջ:
- 10 Երբ վերադարձան Ավագի դեսպանները և հաղորդեցին նրան այս բոլորը, այն ժամանակ գնաց Ավագ սպասալարը՝ հոգին իր երկրի [փրկությանը] ի սպաս դրած: Գնաց Չարմաղանի, Չաղաթայի, Բիշոյի և Յուսուրի մոտ, որոնք տեսան [նրան], պատիվ տվեցին, մտերմացան և [նրա] քաղաքներին պաշտպաններ կարգեցին, որոնց իրենց լեզվով շա՛ն էին կոչում:
- 20 Խաղաղվեց Ավագի երկիրը, և երբ Շանշե մանդաթուրթուխուցեան իմացավ Ավագի ու թաթարների հաշտությունը, ցանկացավ անվնաս պահել [իր] երկիրը՝ հաշտությամբ ապահով, և հաղորդեց Ավագին, որպեսզի տեղեկացնի, և [ինքը] գնա թաթարներին տեսության: Սրան տեղեկացած թաթարները ուրախությամբ համաձայնեցին և դրա համար էլ նույն ոսկե երդմնագրով հաստատապես ապահովություն հավաստեցին: Շանշեն ևս գնաց և տեսավ նրանց, որոնք Շանշեին նույնպես հույժ պատիվ տվեցին և Անին ու իրենց կողմից վերցրած նրա երկիրն ամբողջությամբ վերադարձրին, ապա պաշտպաններ նշանակեցին երկրի ներսում: Վրաց իշխաններից ով էլ գալիս էր [նրանց մոտ], պատվով էին ընդունում, իսկ անհնազանդների երկիրն ավերվում էր: Մրան տեղեկացած Զաքարիայի որդի Վահրամ Գագեցին նույնպես ապավինեց [թաթարներին] և հաշտություն ընդունած՝ նրա երկիրը ևս խաղաղվեց:
- 35 Սակայն Հերքը և Կախքը, Սոմխիթը և Քարթլին ու վերև մինչև Կարնո քաղաքը [գտնվող] երկրները դառն ավերման

մեջ էին. ասպատակում էին, գերում, ոչնչացնում տղամարդկանց, նույնիսկ կանանց ու մանուկներին գերեվարում:

Ը ն դ մ ի ջ ա Ր կ ու թ յ ու մ.—Քաղաք Թփղիսը ևս գրավել էին նրանք:

5 Սկսեցին հաստատվել. ձմեռը բնակվում էին Պարտավում, Քոի ափին, Իորի եզերքին և վերև՝ մինչև Գագ: Գերում էին, ասպատակում Քարթլին, Սամցխեն, Ջավախքը և վերև՝ մինչև Հունաստան, Կախքն ու Հերքը՝ մինչև Դերբենդ:

10 Այս դառը պատուհասներից ստիպված Վրաստանի բոլոր իշխանները՝ հեր-կախեցիք, քարթլեցիք, թորեցի Գամրեկելին, Սարգիս Թմոզվեցին՝ կրթված, իմաստասեր ու բազմաշնորհ մի մարդ³⁶, ապավինեցին թաթարներին, իսկ մեսխեները թագուհի Ռուսուդանի արժանապատվության համար

15 չհպատակվեցին: Դրանից կատաղած Չաղաթա նույնը արշավեց Սամցխե, իսկ վախից ստիպված՝ մեսխեները ներփակվեցին բերդերում: Այսպիսով, Սամցխեում բազմաթիվ մարդիկ գերվեցին ու կոտորվեցին, բոլոր ժողովուրդը սպանվեց: Երբ ալլա զորություն չկար, Իվանե Յիխիսջվարել-Ջաղեցին, որին նաև Ղվարդվարե էին կոչում, դիմեց թագուհի Ռուսուդանին,

20 եթե կհավանի, երկիրը ավերումից ազատելու համար ինքը նույնպես ապավինի Չաղաթային, [դիմեց], որովհետև մեծուրձեթ-ուխուցեսի պատիվ (պաշտոն) ուներ և Սամցխեի իշխանն էր: Համաձայնեց թագուհին և ուղարկեց: Այսպես իվանեն և հանդիպեց Չաղաթային, որը պատվով ընդունեց և երկրի պաշտպաններ նշանակեց:

25 Երբ այսպես ձեռք գցեցին ողջ երկիրը, [այն] բաժանեցին չորս իշխանավորների (նույնների) միջև, ինչպես և՛ բոլոր էրիսթավներին, նրանց հասույթն ու հարկը, որ վերցնում էին և ուղարկում: Այսպիսով, երկիրն սկսեց սակավ ինչ խաղաղվել:

30 Թագուհի Ռուսուդանը գիտակցելով, որ թաթարները գրավեցին այսկողմյան երկիրը, որոշեց ուղարկել իր որդի Դավթին և հպատակվել թաթարներին, ապահովության հավաստում վերցնել: Իբրև պատգամավոր թաթարների մոտ ուղարկեցին Շանշին, Ավագին, Վահրամին և Հերքի էրիսթավ Շոթային, որին մանիի գույն ունենալու պատճառով

35 Կուպր էին կոչում³⁷:

Մինչև թագուհին ուղարկում էր իր որդուն, [թաթարները] վճռեց[ին] արշավել մեծ սուլթան Ղիասեդդինի դեմ՝ նրան հպատակեցնելու համար, որը սերմամբ սելջուկ էր, որին պատկանում էր Հունաստանը: Ուղարկեցին Բիշո նույնին, որը հետը տարավ Վրաստանի մեծամեծ իշխաններին:

5 Երբ հասան Սերաստիայի ու Երզնկայի երկր[ներ]ը, սկսեցին ավերել: Այն ժամանակ սուլթան Ղիասեդդինը զորակոչեց իր ողջ բանակը և գումարեց իր քառասուն բոլոր զինվորներին, որ է չորս հարյուր հազար, իսկ զորապետներ նշանակեց Շարվաշիս-ձե Ափխագին՝ Պարզին անվամբ, որն իր քաջության համար հենց սկզբից մեծամեծ փառքի էր բարձրացել և ամուր մնացել հավատին, նրա հետ՝ Ախալցիխելի-թորելի Շալվաշի որդի Փարագավալին, որը փախստական զնացել էր սուլթանի մոտ և քաջ ու մարտերում անվանի մարդ էր: Սրանց

10 զորապետ նշանակեց և նախահարձակ կարգեց: Նկավ մոտեցավ և [թաթարներին] մոտ բանակեց:

Երբ իմացան թաթարները, [որ] սուլթանը եկել է նրանց հետ մարտելու, այն աստիճան բորբոքվեցին ու զայրացան, որ սրան տեղեկացած Բիշո նույնը զնաց այնտեղ գտնվող վրացիներին սուլթանի գալն ասելու և տեսավ Ղվարդվարե Ջաղելու թոռանը՝ Սարգիս անունով, քաջ ու խրոխտ, կռիվներում վարժ մի մարդու, և ասաց նրան. «Նկեղ եմ իրոք ավետման, իսկ շնորհ է ինձ, որովհետև մեծն սուլթանին հաղորդել են մեր գալը, և մերձեցել է մեծ ու անհամար զորքով, բանակել մոտիկ: Մտադիր է վաղը կռվի ելնելու և ճակատամարտելու մեր դեմ»:

Իմանալով այս, Սարգիսը զարմացած ասաց. «Լսել եմ ձեր քաջությունն ու հաղթությունը մարտերում, ով նույն, սակայն նրանց բազմության համար, կարծում եմ, ոչինչ չկա ավետելու»: Իսկ Բիշոն ժպտաց ու ասաց. «Լավ չես ճանաչում մեր մո[ն]ղոլ ազգին: Քանի որ աստված մեզ հաղթանակ տվեց, առ ոչինչ համարեց զորքերի շատությունը մեր հանդեպ, բազմաթիվներին իրոք առավել հաջող կհաղթենք և ավելի շատ ավարով կլցվենք: Արդ, պատրաստվեցեք վաղը կռվելու, կտեսնենք ինչպես կհաղթենք թշնամիներին» — այսքան գոռոգացել էին ամենայն ազգերի հանդեպ:

Լուսաբացին եկավ սուլթանը սարսափելի բանակով՝ չորս հարյուր հազար զինվորներով, և մարտաշարեցին: Թաթարնե-

ըր նույնպես մարտական կարգով դասավորվեցին, իսկ իրենց
ամենաընտրյալներին կարգեցին ձախ կողմում: Այսպես սո-
վորություն ունեին լավագույններին առհասարակ ձախ թևում
5 [իրենց] փաջերին ու ընտրյալներին կարգում էին աջ կողմում,
որպեսզի ամենաընտրյալները ամենաընտրյալներին հանդի-
պեն: Իսկ նրանց զրոշների կարմրությունը թշնամու արյունը
թափելն էր կանխանշում:

Երբ սրանք բոլոր վրացիներին նախահարձակ նշանակե-
ցին և մոտեցան միմյանց, թաթարներն սկսեցին բարձրաձայն
10 աճալ, աճալ, աճալ գոչել, որ դժվար է թարգմանել և տարօրի-
նակ է: Սովորություն ունեին երեք անգամ կրկնել այս «ա-
լա», «հյա», «հյա»-ն և անմիջապես հարձակման անցնել:
Իսկ վրացիք ամենից առավել և ամենաբաշխաբար կռվեցին:
15 Կայացավ սաստիկ ճակատամարտ, և սուլթանի զորքերից ան-
թիվ-անհամար կոտորեցին, որոնց թվում և Շարվաշի-ձե
անվանի Դարդին Ափխազը՝ նրանց զորավարը, սպանվեց:
Փախուստի դիմեցին սուլթանի զորքերը, և թաթարներն ու
վրացիք հետապնդեցին, անթիվ մարտիկներ սպանեցին ու
20 բռնեցին: Իսկ Ախալցխեցի սուլթանի կողմից սպանվեց՝ որ-
պես վրեժ վրացիներից: Այնպես մարտեցին առաջին անգամ,
որ նրանց (թաթարների) բոլոր զորապետները զարմացան
վրացիների քաջաբար կռվելու կարողությունից: Դրա համար
էլ սեր, պատիվ ու պարգև ցուցաբերեցին նրանց հանդեպ և
25 գովաբանեցին: Վրացիք ու թաթարները ամենայն հարստու-
թյամբ ուռճացան՝ ոսկով ու արծաթով, ոսկե և արծաթե դա-
վաթներով և սկուտեղներով, արտասովոր կտորեղենով ու հան-
դերձանքով: Այնքան ձի, ջորի, ուղտ վերցրին, որ թիվ չունեն:

Այսպես լեցուն գնացին Հունաստան՝ սուլթանին հետա-
պնդելու: Հետևեցին մինչև Իլոնիա, որը շատ մեծ ու ամուր
պարիսպներով ամրապնդած քաղաք է, ուր և ապաստանել էր
սուլթանը: Քաղաքի դռների մոտ նորից ճակատամարտ եղավ,
որ մանրամասն պատմելու ժամանակ չկա, որովհետև բազում
30 օրեր մաս առ մաս դուրս էին գալիս և այսպես կռվում, ուր
վրացիները ևս երկար ժամանակ ծանր ու նշանավոր մարտեր
մղելով անցկացրին: Կռվից նեղված սուլթանը հաշտություն
խնդրեց, ծանր ու մեծ հարկ խոստացավ և շատ նվերներ, ան-
գին աղներ, մարգարիտներ տալով խաղաղեցրեց և պաշտ-

պաններ խնդրեց: Եվ որոշ ժամանակ չեն ունենա սուլթան,
մինչև կընտրեն լավագույնին³⁸: Սրան համաձայնած թաթար-
ները ետ դարձան և եկան Խլաթ, իսկ Խլաթի սուլթանը հաշ-
տություն խնդրեց և դիմավորեց մեծ նվերներով, որ բարվոր
5 ընդունեցին, քաղաքի պաշտպաններ կարգեցին, որ շառան-
ճեք են կռվում, և գնացին ամառային բնակավայր՝ Գեղար-
քունիք և Արարատյան լեռներ: Դեսպան ուղարկեցին թագուհի
Ռուսուդանի մոտ, որպեսզի հաշտություն կայանա նրանց մի-
ջև, տա իր որդի Դավթին, և [նրան] թագավորություն, Թըփ-
ղիսն ու ողջ Վրաստանը տան: Լսելով այս, Ռուսուդանը հա-
վանեց ու զոհացավ, որովհետև ամուր էին պահում երդումը
և ընդունում ապավինումը:

Այսկողմ եկավ ինքը՝ թագուհին և ուղարկեց իր որդի
Դավթին, որին դիմավորեցին Շանշեն ու Սվազը, որ թաթար-
ների կողմից մեծ պատվով էին ընդունվել, ամենայն շնորհա-
լի բնությամբ արի Շոթա Կուպարը, Վահրամ Գազեցին,
Քարթլիի էրիսթավ Գրիգոր Սուրամելին, Սամցխեի սպասա-
լար և մեծորճիթ-ուխուցես Ղվարղվարե Յիխիսջվարելին,
թորեցիք, թմոզվեցիք, շավշ-կղարջեցիք, տալեցիք և ուղեկցե-
ցին թագավորին՝ Ռուսուդանի որդի Դավթին: Իսկ թագուհի
Ռուսուդանը հետո ուղարկեց Լիխտ-այնկողմյան բոլոր իշխա-
նավորներին՝ Յոտեն Դադիանին՝ պատվավոր ու բարեհաճ,
կռիվներում անվանի մարդուն, Բեդիանին՝ Ռաճայի էրիսթա-
վին, Գուրիելուն և բոլոր ավագանիներին: Ուղևորվեցին և
25 մտան Թփղիս: Ապա այնտեղից գնացին Պարտավ, ուր բանա-
կել էին նույնները, տարան Դավթին մեծ պատվով ու բանա-
կով: Երբ տեսան Չարմաղանը, Չաղաթան, Յոսուրը և Բիշոն՝
ուրախացան և պատվեցին թագավորին ու Վրաստանի իշխա-
նավորներին: [Դավթին] տվեցին ողջ Վրաստանը, Թփղիսը,
Սամշվիլդեն, որ առաջին ճակատամարտի ժամանակ գրավել
էին Յոսուր նույնն ու Անգուրնակը՝ Ավագի մասնակցու-
թյամբ: Այսպես բարություններ ընդունեցին Դավիթ թագավո-
րին, որին Նաբին մեծարմամբ կռեցին, որ է՝ Դավիթ արքու-
նի դեմք (սեփիս պիրի):

35 Այն ժամանակ գեսպան ուղարկեցին մեծն խանի մոտ,
որը Ղարաղուրում Զինգիդ խանի գահին էր նստում, որով-
հետև Զինգիդ խանը վախճանվել էր և խանությունը վերցրել

նրա Օբոթա* որդին, որ բարի, շատ առատաձեռն ու արդարազոր մարդ էր: Նա նույնպես վախճանվեց, և Օբոթայի Քուբ անունով որդուն նստեցրին խան: Սա ևս մահացավ, և խանությունը վերցրեց Քուբի որդի Մանգուն: Դեսպան ուղարկեցին և հաղորդեցին [խանին] Պարսկաստանի, Վրաստանի, Հունաստանի գրավումը. բոլոր երկրների զարդարուն զբլխարկներ, սպառազեն ու հանդերձանք ուղարկեցին նրան և հաղորդեցին [աչգ երկրների] կարգը և այսպես. «Վրացիներն ամբողջությամբ եկան՝ թագավորն ու համախոհ իշխանավորները, որոնք լավ հավատ ունեն, խուսափում են ստից, և կախարդները տեղ չունեն նրանց մեջ»: Պարսիկների մասին տեղեկացրին այսպես. «Պարսիկները կեղծավոր են, դավաճան, երդումը չպահող, շատ կան հմայողներ (կախարդներ) և անամոթ այրատենչեր»:

Դեսպանը նախ հասավ Բաթոյի մոտ, որը Չինգիզ խանի անդրանիկ որդի Թուբի զավակն էր, ուստի այնժամ ամենայն առաջնությունը պատկանում էր Բաթո խանին, որը տիրում էր Օսքին, Մեծ Դփչաղստանին, Խաղարքին և Ռուսաստանին՝ մինչև արևմուտք ու Դերբենդի ծովը: Իսկ նա ուղարկեց Մանգու խանի մոտ: Երբ տեսավ դեսպանին՝ ուրախացավ և զարմացավ սաղավարտի վրա: Մանգու խանն այսպես հաղորդեց նոյններին. «Քանի որ վրացիները մարտերում լավ են ցուցաբերում իրենց, և նրանց մեջ կեղծություն չկա, վստահելի են, ձեզ հետ պահեք նրանց՝ թշնամիների դեմ կռվելիս: Իսկ պարսիկներին կոտորեցեք և երկրի իշխանավորներին այստեղ ուղարկեք»:

Երբ այս դեսպանը եկավ հասավ, Չաղաթա նոյինը թագուհի Ռուսուդանի կողմից ամիրսպասալարությունից աթաբեկ դարձած Ավագին և Խլաթի սուլթանին ուղարկեց մեծ խան Բաթոյի մոտ: Գնացին անձանոթ և վրաց ազգի կողմից ամենևին չգնացած ճամփով: Երբ հասնում էին Բաթոյի մոտ, որ այն ժամանակ խաներից գլխավորն էր, ամենաբարձրն ու զեղեցկությամբ ամենագեղազանցը, Ավագ աթաբեկն իր հետ այնտեղ էր տանում Իվանն Ախալցխելու որդուն՝ Դավիթ անվամբ, որ Ավագի էջերն էր: Վերջինս ասաց Ավագին. «Քանի որ օտար ազգերի մոտ ես հասել, և հայտնի չէ, թե ինչ կատարվի մեզ հետ, այսպես եմ խորհուրդ տալիս. ինձ դարձրու

* Բնագրում՝ Օբոթիա

իրեն քո տերն ու իշխանավորը, իսկ ինքդ դարձիր ծառա. եթե կամենա քո սպանությունը՝ ես կսպանվեմ և ոչ թե դու, այլևս չեմ կարծում, որ տիրոջն սպանելուց հետո ծառաներին էլ սպանի»: Եվ այսպես բազում թախանձանքով ու ստիպմամբ համոզեց Ավագին աչգպես անել: Երբ մտան Բաթոյի մոտ, առաջացավ Դավիթը՝ իրեն գլխավոր: Դավիթն այսպիսի արժանավորություն արեց, ի սեր տիրոջ՝ իրեն մահվան վտանգելով: Ուրախացավ Բաթո խանը տեսակցությունից և բազում օրեր մեծ պատիվ արեց: Երբ իմացան Բաթոյի բարեխնամությունը և մահվանից ապահով դարձան, մի օր, Բաթոյի կողմից կանչվելիս, առաջացավ Ավագը, որին երբ տեսավ խանը, զարմացած տեսքով հարցրեց. «Որևէ տեղ իմացե՞լ ես, որ ով քո տերն է՝ ետևում կանգնի, իսկ դու՝ առաջ նետվես»: Իսկ Դավիթը ժպտալով ասաց. «Մեծդ, ով անպարտ մեծդ տիրակալ, նա է տերը և ես՝ նրա ծառան»: Զարմացած խանը հարցրեց [մինչ այդ] Դավթի [տեր] լինելու պատճառը, և նա պատասխանեց. «Այն պատճառով եղա, մեծդ խան, որովհետև անգիտակ էինք քո բարությանը և չգիտեինք, թե ինչ կկատարեիր մեզ հետ, եթե կամենայիր սպանել՝ նախ ես կսպանվեի և ոչ թե իմ տերը»: Դրա համար խանը մեծապես զարմացավ և գովեց Դավթին, ապա ասաց. «Եթե աչգպիսին է վրաց ազգը, ապա հրամայում եմ, որպեսզի բարձր հպատակության տակ գտնվող բոլոր ազգերից լավագույն և ավագագույն լինեն և բարձրներին հավասար զինվորներ համարվեն, կալվածներն ու եկեղեցիները նրանց ձեռքում լինեն և ամեն ինչում վստահելի լինեն»: Ուստի հրաման գրեց և տվեց նրանց բերելու Այսպես վճռեց ուղարկել նրանց մեծն Մանգու խանի մոտ՝ Չինաստան (Խատաեթ) և Դարաղուրում: Սրանց մասին առ այժմ այսքանը:

Վերադառնալիս կիսատ թողած պատմությանը: Թագուհի Ռուսուդանը Լիխտ-այսկողմ անցավ և գնաց Թփղիս, [որին] զիմավորեցին իր թագավորության բոլոր ավագանիք: Իր որդի Դավթին ուղարկեց նոյնների մոտ, որոնք պատվով ընդունեցին և շնորհեցին ողջ թագավորությունը, ավագանիներին ու Վրաստանի բոլոր իշխանավորներին: Այսպիսով, թագավորությունը վերստին Ռուսուդանի հրամանի ներքո դարձավ:

Այստեղ նորից կամենում եմ լռել, քանի որ հարկադրված

համ զարհուրելի [գործերի] մասին խոսել, թեև հանդգնելու չէ
 թագավորների մասին որևէ անվայել բան պատմել, որովհետև
 աստվածատեսն Մովսեսն ասում է, թե «Վասն իշխանացն ժո-
 ղովորդեան քում՝ զչար մի ասեր»։ Բայց որովհետև մատչանն
 5 այս վերաբերում է և՛ բարեգործներին, և՛ չարագործներին,
 թող ներվեն իմ խոսքերը, քանի որ ժամանակագրությունը
 ճշմարտասացություն է և ոչ աշուտություն մեկի համար։ Ուս-
 տի՛ այդ ընթացքում [թագուհին] մոռացավ ասածո ահը, եղ-
 բոր կտակն ու երգումը, որ թողեց եղբայրը Ռուսուդան թա-
 10 գուհուն, և հղացավ այլ միտք՝ թագավորությունն իր որդի
 Դավթին հաստատելու. մարդ ուղարկեց Հունաստան՝ սուլթան
 փեսայի և Թամար դստեր մոտ, որպեսզի առաջնեքում նրանց
 մոտ ուղարկած՝ նրանց միջոցով չարագործությունն ի կատար
 ածելու համար, որը չկատարվեց, եղբորորդի Դավթին արդ
 15 վերացնեն, սպանեն։ Իսկ այնուհետև աներկբայորեն թագա-
 վորեն ինքն ու իր որդի Դավթը։

Սակայն նրանք չլսեցին։ Այդ նույն նպատակով վերստին
 պատգամավոր ուղարկեց։ Չենթարկվեցին նրանք. երրորդ
 անգամ ուրիշ խնդրագիր ուղարկեց, որդու կամ եղբորորդու՝
 20 [աղջկա համար] եղբոր մահվամբ լեցուն։ Իսկ նրանք ոչ էլ
 այդ անգամ հնազանդեցին։ Սրանից կատաղած ու զայրույթով
 լցված [թագուհին] մոռացավ հավատն անգամ ու մարդկային
 զգացումը, նույնիսկ մայրական սերը որդու հանդեպ, ինչպես
 Սողոմոն իմաստունն է ասում. «Մարդ բարկացեալ ոչ ունիցի
 25 զարդարութիւն Աստուծոյ»։ Ինչպես և նա՝ բարի արմատների
 շիվը, չեղավ արդարացի ու գթոտ, փեսա սուլթան Ղիասեղդի-
 նին թուղթ գրեց և հաղորդեց, իբրև՝ «Իմ եղբորորդի Դավթի
 սպանությունը նրա համար եմ կամենում, որովհետև Դավթի
 եղբորորդին քո կնոջ և իմ աղջկա հետ կենակցում է։ Ուստի
 30 ես չեմ ցանկանում նրա վատությունը՝ իմ աղջկա հանդեպ»։
 Ով բանականություն, չարագույնդ գազաններից, վայ սպա-
 նություն, չարագույնը երբեմնի լսած ու կատարած սպանու-
 թյուններից, որ մայրություն ու եղբայրական զգացումների
 մոռացողը կատարեց աղջկա և եղբոր հանդեպ։

35 Երբ թուղթը հասավ սուլթանին, անմիջապես այլայլվեց,
 մտավ թագուհու առանձնարան և մազերը պոկելով, անպա-
 տիվ քարշ տվեց իր կնոջը, ոտքով ուժգին խփում էր նրա գե-
 ղեցիկ զեմքին, իսկ իրանը հույժ ծեծից արնագույն էր դարձել։

Այն սրբապատկերները, որ մշտապես այստեղ էին աղոթելու
 համար, անպատվեց նրանց առաջ ու տրորեց, իսկ [Թամարի]
 մոտ եղած բոլոր սպասավորներին ու ծառաներին աքսորեց,
 5 ոմանց կոտորեց, իսկ կնոջը անգամ մահ էր սպառնում, եթե
 չթողնի քրիստոնեական հավատը և մուսուլման շղաճնա։ Շատ
 տանջանքներ պատճառեց, որից հետո, բազում տվայտանքնե-
 թից ստիպված, [կիրնը] թողեց ճշմարիտ հավատը, իսկ մինչ
 այդ ամուր էր պահում Քրիստոսի հավատը, ուստի աբեղաներ
 ու սրբապատկերներ կային նրա մոտ՝ ոչ թե թաքուն, այլ՝
 10 բացահայտ։

Իսկ մանուկ Դավթին ձերբակալեցին և բազում տան-
 ջանքների ենթարկեցին, որպեսզի ճշմարտությունը խոստո-
 վանի։ Իսկ նա ասում էր. «Անմեղ եմ, վկա է աստված, և եթե
 արդ այդպիսի ամբաստանություն վկայեց իմ հորաքույրը, որ
 15 վատահելի է, իրականում Վրաստանի [թագավորության] և
 ինձ մեղավորելու համար աքսորեց և սպանությունս քեզ պատ-
 վիրեց։ Արդ, տես, ով զթացող և մեծդ սուլթան, որ ի սկզբանե
 իմ սպանությանն էր մտադիր»։

Սուլթանը երբ լսեց այս, փոքր ինչ զգացվեց և նախա-
 20 խնամություն շնորհիվ այլևս նրա մահը չկամեցավ, քանզի
 վճիռներն ու հորդորներն ասածո անհայտ են [մեզ], ինչպես
 գրված է. «Ում եզիտ զխորհուրդ տեսնո կամ եղև խորհրդա-
 կից նորա»։ Սակայն տակավին չխաղաղվեց սուլթանի զայ-
 րույթը, ուժգին բոցի պես վառվում էր նրա սիրտը։ Ուստի
 25 կանչեց նավաստիների պետին և Դավթին նրանց ձեռքը հանձ-
 նելով՝ պատվիրեց, որ տանեն ծով ու խորքը գցեն, իսկ եթե
 չանեն այսպես, կըռնագրավի նրանց տունն ու գերդաստանը,
 իսկ իրենք շարապես կոշնչացվեն։ Նավաստիները տարան ու
 նավ նստեցրին և ուղևորվեցին ծովախորք։ Հասան ափից շատ
 30 հեռու մի խոր տեղ և կամենում էին նետել Դավթին։

Այն ժամանակ խնդրեց նավորդներին, որ մի քիչ աղոթի,
 իսկ նրանք ժամանակ տվին։ Բարձրացավ կանգնեց, հանեց
 ծոցից ամենասուրբ աստվածածին աղբրսագեմ պատկերը, որ
 հապավինություն միշտ մոտն էր պահում, հպեց զեմքին ու
 35 աչքերին և դառն արտասվելով ասաց. «Ամենասուրբ մայր մեր
 փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի, մեղավորներին թողություն տվող և
 մխիթարող, թողություն տուր իմ հոգուն, քանի որ դու ես իմ
 գառն որբության և անգուլթ մահվան մխիթարողը, որ գերեզ-

մանի ու հողի մեջ թաղվելու ոչ ոք ինձ արժանի չարեց, այլ՝
կերակուր ձկներին, շիրիմս անգամ չի ճանաչվի: Գթությանդ
ապավինած աղերսում եմ՝ այս վերջին վախճանի ժամին, որ
ազատես ինձ տարերքի ձեռքից և այն սարսափելի տանջանք-
ներից, որ սպասում են բոլոր ինձ պես մեղավորներն ու մե-
ղադրվողները»:

Այսպես և սրանից ավելի աղոթում էր աղերսանքով,
դառն արցունք հորդելով: Ապա հանեցին նրա զգեստը, վերց-
րին սրբապատկերը, որի համար թախանձագին խնդրում էր՝
տալ իրեն, մոտը պահելու: Լսեցին նավավարները և վերա-
դարձրին պատկերը, ապա կախեցին վզից: Երբ կամենում
էին սուզել, նավավարներից մեկը խղճաց նրան՝ նախախնա-
մության կամոք և աստվածածնի աղերսանքից, և մի փոքրիկ
տախտակ տվեց նրա ձեռքը: Այսպես նետեցին ծովը: Դավիթը
փաթաթվեց տախտակին, ուժեղ քամի ելավ և անմիջապես
անտես դարձրեց նրանց աչքից: Կողում էր տախտակը՝ ման-
կան հետ ալիքների վրա, ինչպես նոյի տապանը, և շուտով
ափ գցեց: Տեսավ նրան ոմն ճամփորդ վաճառական, լողորդ
ուղարկեց, որովհետև տակավին հեռու էր ափից շուրջ մեկ
ասպարեզ, և դուրս բերեց վաճառականի մոտ: Անմիջապես
շորեր հագցրին, կերակրեցին և մխիթարեցին: Սովից ու ծա-
րավից նվազած, նույնիսկ աչքերը հազիվ էր կարողանում
թարթել: Երբ սթափվեց, վաճառականն սկսեց նրա ծովն ընկ-
նելու պատճառը հարցնել: Դավիթը հայտնեց ողջ վերոհիշյալ
[պատմությունը], [փրկություն] համար ուրախացավ վաճա-
ռականն ու իր տունը տարավ և սկսեց պատվել, փայտացել
սիրելի որդու պես: Վաճառականի մոտ շուրջ վեց ամիս մնա-
լուց հետո բոլորին հայտնի դարձավ, թե ինչ-որ մի վաճառա-
կան գտել է վրաց թագավորի ծովը ընկած որդուն: Լուրը հա-
սավ սուլթան Ախմեդիին: Նա, զայրույթով լեցուն, զինվոր-
ներ ուղարկեց և բերել տվեց Դավիթին ու նույն վաճառակա-
նին, իսկ նավավարներին ձերբակալեց, և մահ էր սպառնում:
Բայց երբ համոզվեց, որ վաճառականը իրոք ծովից է հանել,
արձակեց նավավարներին:

Իսկ Դավիթի հանդեպ ոչ միայն չղաղարեց կատաղություն-
ըն, այլև ավելացավ, ինչպես Հերովդեսը՝ մարդ սպանելիս,
ուստի մարդասպանությանը նորից մարդասպանություն ավե-
լացավ և ամենաչարագույն տանջանքներ նշանակեց: Անջուր

մի խոր ջրհոր կար, ներսում՝ խոնված օձեր, կատաղությամբ
ու մորոսով լի օձեր, վրան՝ վեմ, և լույս չկար: Սպանում էր
այսպիսի դառն մահվամբ: Սուլթանը հրամայեց այնտեղ գցել
Դավիթին: Երբ տարան Դավիթին, մոտն էր նույն պատկերը:
Հորաբերանից վերցրին քարը, գցեցին ներս և, ինչպես Դա-
նիելը աշուծի բերանից՝ պաշտպանվեց. ամենևին չվնասեցին
այնքան թունավոր [օձերը]: Տեղադրեցին հորաբերանի քարը:
Դավիթն ի սկզբանե հետը տարել էր իր հայր Լաշայի կողմից
տրված ոմն Սոսան անունով մարդու: Սա հետևեց: Երբ տա-
նում էին Դավիթին հորը գցելու, նա տեսավ հորը, իսկ սուլ-
թանի մարդկանց հեռանալուց հետո փորեց մի քիչ քարի տա-
կից և այնտեղից վար էր իջեցնում հաց, որ նա խնդրում էր:
Այսպես ապրեց հինգ տարի: <Սոսանն ուներ երկու պարկ-
պարան կապելով մեկով՝ հաց, իսկ մյուսով ջուր էր իջեցնում
մանկանը>: Քնելու պատկերիս օձերից մի քանիսը փաթաթ-
վում էին պարանոցին, մի քանիսը՝ ոտքերին, ուրիշներն՝
իրանին: Մի քանիսն էլ կողքին էին պտկում: Քնած տեղը
կողքի շուռ գալիս սեղմեց մի օձի, որը սաստիկ կծեց կողքը:
Մյուս օձերը բռնեցին Դավիթին կծող օձին ու կերան, իսկ
կտրիճի վերքերն սկսեցին լիզել և անմիջապես ապաքինեցին:
Այսպիսի հրաշքներով աստված փրկեց [Դավիթին] նրան հա-
սած ամենայն կործանումներից:

Մինչդեռ թագուհի Ռուսուդանը ինքնազուլս որոշեց իր
որդուն թագավոր հաստատել, մոռացած Եսայի մարգարեի
խոսքերը, որ ասում է. «Ե... աճցե՛ տէր ի վերայ մե-
ծամտին բարկութիւն, ի վերայ իշխանին Ասորես-
տանեայց և ի վերայ հպարտացեալ փառաւորաց աշաց
նորա: Քանզի ասաց, [թէ] զօրութեամբ ձեռաց իմոց
արարից և իմաստութեամբ խորհրդոց իմոց բար-
ձից զսահմանս ազգաց. և առից աւար զգօրութիւն նոցա՝
զբաղաքս՝ բնակեալս. հասից ի վերայ ամենայն տիեզերաց
ձեռամբ իմով իբրև ի վերայ բունոյ. և բարձից իբրև զձուս
մնացեալս և ոչ ոք իցէ որ ապրիցէ յինչն և ոչ՝ որ ընդդէմ
դառնայցէ ինձ, և... միթէ վերանայցէ փայտատ առանց
փայտահարի, բեկուի՞ ինքեան կամ բարձրանայցէ՞ սղոց
առանց ուրուք ձգելոյ: Նոյնպէս թէ զդաւադան որ կամ զփայտ
ինչ առնուցու՝ նաև ոչ այնպէս, այլ առաքեսցէ տէր զօրու-
թեանց ի պատիւ քո անարգանս և ի փառս քո հուր վառեալ

բորբոքեացի»*: Ինչպես և կատարվեց հարգալիւր թագավոր Ռուսուդանի նկատմամբ:

Թեև ամոթ է ինձ հանդգնել, բայց նորից չեմ կարող
լուել, որովհետև եղբորորդու նկատմամբ կատարած շարու-
5 թյամբ պատվազրկեց ինքն իրեն: Սակայն վերին նախախնա-
մով՝ յուր ցրիվ արեց նրա միտումները, ինչպես երբեմնի՝
Աբխազիայի [խորհուրդը] Դավիթ մարգարեի նկատմամբ:
Նա (Ռուսուդանը) չմտածեց, որ «Յրուէ զխորհուրդս մարգկան՝
խորհուրդն աստուծոյ»**: Ինչպես Փարավոնի [գիտավորու-
10 թյունը] Մովսեսի նկատմամբ, որ համաձայն ժամանակագիր
Հովսեփոսի հաղորդման, փրկվեց նրա ձեռքից փախուստով,
ճիշտ այդպես էլ Դավիթը փրկվեց սուլթանի ձեռքերից, և ա-
պարդշուն դարձավ նրա խորհուրդը: Կհիշատակեմ և ուրիշը,
որ կատարվեց Աստուվագ արքայի խորհրդով: Ամենեկն զուր
15 չեղավ, որ նա իր գուստը Մանդանիսին ուղարկեց պարսիկնե-
րին: Այդ ընթացքում նա ծնեց Կյուրոսին, որ Աստուվագից
հետո թագավոր դարձավ: Ունայն չէր նաև Ապոլոն Դելփիացու
նախատեսությունը Կարիսոսի [մասին], որը գերվել էր Կյու-
րոսի կողմից: Հավելումն՝ ոչ վատ կատարվեց նաև ասիացի-
20 ների ու ամենայն արեւելից սահմանների թագավոր Պրիամոսի
գուշակությունը Ալեքսանդր Պարիդոսի հանդեպ, որին նա գե-
րել էր երեսուներկու տարի առաջ՝ քան նա կառնանդեր Ազա-
մեմնոնի եղբայր Մենելաոսի կին Հեղինեին. նա տրոյացի-
ներին պարտադրեց քսանութ տարի անդադար պատերազմ և
25 հիմնովին կոտորեց նրա տոհմը:

Այս ամենը բուն խորհրդի [համաձայն] չկատարվեց, ով
իմաստուն, ով բարի ու պատվավոր արմատների շուրջ, թա-
գուհիների թագուհի արքա Ռուսուդան: Իսկ ի՞նչ շահեցիր:
Տես, հինգ տարի անտերունչ փորձությունների մեջ խոր հո-
30 րում կենդանի մնաց, օձերի հետ: Ինչպես վերոհիշյալ խոր-
հուրդները ցրեց ամենայնի տիրակալ աստծո վերին նախա-
խնամությունը, այդպես և արդ³⁰:

Իսկ մենք վերադառնանք նախորդ պատմությանը:

Թագուհի Ռուսուդանը եկավ հասավ Թիֆլիս, իսկ իր որդի
35 Դավիթն ուղարկեց նոյիսներին մոտ: Իսկ նրանք կամեցան

Դավիթին ուղարկել մեծն խան Բաթոյի մոտ, ապա և Ղարաղու-
րում՝ Մանգու խանի մոտ: Երբ իմացավ թագուհի Ռուսուդանն
իր որդու ուղարկումը ալլազգյաց մեջ, անձանոթ ու հեռավոր
5 ձամփաներով, ցավով ու անշափ կսկիծով լցվեց և անդադար
արցունք էր թափում ու հիշում, թե ինչ արեց իր եղբորորդի
Դավիթի հետ. ինչպես [ինքը] նրան աքսոր ուղարկեց, այնպե-
ս էլ թաթարները իր որդուն որպես աքսոր Բաթոյի մոտ ուղար-
կեցին:

Երբ ալլես ելք չկար, գնաց նարին Դավիթը, իսկ թագու-
10 հի Ռուսուդանը նրա հետ ուղարկեց սակավաթիվ հասակակից-
ների. Քարթլիի էրիսթավ Սուրամելի Գրիգորի որդի Բեգային,
Գուրկելի Մախուշակի որդուն, ամիրեջիբ Բեշքենին, իսկ եր-
կու մեծապես թանկ ականքը թաքցնել տվեց: Այնուհետև գնա-
ցին Ավագի և Խլաթի սուլթանի հետքերով, որովհետև թա-
15 թարները նախ նրանց ուղարկեցին: Հասան վերոհիշյալ Բա-
թոյի մոտ, որը բարոյթյամբ վերաբերվեց նարին Դավիթ թա-
գավորին, երկու տարի իր մոտ պահելուց հետո ուղարկեց
Մանգու խանի մոտ՝ Չին-Մաչին ու Ղարաղուրում: Երբ հա-
սավ, սիրով ընդունեց [Մանգու խանը], և հանդիպեց Ավա-
20 գին, որը նախօրոք էր եկել անդ: Մնում էր այնտեղ [Ավագի]
հետ:

Թաթարների շորս նոյիսները հիշեցին, թե գալիս արմու-
թացիները իրենց հանդեպ շարագործություն կատարեցին, և
արշավեցին Ալմութ: Վրացիներին իրենց մարտակից նշանա-
25 կեցին և զենսպան ուղարկեցին թագուհի Ռուսուդանի մոտ,
որպեսզի տա Վրաստանում գտնվող [բանակը]՝ Ալմութ ար-
շավելու: Իսկ թագուհի Ռուսուդանն այդ ժամանակ որդու կա-
րոտից կսկիծով տանջվում էր: Հիվանդացավ ու վախճանվեց
Թիֆլիսում: Իշխանները մեծ պատվով ու ողբով տեղափոխե-
ցին [նրա աճյունը]⁴⁰, որովհետև թագավորազգի ալլես ոչ ոք
չկար. նարին Դավիթը Ղարաղուրում ուղարկվեց, իսկ մյուս
Դավիթը վախճանված էր համարվում: Այս վիճակում վախ-
ճանվեց Ռուսուդանը, որին թաղեցին Գելաթի վանքի հայրե-
նական գերեզմանոցում:

Վրացիները մնացին անմխիթարական ու թագավորա-
35 ղուրկ, որովհետև մի Դավիթն [էլ] Հունաստանում էր, և չգի-
տեին՝ ինչ է կատարվել նրա հետ: Ուստի յուրաքանչյուրն ինքն
իր համար էր կառավարում ու հոգում: Ամեն մի իշխան

* Եսայի, Ժ, 12—16:

** Հմմտ. Սաղմ. ԼԲ, 10:

(էրիոմթավար) մի նոյինի հարեց, իսկ թաթարները նրանց բշտարպետ նշանակեցին, որին դումնապետ էին կոչում: Իշխաններ ընտրեցին նրանցից. առաջինը եգարսլան Բակուրցիսիւելուն, շատ պերճախոս մի մարդու, սակայն ոչ արժանավոր շնորհքի տեր, նրան հանձնեցին Հերբի, Կախբի, Կամբեշիանի զորքը, Թփղիսից վերև՝ մինչ Շամախու սարը: Շանշեին հանձնեցին իր ու Ավագի կալվածները, Վահրամ Գագեցուն՝ ողջ Սոմխիթը, Գրիգոր Սուրամելին՝ Քարթլին, Թորել-Գամրեկելիին, եգարսլանի պես [գեռ] պատանի, Զավախը, Սամցխեն և վերև՝ մինչ Կարնո քաղաք, իսկ Յոտեն Դադիանիին ու Ռաճայի էրիսթավին՝ ողջ այնկողմյան թագավորությունը:

Այսպես կարգեցին թաթարները և բաժանեցին Վրաստանը, իսկ ապա կովի գնացին Ալմութ: Վրացիներին իրենց հետ տարան, որոնք բաժանվեցին երկու մասի. կեսը մի և կեսը՝ հաջորդ տարին էին լինում Ալմութում: Ալմութի կռիվը յոթ տարի շարունակվեց, նրանք (ալմութացիք) առեանգամբ մարդասպաններ են, և որոնց մոպիդ են կոչում: Նրանց գեմ էին կոչում թաթարներ Չարմաղանը, Չաղաթան, Յուսուրը, Բիշոն՝ անընդմեջ ամառ-ձմեռ: Իսկ վրացիներին յուրաքանչյուր կեսը մի տարի էր լինում Ալմութում, ապա փոխարինում էին մյուսները, մնում մեկ տարի, ապա փոխարինվում: Այսպես յոթ տարի երկարեց Ալմութում գտնվելն ու պատերազմը:

Մի օր ալմութացիները ճարպիկ մուլիդ ուղարկեցին, գնաց գիշերով, անցավ Չաղաթա նոյինի պաշտպաններից, մտավ նրա վրանը, քնած ժամանակ դանակը խրեց սիրտը և սպանեց: Ոչ ոք չիմացավ: Լուսաբացին վրանի պաշտպանները Չաղաթա նոյինին սպանված տեսան, սկսեցին լաց ու կոծ, ողբալ: Երբ Չաղաթա նոյինի զորքերը տեսան [լաց ու կոծը], վաղեցին [դեպի վրան] և նրանք նույնպես տեսան, որ մահացած է Չաղաթան, բայց ում կողմից՝ չգիտեին:

Այն ժամանակ բոլորն ասացին. «Քանի որ վրացիք մեր գալստյամբ* մեծ պատուհասի մեջ են, [ուստի] քիչով վրաց կողմից է սպանվել»: Բոլորը անկասկած հաստատում էին

* Բնագրում մոալտագան: Կարելի է ենթադրել, որ նախապես մո[նոլ]լտագան է եղել, որ նշանակում է՝ մոնղոլների կողմից:

այս, բացի Չարմաղան նոյինից, որովհետև նա ասում էր. «Նաղաղվեք, մարդիկ, քանզի վրաց ազգը մարդասպան չէ, ոչ էլ նրանց հավատն է այդ թույլ տալիս»: Սակայն նրանք, հուզված, զայրացած տիրոջ սպանության համար, ուղևորվեցին դեպի վրացիների բանակատեղի, որոնք Չաղաթա նոյինին մոտիկ էին բանակել: Եվ երբ ուղևորվեցին, անակնկալի եկան վրացիները, անզորության մատնվեցին և չգիտեին ինչ անել: Ոմանք սկսեցին մարտի պատրաստվել, իսկ ոմանք հույժ փոքրաթիվ լինելու պատճառով խուսափում էին: Այդ ժամանակ Քարթլիի էրիսթավ Գրիգոր Սուրամելին ասաց. «Ժամ չէ կռվի, քանզի սակավաթիվ ենք, եթե մարտնչենք՝ մեծից մինչև փոքր կկոտորվենք, իսկ եթե չկռվենք՝ միայն մեզ՝ ավագանիներին են սպանելու: Ինձ թվում է լավ է մենք մեռնենք և ոչ այս զորքը: Սակայն հարկ է ապավինել աստծուն, քանզի ոչ այլ ոք է մեր փրկիչը, բացի Հիսուս Քրիստոսից՝ աստծո որդուն, և նրա մաշը, հավերժակույս Մարիամից, որը միշտ պաշտպան է որդուն ապավինածներին, առավել ևս մեզ՝ քրիստոնյաներին: Արդ, յուրաքանչյուրդ երեք ծունր աղոթեք, աղերսեք ամենասուրբ աստվածածնին և ասացեք նրա այս ներբողը. «Բաց մեզ դուռն ողորմութեան, օրհնեալ Աստուածածին», և շարունակությունը:

Երբ ավարտեցին աղոթքը, աղերսն ու ներբողը «Ամենասուրբ աստվածածնին», վրացիներին անխիղճ ոչնչացնող այդ բարբարոսները արդեն մոտեցել էին: Այնժամ եղեգնուտից դուրս եկավ մի մարդ, արնաթաթախ նիզակը պարզած: Նիզակը վեր պարզեց և ուժգին բացականչեց. «Ման քոշթամ Չաղաթա», որ պարսկերեն է՝ ես սպանեցի Չաղաթային: Երբ տեսան [նրան], թաթարները վրա հարձակվեցին, իսկ նա փախավ դեպի եղեգնուտ: Թաթարներն այրեցին եղեգնուտը, և կրակն այնտեղից դուրս բերեց այդ մարդուն: Բերին Չարմաղանի, Յուսուրի և Բիշոյի մոտ: Նրանք հարցրին, թե ինչպես սպանեց Չաղաթա նոյինին: Այսպես հայտնեց. «Ես մուլիդ եմ, մուլիդների մեջ նշանավոր: Մուլիդների իշխաններն ինձ շատ ոսկի տվեցին, որպեսզի ձեր չորսից մեկին սպանեմ: Եկա սպանեցի ու թաքնվեցի»: Նրանք հարցրին. «Ի՞նչն էր քո դուրս գալու պատճառը և մեծն նոյինի մահվան մասին բարձր գոչելը, քանի որ թաքնված էիր»: Մուլիդը նորից պատասխանեց. «Մտա անշուկ եղեգնների մեջ ու թաքնվեցի, հան-

կարծ ինչ որ գեղեցկատես կին հայտնվեց և ասաց ինձ. «Այս
 5 ի՞նչ արիր, ո՞վ մարդ, դու սպանեցիր մարդուն և թաքնվեցիր: Արդ, քո պատճառով բազում մարդիկ են սպանվում, անմեղ-
 ներ կոտորվում»: Ես ասացի՝ «Ի՞նչ անեմ, թագուհի»: Իսկ
 10 նա ասաց. «Վեր կաց ու հետևիր ինձ, զնա ու ասա, որ դու ես
 սպանել և անթիվ մարդկանց փրկիր մահից»: Ես շտապ վեր
 կացա ու հետևեցի նրան, որ ձեզ մոտ բերեց: Երբ ես ձայնեցի
 15 և դուք տեսաք ինձ, կիսն անհայտացավ: Չգիտեմ ով էր եկա-
 ծը, իսկ ես ահա ձեր առաջ եմ»: Թաթարները, լսելով այս
 20 մարդու պատմածը, զարմացան ու մուլիդին սրով երկու կես
 արին: Այսպես ազատեց իր ժողովրդին ամենասուրբ աստվա-
 ծածինը և փրկեց անդատաստան մահվանից, ինչպես ժամա-
 նակին մեծ քաղաք Կոստանդնուպոլիսն ազատեց, երբ այն
 25 պաշարվեց զորապետ Սարբարոսի և անգույթ կործանող խա-
 ղան իշխանի ժամանակ. խորտակվեցին ծովից՝ նրան ապա-
 վինած քաղաքի պաշարողները. եռաց ծովը, հալվեց նավի
 30 ձյուլը (կուպրը) և ծով սուզվեցին՝ ամենասուրբ աստվածա-
 ծի օգնությամբ, իսկ ափ իջածների վրա [այնպիսի] անձրև
 տեղաց, ինչպես հնում երբեմնի սողոմացիների վրա:
 35 Այս հրաշագործություններին, կարծում եմ, չի զիջում
 [այն], ինչ այժմ կատարվեց՝ ամենասուրբ աստվածածնի
 կողմից քրիստոնյաների շտապ ու անսպասելի ազատումը:
 Կարո՞ղ է արդյոք մեկը, փառաբանմամբ երախտահատույց,
 40 ներբողել այն հրաշագործության համար, որ ամենաանեղծ
 աստվածային Բանի ծնողը, միությամբ միավորողը աստվա-
 ծայինի և մարդկայինի, աստված կատարյալ և մարդ կատար-
 յալ, երկու բնությամբ և երկու կամոք, վրաց ազգից անթիվ
 մարդկանց պաշտպանեց:
 45 Անեղծի պահպանած վրացիները թաթարների կողմից
 մեծ պատուհասի մեջ էին, որովհետև [թաթարները] հարատև
 ու անընդմեջ կովի մեջ էին ավմութացիների դեմ, իսկ վրացի-
 50 ներին նույնպես հետևեցին [պատերազմի] էին տանում, երկու
 մասի բաժանած: Յուրաքանչյուր իշխանավոր մի նոյինի [ծա-
 դալության] էր հատկացված: Այն ժամանակ վերոհիշյալ
 55 ճգարսյանը, որ զարմանալի ու ռազմական շնորհքով լեցուն
 մարդ էր, այնքան հզորացավ, որ գրեթե թագավոր կոչվելու
 անվան հանդգնեց: Ողջ վրաց ազգը նրա հրամանին էր են-
 թարկվում, ինչպես թագավորի, այդ թվում և մեծ ու պատվա-

վոր մանդաթուրթ-ուխուցես Շանշեն, Վահրամ Գագեցին և
 բոլոր մյուս իշխանները:

Այս ընթացքում այլ շարագործներ ևս հայտնվեցին: Երբ
 Սիրիայում (Շամ) բնակվող թուրքերը իմացան վրացիների
 5 թագավորազուրկ լինելը, վրաց զորքի Ալմուշ գնալը թաթար-
 ների հետ ու վրաց զբաղվածությունը, հույժ բազում ժողով-
 վեցին, շուրջ վաթսուն հազար մարդ, որոնց իշխանն ու տերը
 10 ոմն Ղարախան անունով նշանավոր մարդ էր, և ուղևորվեցին
 Վրաստանն ավերելու: Եկան հասան Վաղարշակերտի (Վա-
 լաշկերտ) երկրին, որ այդ ժամանակ էր միայն վերցրել Շան-
 շեն, և սկսեցին ավերել Վրաստանն ու Վաղարշակերտը,
 Արաքսից այնկողմ երկրները մինչև Սուրման, որ նույնպես
 15 նոր էր զրավել Շանշեն մանդաթուրթ-ուխուցեսը: Երբ տեսավ
 նա՝ (Շանշեն) այդ երկրների ավերումը, կանչեց իր ու Ավագ
 աթաբեկի զորքերին, շուրջ երեսուն հազար զինվոր հավաք-
 20 վեցին: Անցան Արաքսը, գնացին Վաղարշակերտ, ու բանակեց
 էր Ղարախանը: Իր մոտեցան միմյանց, ի մարտ տեղեկա-
 գրվեցին և հարձակվեցին միմյանց վրա:
 Շանշեն ամենից առաջ հարձակվեց և նիզակով խոցեց մի
 25 նշանավոր թուրքի: Ուժգին ճակատամարտ կայացավ, և թուր-
 քերի բանակից անթիվ բազմությամբ կոտորվեցին, մինչդեռ
 Շանշեի զորքերը կենարար փայտի (խաչի) օգնությամբ, որին
 և ապավինել էին, լավ պահպանվեցին: Երբ մարտը բորբոք-
 30 վեց՝ պարտվեց Ղարախանը, և ինքն ու իր զորքերը փախան:
 [Վրացիք] հետապնդեցին մինչև Խլաթ, ոչնչացրին ու անթիվ
 բազում գերեցին, լիացան ձիերով, ջորիներով, ուղտերով,
 վրաններով, ինչքով ու անթիվ ավարով: Այսպես հռչակված
 35 ու հաղթանակած [Շանշեն] գնաց Անի՝ իր տունն ու աթոռը:

Բայց, քանի որ ամենուր հայտնի էր դարձել վրաց թա-
 40 գավոր շունենալը, բոլոր ազգերը Վրաստան արշավելու էին
 ձգտում: Այն ժամանակ շարժվեցին Հունաստանում գտնվող
 թուրքմենները, և Երզնկայի սուլթանը և ուրիշ քաղաքներում
 գտնվող ամիրաները: Անթիվ բազմություն գումարվեց, և
 45 ուղևորվեցին Վրաստան: Երբ լսեցին Տայքում, Շավշ-Կղարշ-
 քում ու Կողա-Արտահան-Կարնիփորում գտնվողները, սար-
 սափեցին ու մարդ ուղարկեցին Սամցխե՝ Ղվարղվարե Ցի-

խիսվարել-Ջաղելու մոտ, որպեսզի օգնի նրանց*։ Իսկ նա կանչեց մեսխերի բոլոր էրիսթավներին, ապա՝ բոլոր արքունի սպասավորներին (զորքին), մոտ տասը հազար զինվոր գումարեց, և ուղևորվեցին։ Նրանք (թուրքմենները) եկել ու շրջապատել էին Բանան, որովհետև Օղթիքն ու Բաղաթուրն (Բաղաթա-ղուրի) ամբողջությամբ զրավել էին և ավերում էին Տայքը։ Ղվարղվարեն առաջնորդ դարձավ մեսխերի բանակին։ Եվ եկան Կաղմախ (Կալմախիս թավի)։ Երբ թուրքմենները լսեցին մեսխերի գալը, նույնպես զինվեցին։ Նրանց իշխաններն էին Ալթուխանն ու Օնխանը։ Այս կողմից էլ մեսխերը ցած իջան՝ Վանա դաշտ կոչվող հարթություն։

Բախվեցին միմյանց, խիստ ծանր ճակատամարտ կապացավ։ [Իրենց] սավարությանը ապավինած հույներն ու թուրքերը չէին նահանջում, ինչպես և մեսխերը՝ ապավինած իրենց բաջությանը, ուստի և համառորեն էին մարտնչում։

Ոմն աղնաուր սաղավարտի միջից մի թուրքի գլուխը կիսեց և սպանեց, իսկ Օնխանի քաջերից մեկին՝ մեջքին հարվածեց, շարժեց ու ծվատեց թիկունքը, և իբրև դիակ տապալվեց։ Շարունակվեց ճակատամարտը, և երկու կողմից էլ անթիվ զոհվեցին։ Հաղթվեցին հույներն ու թուրքերը և սկսեցին փախչել։ [Վրացիք] անքանակ գերի և ավար վերցրին. ձի ու ջորի, ուղտ, վրաններ, նրանց ունեցած ողջ հարստությունը։ Այսպես լեցուն ու փառաբանյալ գնացին Սամցխե, այնպես հաղթանակած, որ այդքան զորքի մեջ որևէ անվանի մարդ չսպանվեց։ Այս ճակատամարտը կոչվեց Բանջար⁴¹, որովհետև սավար [կոտորած] թողին Բանայում ու Վանա դաշտում⁴²։

Այնուհետև նույն էրիսթավը՝ Սամցխեի սպասալար Ղվարղվարեն, իր Իվանե, որին Պապա էին կոչում, և կրտսեր Սարգիս թոռներին, երկուսն էլ զորեղ եղբայրներ և բոլորից քաջ, ուղարկեց [թուրքերի դեմ]։ Կովեցին Օղթիքում, գրավեցին Օղթիքն ու Բաղաթուրի բերդը (Բաղաթաղուրի)։ Հույժ

* Մալարեկյան գրադիրը հավելում է. «Շանչե մանդաթուրթ-ուխուցենն իր աղջկա հարսանիքին էր՝ Մալարեկի հետ։ Քարթլիի էրիսթավ Գրիգորը Մալարեկի հարսնախմբի հետ էր։ Հասան [նրան] Վանա դաշտում։ Արեղան այլևս չհասցրեց պսակել և քահանային կանչեց, որպեսզի պսակ դնի։ [Մալարեկին պատասխանեց]. «Հետո, եթե [կենդանի] մնացի, պսակիր»։ Քահանան չձեռնարկեց պսակադրումը։ Եվ այդ օրը չհաջեցին»։ (Բնագիրը մասամբ աղարտված է։ Թարգմանում ենք հնարավոր իմաստավորմամբ վերականգնելով)։

** Հավելագրություն (MTM) — որ նրանց բաղմոթյան համար բանջար կոչվեց։

հաղթանակած ու վաստակած մեծ կոիվներում՝ վերադարձան խաղաղությանը։

Ճշմարիտ է ժամանակաց պատմությունը։

Այս խառնաշփոթությունների մեջ էր [երկիրը], երբ Կոխտայի ծայր (Կոխտասթավի) հավաքվեցին Վրաստանի այս-կողմյան և այնկողմյան իշխանները. Եգարալանը, Յոտնե Դադիանին, Վահրամ Գագեցին, Ղվարղվարեն, Շոթա Կուպարը, Թորղան, հեր-կախեցիք, քարթլեցիք, Թորելի Գամերկելը, Սարգիս Թմոզվեցին, մեսխերն ու տայեցիք։ Բոլորը հարցնում էին. «Ի՞նչ անենք, այլևս վրաց թագավորազն չկա, որպեսզի առաջնորդի մեզ և կովենք թաթարների դեմ, իսկ մենք անմիաբան ենք, չենք կարողանա դիմադրել թաթարներին։ Իսկ նրանք այնքան չարաբար են պատուհասում մեզ, որ ամեն տարի Ալմութ ենք գնում՝ ամենայն դժվարություններ ու վտանգ կրելու։ Ծար չկա. թեկուզ թագավորազուրկ՝ միավորվենք բոլորս և կովենք թաթարների դեմ»⁴³։ Որոշեցին պատերազմել, Քարթլում հավաքվելու պայման հաստատեցին և բաժանվեցին։ Հեռացան այնտեղ գտնվող ափսաղները, Յոտնե Դադիանին ու Բեդիանին՝ անձն բարի և կատարյալ՝ աստվածային ու մարդկային [գործերում], [ինչպես] և Ռաճի էրիսթավը։ Սրանք բոլորը գնացին պատրաստվելու։ Երբ թաթարներն իմացան վրացիների ի մի գումարվելը, եկան Բիշոն ու Անգուրզը, հասան Կոխտայի ծայր (Կոխտաս թավի) և հանդիպեցին վրաց բոլոր ավագանիներին։ Զորքը ցրված էր, և այլևս չկարողացան դիմադրել. [կալանավորված] տարան Անիի երկիր՝ Շիրակական կոչվող վայրը։ Երբ հասան Չարմաղան նոյնի մոտ, հարցրեց⁴⁴. «Ի՞նչ է նշանակում ձեր գումարվելը, եթե ըմբոստացում չեք պատրաստում»։ Մինչ իշխանները պատասխանեցին. «Ոչ ի ըմբոստացում գումարվեցինք, այլ որպեսզի ձեր գործը կարգավորենք և հարկ նշանակենք ձեզ վճարելու», որին նրանք խաբաջ էին կոչում։ Այս լսելով, ամենևին չհավատաց, հրամայեց մերկացնել բոլորին, բոլորի թեքը կապել, շոգին մերկացած հրապարակում նրստեցնել։ Ամեն օր թող հարցաքննեն նրանց գումարման նպատակը, իսկ եթե չխոստովանեն ճշմարիտը, վերոհիշյալ բոլոր իշխաններին մահվան հանձնել։ Իսկ նրանք պնդում էին. «Որպեսզի հարկ հավաքենք»։ Այս վիճակում շատ օրեր մնացին, որովհետև չէր հավատում։

5 Երբ պայմանի ժամը մերձեցավ, Յոտնե Դադիանը բանակով գնաց Սամցխեի ու Ղազդուխի միջև գտնվող Բիլինխաջվարի կոչվող տեղը⁴⁵։ Երբ հայտնեցին վրաց բոլոր իշխաններին Անի քեղը և գումարվածներին՝ չար տանջանքների մեջ գտնվելը, անչափ տխրեց և իրեն մահ ու ամոթ համարեց այդ գործը։ Զորքը [ետ] ուղարկեց և ինքը երկու մարդկանցով գնաց Անի, իր հոգին [այլոց փրկության ի սպաս], տիրոջ պատվիրանը խոստովանելով, որ ասում է. «Մեծ ևս քան զայս սէր ոչ ոք ունիցի, եթէ զանձն իւր դիցէ ի վերայ բարեկամաց իւրոց»*։ Ինչպես և կատարեց պատվավոր անձն Յոտնեն, հույժ արժանավորն ու անվանին, հրաշալի և ամենայն գովասանքի արժանի արարք։ Անցավ Սամցխեն ու Զավախքը և գնաց Անի։

15 Նույնները քաղաք էին մտել, իսկ ավագանիք՝ կապկըպված ու մերկ նստեցված էին հրապարակում։ Երբ Յոտնեն տեսավ ավագանիներին այսպես անարգված ու մահվան մատնված, ցած ընկավ նժուգից, քրքրեց իր զգեստը, մերկացավ, կապել տվեց թևերը և նստեց ավագանիների հետ։ Այս տեսած թաթարները զարմացան և անմիջապես հայտնեցին նույններին, թե «երկու մարդկանց հետ եկավ Յոտնե Դադիանին, հանեց զգեստը, ձեռնակապ նստեց վրացիների մոտ»։ Քանի որ լավ էին ճանաչում Յոտնեին, ուստի զարմացան թաթարները։ Կանչեցին իրենց մոտ և հարցրին նրա՝ այնտեղ նստելու պատճառը։

25 Իսկ նա ասում էր. «Մենք բոլորս հավաքվել էինք, որպեսզի ձեզ վճարելիք հարկը կարգավորենք և ձեր հրամանը կատարենք,—այս էր մեր գումարման [նպատակը]։ Արդ, դուք որպես հանցագործ համարեցիք մեզ։ Նա այն զրդամբ եմ եկել ձեր առաջ, որպեսզի հարցաքննեք և եթե որևէ անարժան բան են արել, ես էլ նրանց հետ մեռնեմ, որովհետև առանց ինձ ուրիշ ոչինչ չեն արել. եթե ապրեն՝ նրանց հետ կլինեմ»։ Յոտնեից այսպես լսելով, նույնները զարմացան նրա արժանավորությամբ և ասացին. «Քանի որ վրաց ազգը այդքան ազնիվ է, և չեն խաբում մեզ, որովհետև Ափխազքից մարդը եկել է՝ իր հոգին բարեկամներին ի սպաս դնելու, չի կեղծում ու գիտն իր ի մահ է դրել, [հետևաբար] չկա կեղ-

ծավորություն նրանց մեջ, այդ պատճառով էլ անմեղ ենք համարում։ Ուստի արձակենք բոլորին»։ Յոտնեն ասացին. «Վրացիներիդ ապստամբներ կարծեցինք, և որովհետև արդ բարի արժանավորությունն արիր, բոլոր վրացիներին քեզ ենք պարգևում և վստահում քեզ»։ Արձակեցին բոլոր ավագանիներին։ Բաժանվեցին վրաց իշխանները և [նորից] հակառակվեցին միմյանց։

10 Այա հավաքվեցին թագավորության դիդերուլները, որովհետև եգարսլանը ցանկանում էր իշխանավոր դառնալ նրանց հանդեպ, որ նրանցից ազնվատոհմիկ չէր։ Ուստի հավաքվեցին Վրաստանի իշխանները. Շանշեն, Վահրամ Գագեցին, Ղվարվարե Զադելին, Սարգիս Թմոզվեցին, որ ճարտասան, փիլիսոփա ու գիտուն մարդ էր, Գրիգոր Սուրամելին՝ Քարթլիի էրիսթավը, Գամրեկել Թոբելին, Օրբելիները և 15 բազում [այլ] իշխանավորներ։ Սկսեցին որոնել կաշայի որդի Դավթին։ Լսեցին ինչ-որ վաճառականներից, թե տակավին կենդանի է, բայց բանտարկված խոր հորում, օձերի հետ համակցաց։ Լսելով այս, գնացին Չարմաղանի, Յուսուրի, Բիշույի ու Անգուրակի մոտ, քանի որ խանը դեռ չէր եկել այս երկիր, 20 այլ հիշյալ նույններն էին կառավարում երկիրը, և զեկուցեցին. «Քանի որ մեր թագավոր Նարին Դավթին ուղարկեցիք խանի մոտ, և տեղյակ չենք ինչ է կատարվել նրա հետ, իսկ նրա մայր Ռուսուդանը վախճանվեց, չկա մեր թագավորների սերնդից ուրիշ մեկը, իսկ մենք միմյանց անհնազանդ ենք և ոչ էլ հնարավոր է հնազանդել մեկին, եթե թագավորազն չէ։ Արդ, լսել ենք, որ կա մեր թագավոր կաշայի որդին, Դավիթ անվամբ, որին եղբայրը (կաշան) թողել էր իր քույր Ռուսուդանին՝ թագավոր նստեցնելու, իսկ Ռուսուդանն ուղարկեց 30 Հունաստան թագավորի մոտ, որպեսզի սպանի։ Լսել ենք, որ կենդանի է և օձերի հետ բանտարկված։ Արդ խնդրում ենք, որ մի անվանի մարդ ուղարկեք Դավթին բերելու, և մեր թագավոր դարձնենք»։

35 Լսելով այս, նույնները զարմացան թագուհի Ռուսուդանի կատարած գործի վրա։ Անգուրակին իսկույն դեսպան ուղարկեցին, նրա հետ՝ Վահրամ Գագեցուն, Սարգիս Թմոզվեցուն։ Կարճ ժամանակում հասան Հունաստան, սուլթանի մոտ և հայտնեցին, թե «եկել ենք Դավթին որոնելու, որպեսզի տաս մեզ և տանենք», իսկ սուլթանն այլևս չէր կարծում, որ նա ողջ

* Յովհ., Ժե, 13։

է, և պատասխանեց. «Մանուկ Դավիթը ինձ մոտ էր ուղարկվել վրաց թագավորի կողմից, որպեսզի աքսորեմ և վաղուց աքսորել եմ. արդ, յոթ տարի է, տեղյակ չեմ՝ կենդանի՞ է, թե մեռած»։ Իսկ նրանք հայտնեցին. «Լսել ենք, որ հորում օձերի հետ է ու կենդանի»։ Սոսնան լսել էր նրանց գալը, տեսակցել Վահրամի ու Սարգսի հետ և հայտնել Դավթի կենդանությունը։

Տեղեկացած սուլթանը մարդ ուղարկեց, և դուրս բերին Դավթին՝ հազիվ շնչավոր, տեսնողներին թվաց, թե սառած ու անշնչացած է, անշարժացած կամ մեռած։ Այլալվաժ էր տեսքով, դեմքի գույնը դեղին էր, իսկ մազերը հասել էին մինչև ծնկները, եղունգները՝ հույժ երկար։ Տեսան նրան ու զարմացան կենդանի մնալու համար։ Վահրամն ու Սարգիսը մեծապես արտասվեցին, իսկ սուլթանը՝ խղճահարվեց, լուղացնել տվեց և բազմաթիվ պարգևներ շնորհեց. զգեստ, ընտիր ձիեր, ոսկի ու արծաթ, հույժ պատվեց։ Թողություն էր խնդրում և ապա ուղարկեց։ Երբ հասան Վրաստան, դիմավորեցին Վրաստանի բոլոր ավագանիք. Շանշեն ու նրա բարեկեցուն որդի Զաքարիա ամիրսպասալարը, Ղվարվարե Զաղեին, Քարթլիի էրիսթավ Գրիգոր Սուրամելին, Օրբելին, Գամբեկելին, Շոթա Կուպարն ու բոլոր իշխանները, բացի Եգարալանից։ Գնացին նոյնիների մոտ։ Նրանք տեսան և ուրախացան, բայց ոչ թե թագավոր հաստատեցին, այլ ուղարկեցին մեծն խան Բաթոյի մոտ։ [Դավթի] հետ գնացին Շանշեի որդի Զաքարիան, Վահրամի որդի Աղբուղան և Սարգիս Թմոզվեցին։ Գնացին Բաթոյի մոտ։

Երբ նրանք հասան, Բաթոն սիրով ընդունեց։ Շանշեի որդի Զաքարիային ու Վահրամի որդի Աղբուղային իր մոտ պահեց, իսկ թագավոր Դավթին Սարգիս Թմոզվեցու և սակավաթիվ այլ վրացիների հետ Ղարաղուրում ուղարկեց՝ Մանգու խանի մոտ։ Գնացին հասան Մանգու խանի մոտ, որին Բաթոն հաղորդել էր, որ գննի ու վճոհի, թե երկու Դավթիներից որին է հասնում թագավորությունը, և նրան էլ հաստատի։ Հասնելիս, Մանգու խանի մոտ, հանդիպեցին Նարին Դավթի թագավորին, աթաբեկ Ավագին, Սուրամելուն, Գամբեկելուն, ամիրեջիբ Բեշքեին։ Երկար ժամանակ այս վիճակում գտնվում էին Զինաստանում (Խատաեթ) և Ղարաղուրում։

Ապա Վրաստանում գտնվող նոյնիները կամեցան իրենց

մոտ բերել սուլթան Ղիասեդդինին։ Դեսպաններ կոչեցին և շտապ ուղարկեցին։ Ղիասեդդինը այլևս չկարողացավ չհնազանդվել, այլ ճանապարհվեց իր մեծ հարստությամբ և նոյնիների մոտ եկավ։ Նոյնիները սուլթանի անշափ և արտասովոր հարստությունները տեսնելով, նրան ևս վճռեցին Բաթո խանի մոտ ուղարկել։ Եվ նույնպես ուղարկեցին։

Իրենց ենթակայության տակ եղած բոլոր իշխանավորներին Բաթոյի մոտ էին ուղարկում, իսկ Բաթոն՝ Մանգու խանի մոտ։ Այդպես սուլթան Ղիասեդդինին ևս ուղարկեցին Մանգու խանի մոտ, ուր գտնվում էին երկու Դավթիները։ Հունաստանի սուլթան Ղիասեդդինը նույնպես գնաց, իսկ Խլաթի սուլթանը, ինչպես և Ավագ աթաբեկը այնտեղ էին, [որոնք] Զինաստանում (Խատաեթ) ու Ղարաղուրում մնացին շուրջ հինգ տարի։

Իսկ այդ ընթացքում կատարվեց հետևյալը. Մանգու խանն ուներ երկու որդի. անդրանիկը՝ Ղուբիլ խան, կրտսերը՝ Ուլո, որին նաև էջնի էին կոչում. Մանգու խանն իր անդրանիկ որդի Ղուբիլին խան նշանակեց և հրամայեց արշավել դեպի արևմուտք՝ Բաբելոն, որ Բաղդադն է, Եգիպտոս ու ողջ արևմտյան կողմերը։ Իսկ Ուլոյին հրամայեց գնալ ու արշավել մեծ Հնդկաստան։ Սակայն զօվար թվաց Ղուբիլ խանին արևմուտք գնալը, իսկ Ուլոյին՝ դեպի Հնդկաստան։ Ուստի Ուլոն խնդրեց եղբորը, որպեսզի փոխանակեն արշավանքը. Ուլոն գնա դեպի արևմուտք, իսկ Ղուբիլ խանը՝ Հնդկաստան։ Իմանալով այս, Ղուբիլ խանն ուրախությամբ համաձայնեց Ուլոյի խնդրանքին և փոխանակեցին արշավանքի [ուղղությունը]։ Զեկուցեցին իրենց հորը՝ Մանգու խանին, արշավանքների փոխանակումը, Ուլոյի՝ Բաբելոն ու Եգիպտոս գնալը, որին նա ևս համաձայնեց։ Կանչեց իր որդի Ուլոյին, վեց բյուր զորք տվեց իրենց գերդաստաններով ու ինչքով, զորապետ նշանակեց, որին Ուլոյի (Ուլուսի) նոյն էին կոչում, իսկ արդ՝ Բեգլարբեգ, Ելգա նոյնի անունով, որը ծագմամբ Զաղար (Զալար) էր ու պատվավոր, արժանավոր ու արդարագործ մարդ։ Սրան տվեց մոտ տասը հազար զինվոր։ Գնացին Ուլոն ու նրա զորապետ Ելգա նոյնի, անցան Թուրանն ու Ջեռնը, հասան Խորասանի կողմն ու այնտեղից՝ Ալմութ։ Երբ հասան Ալմութ՝ պատերազմելու, մահացավ Մանգու խանը, և Ղուբիլ խանին նստեցրին հոր գահին, որին

հայրն էր խան կարգել: Իսկ վերոհիշյալ տիրակալները (թագավորները) թաթարների զբաղվածությունն պատճառով մնացին Ղարաղուրում:

Ուլոն վաթսուն հազար զորքով եկավ հասավ Ատրպատական: Այդ իմացած նոյիններ Չարմաղանը, Յուսուրը, Բիչոն, Անգուրակը ուղևորվեցին Ուլոյին դիմավորելու և իրենց հետ տարան Վրաստանի բոլոր ավագանիներին, հատկապես եգարսլանին, որին իբրև թագավոր հնազանդվում էին Վրաստանի բոլոր ավագանիները: Հանդիպեցին Ատրպատականում*: Գումարվեցին երկու թաթարները՝ սկզբում եկածները, որոնց քամբեռ էին կոչում և Ուլո խանի հետ եկածները⁴⁶:

Վրաստանի ավագանիները ևս գնացին Ուլոյի առաջ: Տեսնելով նրանց, սիրով ընդունեց, արշավադիրվեց նրանց հետ միասին պատերազմելու, ոմանց ուղղվեց նշանակեց, որ է սուսերակիր, որը սուսեր կրող պալատապահ է**, ոմանց՝ սուսուրչ, որ զրոշակի կոթի պես կրող ծայրով հովանոց է պարզում խանի գլխի վերև, սրան սաքուր[չ] են կոչում, իսկ եթե խանական զարմից չլինի՝ ոչ ոք իրավունք չունի հովանել, այլոց՝ ղուբչաչ, որոնք պահում էին հանդերձանքներն ու կոշիկները (բաշմաղ), ուրիշներին՝ եվդալաչ, որ արքունապահներ են, արքունականք, իսկ մի մասն էլ՝ ղուրչ, որ նետ ու կապարճ էին կրում: Այսպիսի տեղի պատվի արժանացրեց խանը Վրաստանի մեծ իշխաններին և յուրաքանչյուրին [այդ] պատիվ համարեց:

Ուղևորվեցին և եկան Ալատաղ կոչվող վայրը: Բոլոր հնազանդները գնում էին նրան ընդառաջ: Նստեց խանության գահին, շնորհավորեցին իրենց սովորության համաձայն և խան կոչեցին: Սկզբում նրանց ենթակա երկիրը վարվում էր քալյուքների շորս նոյինների կողմից: Նախ Ռոմգուարը, որ է Խորասանը, Երաղը, Ատրպատականը, Մովականը, Պարտավը, Շիրվանը, ողջ Վրաստանը, Խլաթն ու մեծ Հունաստանը՝ մինչև Ասիա, — վարում էին այս շորս նոյինները, նրանց հոգացողության տակ էին [հիշյալ երկրները], ինչպես որ վաղեմի հնում, հանդգնությունից(?) հետո, Հոռմն ու հոռմեական երկրները վարում էին շորս հյուպատոսները: Քանի որ եկավ

* DC ձեռագրերում՝ Թավրիզում:

** Բառացի՝ զոնապահ:

հասավ Ուլոն, [ինքը] սկսեց երկիր հոգացողությամբ [զբաղվել] և վարում էր խանական կարգերի* իրագործմամբ:

Նույն ընթացքում ուրիշ խաներ ևս ուղարկեցին իրենց որդիներին այս [կողմ], որոնց Բուռն էին կոչում, Բաթոն՝ Տուրին, Չաղաթա խանի որդի Ուշան՝ Ղուլին, Թուլի տոհմից՝ Բուլան, որպեսզի իրենց հասած երկրները խանի որդիներն իրենք տիրեն, հարկն էլ իրենք վերցնեն: Օքոթա խանի Թուր, Ղուբիլ խանի եղբայր Ուլոն առաջ էր եկել և այստեղ էր գրտնըվում: Երբ տեսավ Ուլոն այս երեք բոռններին, ընդունեց նրանց և տվեց հասանելիք երկիրը: Եվ մնացին այսպես խաղաղությամբ:

Իսկ [վրաց] թագավորական տիրույթները, տաճարներն ու Սցիսթան՝ իր շրջակա երկրով ու վանքերով, ոչ ոքի կողմից չէին պաշտպանվում, որովհետև թագավորության ավագանիները [միայն] իրենց երկրների համար էին հոգում: Ուստի Ուլոյի մոտ գնաց կաթողիկոս Նիկողայոսը՝ հոգետես ու հրեշտակափառ, բազում գործերով հրաշալի, ուղղափառ, թագավորների ու իշխանների նկատմամբ զորեղ ու անաչառ վերակացուն, որն ինչպես անբասիր էր, այնպես էլ աներեսպաշտ: Նրան տեսած խանը զարմացավ կարգի ու տեսքի համար, որովհետև անծանոթ էր քրիստոնյա ժողովուրդներին, բացառությամբ արքունիների: Պատիվ տալուց հետո ելավ գրեց, որ է գիր ողորմածության, ի պահպանություն ոսկե խաչեր հանձնեց, զարդարեց ակներով ու մարգարիտներով, մեկը իրեն կաթողիկոսին նվիրեց, մյուսը՝ կաթողիկոսի հետ եկած Վարձիայի վարդապետին (առաջնորդին): Միայն կաթողիկոսին ոսկով զարդարված գավազան էլ պարգևեց, խաչապատ նույնպես և այսպես պատվով ճամփա դրեցին, իսկ տաճարներն ու վանքերը պաշտպանվեցին:

Իսկ երկու Դավիթները [դեռ] Ղուբիլ խանի մոտ էին և երկուսն էլ թագավորության էին ձգտում: Սարգիս Թմոզվեցին** խստով ընդդիմանում էր Դավիթ Նարինին և նրա հետ գտնվող սննդակիցներին, ուստի ասում էր. «Պատշաճ չէ, որ կին [թագավորից] ծնվածը տիրի թագավորությանը և ոչ թե

* Նաև՝ սովորությունների, օրենքների:

** Լուսանյազորություն.— այս այն Սարգիս Թմոզվեցին է, որը «Դիլարիանի»-ն շարահյուսեց:

տղամարդ տիրակալ թագավորի որդին»։ Իսկ նրանք պատասխանում էին. «Թեև նարին Դավիթը կնոջից է* սերվում, այնուամենայնիվ Ռուսուդանը թագակիր թագավոր էր՝ իր եղբոր՝ Գեորգիի կողմից տրված, [ուստի], նարին Դավիթը նույնպես թագավորացն է»²⁷։

Երբ շարունակվեց վեճը, [եւ] օւղարկեցին Ավագ ամիր-սպասալարին, ողորմածության գիր ու աղնվազարմ բարետես մի կին տվեցին՝ Նսլոմ անունով, և զեսպան հղեցին Ուլո խանի մոտ, որպեսզի լավ ընդունի Ավագին։ Հասավ, այսպիսով, Ուլո խանի մոտ, իսկ [վերջինս] պատմով հյուրընկալեց և Վրաստան ուղարկեց՝ իր տիրույթը։ Վրացիք, Ավագ ամիր-սպասալարի գալն իմանալով, ընդառաջ գնացին՝ բոլոր իշխաններն ու ավագանիները, ինքը՝ Շանշեն ու Եգարսլանը, որ գրեթե թագավորական անվան էր տիրացել։ Մոտենալիս Ավագը կարծում էր, թե Եգարսլանը ձիուց կիջնի ու այդպես կգիմավորի։ Մինչդեռ նա հպարտացել էր և չկամեցավ կարգի համաձայն պատմով հանգիպել, համբուրել Ավագին։ Տեսնելով այդ, բարկացավ Ավագը, մտրակով հարվածեց նրա գլուխին և կարգադրեց ենթականերին, որպեսզի ձիու վրայից անպատիվ գետին իջեցնեն։ Այդպես էլ կատարեցին. պատվազուրկ արին ու մերկացած վտարեցին։ Այնուհետև պատվազուրկ եղավ։ Այսպես դուրս գցեցին նրան Շանշեն, Ավագն ու վրաց իշխանները։

Իսկ մենք անդրադառնանք նախորդ պատմությանը։ Երբ վեճ կար թագավորների միջև, իսկ Ղուբիլ խանին չներկայացրին, թե որինը պիտի լինի թագավորությունը, ուստի բազում տարիներ Ղարաղուրում մնացին։ Իսկ սուլթան Ղիասեգդինին ու իլաթի սուլթանին զեռ Ավագի հետ [եւ] էր ուղարկել, և իրենց թագավորություն էին զնացել։ Երբ երկա-
րեց երկու թագավորություն Ղարաղուրում ու Չինաստանում (սատաթթ) մնալը, Ղուբիլ խանը երկու թագավորներին էլ ուղարկեց իր եղբայր Ուլոյի մոտ և հաղորդեց այսպես, որ եթե կհավանի՝ երկուսին էլ թագավորություն տա։ Այդպես էլ, ի վերջո, արեց Ուլոն։ Հասան Ուլոյի մոտ, որը տեսնելով՝ ընդունեց և երկուսին էլ թագավոր հաստատեց և ողջ թագավորությունը նրանց հանձնեց։

Երբ վրացիք լսեցին թագավորների գալը, անշափ ուրախությամբ լեցուն, այսկողմյան ու այնկողմյան (ամերացի ու իմերացի) ավագանիք գիմավորեցին Ալատաղում։ Ուրախություն էր ու գոհություն ասածո։ Կարճ ժամանակ Ուլո խանի մոտ մնալուց հետո աղարկեց Քարթլի։ Ուրախացած եկան Թփղիս։ Հավաքվեցին կաթողիկոսն ու բոլոր եպիսկոպոսները, բոլոր իշխաններն ու էրիսթավները և Թփղիսում երկուսին էլ իրենց հայրական գահին նստեցրին՝ երկու Դավիթներին։ Հասել է և այսպիսի պատմություն, որ ոմն ուրիշ տիեզերագիր է գրում, թե «Երկու թագավորների Ղարաղուրում գտնվելու ժամանակ, Գու<յու> խանն այնպես վճռեց, որ Լաշայի որդուն թագավոր հաստատեն։ Այսպես ուղարկեց [Վրաստան], իսկ Ռուսուդանի որդի Դավիթն անմիջապես գիշերով փախավ գաղտնի և զնաց Ափխազը»։ Ես չեմ համաձայնում այս [տեղեկությունը]։

Հաղորդեցինք սկզբում, որ խանը [ինքը] չբաժանեց [թագավորությունը], այլ Մանգուի որդի Ղուբիլ խանը երկուսին էլ թագավորություն տվեց և ուղարկեց Ուլոյի մոտ, իսկ նա երկուսին էլ թագավոր հաստատեց*։

ՎԱԹՍԱՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ ԴԱՎԻԹ՝
ԼԱՇԱ-ԳԵՐՈՐԳԻԻ ՈՐԳԻ ԵՎ ԴԱՎԻԹ՝ ՈՐԳԻ
ԹԱԳՈՒՂԻ ԹՈՒՍՈՒԴԱՆԻ, ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ

Երկուսով հաստատվեցին գահին, այնպես որ բազում հրովարտակներ կան և ինքս անձամբ տեսել եմ, որոնց գլխին գրված է. «Թագավորը Բագրատունիք», կամ՝ «Կամոքն աստուծո, Դավիթ և Դավիթ»։ Վավերացումն իսկ երկակի է՝ «Իմ՝ Դավթիս կողմից հաստատյալ է և իմ՝ Դավթիս կողմից նույնպես հաստատյալ է»։ Ինչպես ասացի, երկուսն էլ ամուր թագավոր հաստատվեցին, ուստի կասկածալոր դարձավ Շանշեի սերը Դավթի՝ Լաշայի որդու հանդեպ, իսկ Ավագինը՝ Դավթի՝ Ռուսուդանի որդու։ Բայց չհայտնեցին, որովհետև երկուսն էլ՝ Դավիթն ու Դավիթը սիրով էին վերաբերվում և չէին հակառակում միմյանց։ Հնազանդեցին Ուլո խանին և հարկ

* Բնագրում օցո — էր, ուղղում ենք՝ օհո — է։

* Պարբերությունը բնագրում միմյանց է, թարգմանում ենք որոշ պարզեցմամբ։

էին վճարում: Սակայն առաջնութեան պատիվն ու բարձրագահութիւնը կաշայի որդի Դավթին էր պատկանում, թե՛ ավագութեան և թե՛ կաշայի որդին լինելու համար⁴⁸:

Քանի որ թաթարները չէին դադարում ամենայն տոհմերի բնաջնջումից ու ասպատակումից, իսկ վրացիներին՝ մարտերում քաջութեան համար, իրենց հետ էին տանում, ուստի [վրաց] թագավորներն ու իշխանները մեծ պատուհասի մեջ էին, անդադար մարտնչում էին անհնազանդներին և հատկապես արմութացիների դեմ: Յոթ տարի տևեց նրանց պատերազմում լինելը, այդ պատճառով Ուլոն ուղարկեց նոյիներին ու նրանց հետ՝ կաշայի որդի Դավթի թագավորին՝ վրաց բանակով, որպեսզի պատերազմեն Արմութում: Սրան տեղեկացած [արմութացիք], որ բազում ճակատամարտերում նեղվել ու կարողութիւնից ուժասպառ էին եղել, փախան Եգիպտոս, որ Մսերքն է: Վերցրին [իրենց] գերդաստաններն ու ունեցվածքը, ողջ հարստութիւնը, իսկ Մսերքի սուլթանը նրանց անդ բնակեցրեց: Այժմ Մսերքից դուրս եկող մուլիդները այնտեղ բնակած նույն արմութացիք են:

Այսպիսով, երբ Ուլոն զրաւեց Արմութն ու ողջ խորասանը, կամեցավ արշավել դեպի բոլոր անհնազանդ ժողովուրդները: Այնքան մարդ էր կոտորվում, որ երբ ընդամենը տասներկու օր մնում էին մի վայրում՝ սպանված մարդկանցով լցվում էր վայրը, ուր կանգ էին առել: Հատկապես պարսիկներին էին կոտորում, որովհետև պիղծ էին համարում մահմեդական հավատը: Բայց միաժամանակ [Ուլոն] արդարադատ հարցաքննող էր: [Վրաց] Դավթի և Դավթի թագավորները մշտապես Ուլոյի հետ էին:

Կաշայի որդի Դավթը հաղթամարմին էր, արի, լայնալանջ, զորեղ նետ արձակող, անբասիր, շիտակ, դուրահամատ և շարագործներին ներող: Ռուսուղանի որդի Դավթը հասակով չափավոր էր ու նուրբ, բարեսեռ և գեղեցիկ, նրբահեր, արագոտն ու ընտիր որսորդ, քաղցրալեզու, ասող-խոսող, առատաձեռն ու համեստ, քաջ ձիավար, արշավանքներում գործիմաց, արդարագործ, խիստ գործունյա: Սրանք երկար ժամանակ Ուլո խանի մոտ էին, իսկ Ուլոն կաշայի որդի Դավթին ավելի էր սիրում, իսկ Ռուսուղանի որդի Դավթին՝ ատում: Երբ Ռուսուղանի որդին Ալատաղում Ուլոյի մոտ էր, բռնեցին [նրան] և ուղարկեցին ձմեռանոց՝ Պարտավ: Երբ

հասան Նախիջևան, Ռուսուղանի որդին այնտեղից միայն երկու մարդկանց հետ, որոնք էին Գուրկելի ամիրեջիբն ու Բեգա Սուրամելին, որին թաթարները Սալին-բեկ էին կոչում, որ է՛լ լավ բեկ, գնաց Ափխազք, որովհետև կաշայի որդի Դավթը Թփղիսում էր այդ ժամանակ:

Երբ Նարին Դավթը հասավ Ավագ թաթարեկի երկրին՝ հասարակ հանդերձանքով, անցնելիս նրան տեսավ որսի դուրս եկած Սմբատ Օրբելին:

[Վրաց] թագավորի կողմից Օրբելյանց ջարդի ժամանակ⁴⁹ անունով կիպարիտը փախել, գնացել էր Նախիջևան⁵⁰: Հասել էր Ելիգունի երկիր⁵¹, իսկ Ելիգունը երբ տեսել էր կիպարիտ Օրբելուն, փեսա էր դարձրել և իր աղջիկը ամուսնացրել, որը ծնեց երկու որդի. մեկին Ելիգուն, մյուսին Սմբատ կոչեցին: Ելիգունը որդեգրեց Սմբատին: Այս Սմբատի թոռ Սմբատը հանդիպեց Դավթին և տարավ իր տուն: Դավթը խնդրեց Սմբատին, որպեսզի շահյունի [իր ուլ լինելը] և ուղարկի Ափխազք⁵²: Մոր՝ թագուհի Ռուսուղանի կողմից տրված պատվական ակը տվեց [Սմբատին]⁵³: Թաթարների ահից նույն հասարակ զգեստով ուղարկեց նրան: Եկավ հասավ Թոր, կիպարիտ Թորեկու մոտ, որին նաև Դևիս Ղուր էին կոչում: Եվ նա Դավթին տարավ ու նժույգ պարզեց և տարավ Քուլթաթիս: Երբ իմացան ափխազները, սվանները, Դադիան-Բեդիանը, Ռաճայի էրիսթավն ու ողջ կիստ-այնկողմացիք, շրջապատեցին մեծ սիրով և Դավթի Ռուսուղանի որդուն ափխազների թագավոր դարձրին՝ մինչև կիստ:

Այսպիսով, թագավորութիւնը տրոհվեց երկու իշխանութիւններին*: Սակայն նորից Դավթն ու Դավթը միմյանց հանդեպ սիրով էին. կիստ-այնկողմը մնաց Ռուսուղանի որդի Դավթին, կիստ-այնկողմը՝ կաշայի որդի Դավթին: Կաշայի որդին կարգավորեց ամբողջ երկիրը, անչափ հարստութիւն կուտակեց, հաջողութեամբ վարում էր թագավորութիւնը և ծառայում խանին:

Այն ժամանակ մեծն խանը, որը տիրում էր Ղփչաղստանին, Օսքին, Խաղարքին, Ռուսաստանին ու Բուղարիային՝ մինչ Սերբիա, Դերբենդ ու Չինաստան (Խատաեթ), դեսպան ուղարկեց [Վրաստան] և կանչեց Դավթ թագավորին:

* Բնագրում՝ (սմտոցնո).

Թագավոր Դավիթը անբանակ պարզենեցով գնաց Բաթո-
յի մոտ, իսկ արքունիքի կառավարումը թողեց թագուհի Զիգ-
դա խաթունին և մեստումբե Զիքուրին⁵⁴։ Այս Զիքուրը բոլոր
մարդկանցից առավել հավատարիմ էր թագավորներին և ու-
5 թիշ ոչ-ինչ շնորհներով օժտված։ Այս շրջանում ողջ թագա-
վորության մեջ գոյ ու ավազակ չէր մնացել, իսկ եթե որեւէ
տեղ երևում էր՝ կախում էին։ Սրան հզորացրեց թագավոր
Դավիթը՝ մեծապես հավատարմության համար, նրան հանձ-
նեց թագավորության ու արքունիքի տնօրինությունը, թո-
ղեց Թփղիսում՝ թագուհու մոտ, որը մեծ հոգացողությամբ
կառուցեց Իսանիի պալատը, փխովցիներին հարկատու դարձ-
րեց և վայրենաբարո այդ մարդկանց զրատապան կարգեց։

Թագավորը գնաց Բաթոյի մոտ։ Իսկ նա պատվով ըն-
դունեց և բոլոր խնդրանքները կատարեց։ Երկար ժամանակ
15 թագավորը մնում էր Բաթոյի մոտ, իսկ յուրաքանչյուր թեմ
(գավառ) երկրում հանձնարարել էր մի մարդու, ուստի Կախքն
էլ Պանկելի Թորդուային հանձնեց և պատվիրեց, որ թագու-
հու հրամանին ենթարկվի։ Թորդուան կարծեց, որ թագավորն
այլևս չի վերադառնա, հեռացավ Պանկիսի բերդից ու ինքնա-
20 գլուխ գրավեց Կախքը և այլևս չէր ենթարկվում թագուհուն ու
մեստումբե Զիքուրին։

Այն ժամանակ խանը ողորմաց Դավիթ թագավորին և
հովանոց (սուբոր) տվեց, որ բացի խաներից ու նրանց տոհ-
մակիցներից ուրիշ ոչ ոք չունենի։ Հաղորդեց Ուլոյին, որ բա-
25 ցատությամբ Ուլուսի նոյինի, թագավորից բարձր ոչ ոք չկանգ-
նի Հորդա մտներին։ Խանի առաջ ոչ ոք չէր նստում, նույնիսկ
հաց ուտելիս, որովհետև այսպես էր թաթարների կարգը։
Այսպես պատիվ տվեց թագավորին ու Վրաստան (Քարթլի)
ուղարկեց։ Երբ Հերբ հասավ, դիմավորեցին նրա թագավորու-
30 թյան բոլոր ավագանիները, իսկ վախեցած Թորդուան դար-
ձավ Պանկիս։ Թագավորը հասավ Թփղիս, և բերկրություն էր
Վրաստանի բոլոր բնակիչների համար։

Թագավորն իր մոտ կանչեց Թորդուային, բայց չեկավ
արքունիք՝ թագավորի ահից։ Բաղմիցս կանչեց, բայց չէր
հանդգնում գալ։ Այն ժամանակ Զիքուրի խորհրդով հորան-
35 բուջեղին գնաց ու մտավ Թորդուայի պալատ (տուն), որպես-
զի անխախտ երգմամբ նրան [ապահովություն] հավաստի։
Իսկ Թորդուան ասաց. «Գնանք Ալավերդու ս. Գևորգի դուռը

և այնտեղ երգվիր, հավաստիր»։ Գնացին երկուսով։ Թոր-
դուան ընկավ Ալավերդու Մեծավկայի զոհատի փեշերը, գնաց
նաև հորանբուջեղին, երգվեց ու ազատեց փեշերից։ Իսկ Թոր-
դուան ասաց. «Ինչ [թագավորը] կատարի իմ հանգես, նույնը
5 ս. Գևորգը քեզ անի, քանզի մենակ եմ և իմ մահվամբ կա-
մայանա տուն*», թող այնպես էլ ս. Մեծավկան ամայացնի
քո տունը»։ Ամուր երգմամբ պայմանավորված հորանբուջե-
ղին բերեց նրան Տաբախմել։ Մոռացավ իր խոստումն ու եր-
դումը, և թագուհու խորհրդով Զիքուրը ձերբակալեց, առանց
10 թագավորի իմացության, ապա տարան Կլեբ-կարի և վար
շարտեցին։

Բայց տեսեք, թե ինչ կատարվեց հորանբուջեղու
հետ, Ալավերդու Մեծավկային տված խոստումն ու երդումը
զրոյացրեց պատճառով։ Հորանբուջեղին Շալվա անունով բարե-
15 լեցուն որդի ունեւ։ Շալվան ևս ունեւ որդիներ, որոնք հան-
կարծակի մահացան, և այդպես էլ հորանբուջեղին մահացավ
վշտից, ու նրա տունն ամայացավ։ Մնաց որդին՝ Շալվան, որ
ի վերջո թաթարների կողմից սպանվեց, և անժառանգ դար-
ձավ նրա տունը։ Այսպես հատուցեց Ալավերդու Մեծավկան։
20 Իր տիրություն** հասած թագավորը մեծ պարգևներով
գնաց Ուլո խանի մոտ, որին երբ տեսավ Ուլո խանը՝ պատ-
վով ընդունեց, նոյինների հետ առջևում կարգեց [նրա տեղը]՝
կանգնելու և նստելու, քննելու և խորհրդակցելու։

Այս ընթացքում Ուլո խանը կամեցավ Բաբելոն արշավել,
25 որ Բաղդադն է, բաբելացիների տիրակալ խալիֆի դեմ։ Կոչեց
իր բանակն ու ուղևորվեց Բաղդադ՝ խալիֆի դեմ կռվելու։
Գնաց բաբելական երկիր, խալիֆը չկարողացավ դիմադրել,
այլ փախավ Բաղդադ։ Խանը շրջապատեց։ Նրան մի կողմից
ինքը՝ խանը պաշարեց, որ շրջապատել էր ջրից այս կողմ,
30 իսկ մյուս կողմը՝ Ելզոն նոյինն էր, մի կողմից էլ Դավիթ թա-
գավորը, քանի որ նրա հետ էին Վրաստանի բոլոր ավագանի-
ները։

Պատերազմեցին ուժգին, ոչ երկար, այլ տասներկու օր,
վերջին Բաղդադը։ Դավիթ թագավորը հրամայեց իր զորքին,

* Բնագրում՝ ճեմջլո, որ հիմնականում կալված է նշանակում, հայրենիք-
թարգմանում ենք տուն, բառիս լայն նշանակությամբ։

** Բնագրում՝ թագավորություն։

որպեսզի փորեն պարիսպների տակից: Փորեցին դեպի ներս,
 [բաղաբ] մտան վրացիները: Ապա սաստիկ կռիվ կայացավ:
 Կոտորվեցին բաղաբիցի պարսիկները և մեծ ահ պատեց բաղ-
 5 դաբիներին: Վրացիներն ու թաթարները այսպիսով բացին
 դարպասները և մտան ներս: Թաթարների քաղաք մտնելը
 իմանալով, խալիֆը փախավ նալով՝ քաղաքից հոսող ջրի
 վրայով: Երբ տեսավ ջրի այն ափին գտնվող Ելզոն նոյինը,
 հարձակվեց ու լծողեց գնալ, և նա ետ դարձավ իր պալատը:
 Այսպես հեշտ գրավեցին այդ անվանի Բաբելոն քաղաքը,
 10 [բայց] կկարողանա՞ որևէ մեկը վերապատմել այն արհա-
 վիրքներն ու դժբախտությունները, որ Բաղդադին հասան:
 Սրով այնքան շատ-շատերին կոտորեցին, որ թիվ չկար, որ
 հրապարակներն ու փողոցները, տները լցվել էին սպանված-
 ներով, իսկ այն ժամանակ ձեռք բերած ավարն ու հարստու-
 15 թյունը կարո՞ղ է մեկը թվարկել: Ուստի լիացան թաթարներն
 ու վրացիները ոսկով, արծաթով, ակներով, մարգարիտներով,
 պատվավոր բեհեզներով, զգեստներով, ոսկուց ու արծաթից
 [պատրաստված] գործածվող ամաններով: Ոչ ոք ուրիշ բան
 չէր վերցնում, բացի ոսկուց ու արծաթից, ակներից ու մար-
 20 գարիտներից, [պատվավոր] զգեստներից, [չէին վերցնում]
 ինչպես նաև ուրիշ սկիհները՝ Չինաստանից ու Քուշանից բե-
 րած, անդ պատրաստված: Երկաթն ու պղինձը առ ոչինչ էր:
 Զորքերն այնպես լիացան, որ թամբ ու թամբաբարձ և ամե-
 նայն հասարակ իրեր լցնում էին ակներով, մարգարիտներով
 25 ու կարմիր ոսկով: Ոմանք կոտորում էին սրերի շեղբերն ու
 պատյանները ոսկով (կարմիր) լցնում, վրալից կոտրած սուրը
 հագնում: Ոմանք միջեհան էին անում բաղդադի մահացած
 մարդկանց, լցնում ոսկով ու մարգարիտներով և իբրև իրենց
 30 հանգուցյալ՝ քաղաքից դուրս հանում: Այսպես ավերելով,
 կոտորելով, գերելով հասան խալիֆի ապարանքին: Դուրս
 բերին խալիֆին ու նրա որդիներին, կանանց ու նրա զարմա-
 նալի ողջ հարստությունը: Խալիֆին բերին Ուլո խանի առաջ:
 Երբ կանգնեցին խանի առաջ, խալիֆին ասացին, որ երկըր-
 պագի խանին: Սակայն նա գլուխ չսոնարհեց, կանգնեց ու
 35 ասաց. «Իշխանավոր եմ, տիրակալ, ոչ ոքի ծառա չդարձող:
 Եթե ազատեք ինձ՝ կհնազանդվեմ, իսկ եթե չազատեք՝ կմեռ-
 նեմ ոչ ոքի ծառայության տակ չեղած»: Իսկ նրանք ստիպում
 էին երկրպագել, խփում էին ոտներին, գցում երեսն ի վայր,

բայց [նա] չերկրպագեց: Հրամայեց դուրս տանել: Ուղարկեց
 Ելզոն նոյինին, որպեսզի սպանի խալիֆին ու նրա որդիներին:
 (Ելզոնն) ասաց նրան. «Խանը ողորմաց քեզ», իսկ նա ուրա-
 խացավ ու պատասխանեց. «Եթե ողորմացել է, թող բաց արձա-
 կի և Բաբելոնն էլ ինձ տա»: Ելզոնն ասաց. «Ոչ, այլ խանը ինքը
 5 անձամբ իր ձեռքով պիտի քեզ սպանի, իսկ խանի որդի Աբա-
 դան՝ քո որդուն»: Զարմացած խալիֆը պատասխանեց նրան.
 «Եթե սպանելու եք ինձ, ուզում եք շուներ, ուզում եք մարդք
 թող սպանի»: Այսպես սպանվեց խալիֆը, իր ողջ գերդաստա-
 նով: Ողորմացին մնացած բաղդադիներին: Հրամայեց վերա-
 10 դառնալ*, շահեք (պաշտպաններ) կարգեց և այսպես լեցուն
 գերի-ավարով գնացին [բանակ]ատեղի⁵⁶:

Այս ընթացքում կատարվեց և հետևյալը. Բաթո խանը,
 որ մեծագույնն էր բոլոր խաներից, ցանկացավ հաշվառել**
 ամբողջ երկիրը: Ուստի օլբիդ ծագումով Արդուն անունով մի
 15 մարդ գտավ, [որն] արդարագործ էր ու հույժ ճշմարտախոս,
 խորամիտ ու ընտիր խորհրդական: Ուղարկեց նրան իր տի-
 րության բոլոր [երկրները]՝ Ռուսաստան, հաղարթ, Օսթ,
 Ղազաղք, մինչև արևմուտք, արևելքից՝ մինչև հյուսիս ու Չի-
 նաստան (հատաեթ), որպեսզի հաշվառում անցկացնի, ավագ
 20 ու կրտսեր նոյինների հետ արշավանքի գնացող զինվորներ
 ու ռազմիկներ հավաքագրի, ըստ նրանց արժանվույն սահ-
 մանի ուրով, որ է նվեր ճամփա գնացողներին և վարձ՝ ձիու
 ու թամբի համար: Բաթոյի տիրության մեջ [հարկերը] սահ-
 մանելուց հետո այնտեղից ուղարկեց Ղուբիլ խանի մոտ՝ Ղա-
 25 րաղտրում, որպեսզի նա նույնպես Արդունի հսկողությամբ
 սահմանի: Երբ գնաց հասավ Ղուբիլ խանի մոտ, նա նույնպես
 կամեցավ այդպես վարվել: Ուղարկեց նույն Արդունին՝ իր
 տիրությունը կարգավորելու, ուր նույն կարգը սահմանեց:
 Գնաց Թուրան՝ Չաղաթայի գահաճնիստ և Ուլանի մոտ: Այն-
 30 տեղ նույնպես կարգավորեց, անցավ Զեոնն ու եկավ Խորա-
 սան, Երաղ ու ողջ Ռամդուար և նույն կերպ վարվեց: Հասավ
 Ուլո խանի մոտ: Իսկ նա պատվով ընդունեց և ուղարկեց Դա-
 վիթ թագավորի մոտ՝ Վրաստան, ապա Հունաստան՝ իր ողջ
 տիրության մեջ հաշվառում անցկացնելու, կարգավորելու:
 35 Երբ Վրաստան հասավ, Դավիթի թագավորության բոլոր բնա-

* Բնագրում՝ Գեցեձ (ի տուն):

** Բառացի՝ աչքի անցկացնել:

- կիշները մեծ պատուհասի մատնվեցին: Սկսեցին հաշվառել մարդկանցից մինչև անասունները, արտից մինչև տունը, ագի ու բանջարանոց: Հող ունեցող ինը գեղջուկից* մի զինվոր գնացող էին սահմանում: [Ուստի] Դավթի թագավորութունից թաթարների հետ գնացող ինը դուման զինվորական հաշվարկվեց⁵⁷, որ է ինը բյուր: [Յուրաքանչյուր] գյուղից նվեր սահմանեցին. հաղարապետին՝ մի գառ ու մի դրահկան, բյուրապետին՝ մի ուխար ու երկու դրահկան, ձիավարձը՝ օրական երեք թեթրի (սպիտակ):
- Այսպես սահմանեց ու գնաց Հունաստան, Բաղդադ և ամենուր:
- Այս Արդունը չորս խանություններում էլ սահմանեց ինչ որ պատշաճ էր, որովհետև արդարագործ մարդ էր, իսկ արեղաներին ու վանականներին, եկեղեցական հաստատություններին հարկ չնշանակեց, ոչ էլ դալան, ալդպես և շեյխներին, զերվիշներին: Աստծո ծառայության կոչված բոլոր հավատի մարդկանց ազատեց [հարկատվությունից]:
- Այս ընթացքում Ուլո խանը կամեցավ արշավել Եգիպտոս: Կանչեց Դավթի թագավորին՝ իր ողջ բանակով, և գնաց սուլթանի դեմ պատերազմելու: Հասավ Միջագետք և սկսեց ավերել ողջ Միջագետքն ու Շամը (Սիրիան): Լսելով այդ, Եգիպտոսի սուլթանը մարտի ելավ՝ թաթարներին դիմակայելու: Իր ողջ բանակով հասավ Եգիպտոս գետին: Եկան թաթարներն ու անցան գետը, որովհետև սուլթանը չէր մոտեցել գետափին:
- Տեղի ունեցավ խիստ ծանր ճակատամարտ, ուր Դավթի թագավորն իր բանակով քաջաբար նախահարձակ էր լինում: Երկուստեք կոտորվեցին, և եգիպտացիք փախան: Սուլթանի բազում զորքեր կոտորվեցին, իսկ այնուհետև խանը երկար ժամանակ բանակեց Եգիպտոսի ափին, ուր առափնյա մեծապես ամրացված մի փոքր քաղաք կար, որի մի կողմը ծայր էր, մյուսը՝ Եգիպտոսի փովածքով (դաշտով) պաշտպանված: Քաղաքի ամրությունը տեսնելով, խանն անկարող եղավ կրկնել, բայց մտածեց մի հրաշք գործ, ուստի ասաց ենթականերին. «Չունենք այս քաղաքի հետ կռվելու հնարավորու-

* Բնագրում՝ სოფლისა მიწისა მქონებელსა—[իր] (կատարյալ) հող ունեցող... Արդյուր սրբագրելի չէ՝ ... არა მქონებელსა— չունեցող:

- թյուն: Ուզում եմ, որպեսզի արշավենք և շրջապատենք այս քաղաքն ու շինքի պես սկսենք հաշել ու կազմակերպել: Ջարմացան այս լսելով, արշավեցին ու իբրև շներ կաղկանձեցին: Երբ այս ձայնը հասավ քաղաքին, հրաշք կատարվեց. քաղաքը ձեղքվեց երկու մասի, կեսը ժայռերից դեպի ջուրը փլվեց, ու անթիվ շունչ ունչացավ: Գրավեց այսպես և գնաց Շամ (Սիրիա) ու Միջագետք: Նրանց նվերներով լեցուն էին դիմավորում Միջագետքի ու Շամի բոլոր բնակիչները:
- Իսկ Դավթի թագավորն ու վրացիները խանից վերադառնալ էին աղբրսում, որովհետև վաղուց ի վեր արշավանքի մեջ էին: Ուլո խանը ազատություն տվեց նրանց, և ետ վերադարձան: Դավթի թագավորն ու վրացիք, այսպես լեցուն անթիվ պարգևներով ու ավարով, հարստացած եկան Ատուրպատական, իսկ այնտեղից՝ ուրախությամբ լի, եկան Թփղիս:
- Արքունական ավագանիք այդ ընթացքում տրամալայան մեջ էին, որովհետև Ջիզգան անգամակ էր: Ուստի որդի ունենալու նպատակով թագավորը կամեցավ ծագմամբ օս Ալթունին կնության առնել, պայմանով, որ եթե արու ծառանգ ծնի՝ այլևս չի պահելու, այլ կարձակի:
- Կարճ ժամանակ անց Ալթունը հղիացավ, ծնեց տղա և անվանակոչեցին Գեորգի, որին վերցրեց և որդեգրեց թագուհի Ջիզգա-խաթունը: Քիչ ժամանակից հետո նորից հղիացավ և աղջիկ ծնեց, որին Թամար կոչեց: Ազգությամբ օս Ալթունը, որ հույժ բարետես էր, այժմ արդեն հեռացավ սիրեցյալից: Սակավ ժամանակ անց վախճանվեց թագուհի Ջիզգա-խաթունը, որի [աճյունը] տարան Մցխեթի թագուհիների հանգստարան և թաղեցին:
- Այս ընթացքում Դավթի թագավորը Ուլո խանի մոտ Մուղան գնաց, որ նրա ձմեռանոցն էր: Այնտեղից [Ուլոյի հետ] եկավ [նրա] ամառանոցը, որտեղից թագավորին ուղարկեց Վրաստան (Քարթլի), որ թագավորը պատրաստ լինի Եգիպտոս արշավելու, որ է Մսերք: Մտավ անցավ Իվանե աթաբեկի որդի Ավագ աթաբեկի երկիրը, իսկ այդ ժամանակ վախճանված էր Ավագը⁵⁸ և չունեի արու զավակ, այլ միայն իվաշազ անունով մի աղջիկ: Թագավորը արտասվելով գնաց Բջնի: Տեսավ Ավագի կնոջը՝ Ռաճի էրիսթավ Կախաբերիձենների աղջրկան, Գվանցա անունով, զեղեցկատես: Սիրահարվեց նրան և քիչ ժամանակ անց նրան կնության ու թագուհի դարձնելու

տարավ: Բերեց իր թագավորություն: Իսկ Ավագի աղջկան թո-
ղեց հայրական տիրույթում (մամուլի) և հանձնարարեց նրան
Մահկանաբերդից Սաղունին, որ իմաստուն ու խելոք մարդ
էր, բարեխոհ, բարետես, ուժով հույժ զորեղ, նշանավոր, քն-
տիր ըմբիշ, վարպետ նետածիգ: [Նա էր], որ կանգնեց Ուլոյի
առաջ, երկրպագեց և ձեռները ծալած ասաց. «Քանզի աստ-
ված ձեզ բոլոր թշնամիների հանդեպ հաղթանակ տվեց, ձեզ
հաղթություն հաղար զինվոր կա՝ ով էլ կոխ ու ըմբշամարտ կամե-
նա ինձ հետ կամ նետածություն՝ թող դա, պատրաստ եմ»: Ոչ
ոք չգտնվեց նրա պես ըմբշամարտող, իսկ գտնվածներին էլ
հաղթեց: Եվ այսպես Ուլո խանի սիրելին դարձավ: Սկսեց զո-
րեղանալ, իսկ իմաստություն համար Դավիթ թագավորը ևս
նրան պատիվ տվեց և Ավագի տանը [վերակացու] լինել
պատվիրեց⁵⁰: Թագուհի Գվանջան հղիացավ և ուստի ծնեց,
որին Դիմիտրե կոչեցին, որը (և) Դավթից հետո թագավոր
դարձավ, որ հայտնի կդառնա ստորև պատմությունից:

Գվանջայի թագուհի դառնալը անսխալ էր մեծասունք
Ջիբուրին, որովհետև թշնամիներ էին: Ուստի Սմբատ Օրբելու
խորհրդով [լուր] տարածվեց, թե Ջիբուրը մարդիկ է ուղարկել
Արղունի մոտ, որպեսզի հայտնի Ուլո խանին թագավորի հա-
րըստության [չափն] ու ապստամբելու մտադրությունը⁵⁰: Ո-
րովհետև Դավիթ թագավորը միամիտ էր, իսկ միամիտը հա-
վատում է ամեն ինչի, շտապ ուղարկեց իր մոտ եղած մարդ-
կանց, հրամայեց իր մոտ բերել Ջիբուրին, իսկ նրա ինչքը
(տունը)՝ ավարակալել: Երբ թագավորի սպասավորները կա-
տարեցին [հրամանը] և թագավորի առաջ կանգնեցրին Ջի-
բուրին՝ զինքնով, նույնիսկ չխոսեց նրա հետ, այլ առանց
հարցաքննելու հրամայեց Կուրը նետել, որովհետև թագավո-
րը նստում էր Կուրի դիմաց՝ Իսանիում:

Լույսը բացվելիս Ջիբուրին տեսան ջրից դեպի ծանծա-
ղուտ քշված: Տեսնողները զարմացան անսպասելի մահվան
համար: Ոչ ոք չկար նրան թաղող, որովհետև որդի չունեց:
Հավաքվեցին բոլոր աղքատները, որք ու ալրիք և խնդրեցին
թագավորին իրենց շնորհել Ջիբուրի դիակը, որովհետև բա-
զում բարություն էր արել նրանց հանդեպ: Համաձայնվեց
Դավթիքը և դիակը նրանց հանձնեց: Մեծ ողբով տարան ս.
Կուլս Քրիստինեի եկեղեցի, որը խորեղամացիների կողմից

ավերվել և նորից էր վերականգնվել, և անդ թաղեցին, որքան
կպատեր խեղճերի ուժը՝ մեծ պատվով:

Այնուհետև խանը ուղեցավ Մսերքի սուլթանի դեմ արշա-
վել, ուստի հավաքեց բոլոր իշխաններին ու նրանց բանակը,
կոչեց Դավիթ թագավորին ու նրա զորքը՝ Եգիպտոս գնալու:
Սակայն թագավորն ու նրա տիրությունը նեղվել էր Արղունի
հաշվեգրումից, [բայց] որի Թփղիսում ինչ որ վաճառվի, հար-
յուր թեթրից երեք թեթրին խանականին է հատկացվում:
Ի հավելումն, ոմն Խոջա Ազիզ⁶¹, ծագմամբ ու հավատով պար-
սիկ, [ավելին] սահմանեց ու թողեց Թփղիսի վերաբերմամբ,
որին այնքան անկարգություններ հասան. էթե [նույնիսկ]
թագավորի խոհանոցին գառ կամ ոչխար վաճառվի, այդ դեպ-
քում էլ էին հարկ վերցնում, որին տամղա էին կոչում⁶²: Սրա-
նից նեղված թագավորը մտածում էր. «Բարի է զնամ Եգիպ-
տոս, թե՛ ապստամբեմ խանի դեմ»: Երկմտում էր նա: Սա-
կայն արշավանքի ուղևորվեց Մսերք:

Երբ հասավ Ջավախք երկրին, վճռեց ապստամբել, կան-
չեց իր համախոհներին ու ասաց. «Ովքեր կամենում են, թող
թողնեն տիրույթը ու գան ինձ հետ, իսկ եթե չեն կամենում՝
թող գնան Մսերք՝ խանին ծառայության, որպեսզի պաշտ-
պանվի (ապահովվի) նրա կալվածք [խանի կողմից]: Կամ որ
առ մեկը կողմնորոշվեք, իսկ ես Խոջա Ազիզի բռնությունների
պատճառով, որը [ավելացրեց] Արղունի կողմից իմ հանդեպ
սահմանած [հարկերը], այլևս չեմ ուզում ծառայել թաթար-
ներին, ուստի չեմ հանդուրժի այսպիսի ստորացում»:

Թագավորության ավագանիներից ոմանք պաշտպանեցին
[վճիռը], ոմանք՝ ոչ. այնուամենայնիվ [թագավորը] վճռեց
ապստամբել: Շատերը գնացին [ի ծառայության] խանին.
Շանշեի որդի Իվանեն, Գրիգոր Սուրամեխին, Ախալքալաքի
էրիսթավ Կախան, իշխանավորներ ու անվանիներ գնացին
խանի մոտ, հատկապես հեր-կախեցիներից շատերը: Դիդե-
բուլների գնալն իմանալով, թագավորը ինքն էլ վճռեց ու
գնաց ծառանալու (ապստամբելու): Կանչեց Սարգիս Ջաղել-
Յիխիսջվարելուն, որ Սամցխեի սպասալարի պատիվն ուներ,
և խանի դեմ ըմբոստանալ համոզեց: Հնազանդվեց Սարգիսը
և տարավ [թագավորին] իր տուն (տիրույթ) Սամցխե, հույժ
պատվով հյուրասիրեց՝ թագավորական մեծ կարգով: Իր բո-
լոր բերդաքաղաքներին ու երկրներին բաժանեց թագավորի

- ու նրա բանակի անումը: Իսկ թագավորը չկամեցավ [ստվարությամբ նեղություն պատճառել] և ամռանը մնաց սակավաթիվ մարդկանցով: Այսպես գտնվում էին Սամցխեում: Իսկ թագուհի Գվանցային ու իր կրտսեր Դիմիտրեին թողնց Ավագի տանը (կալվածում)՝ Բջնիում:
- Այս ընթացքում վերադարձավ Ուլո խանը՝ եգիպտոսի սուլթանին հաղթանակած, որ պարտության ու փախուստի մատնեց նրանց⁶³: Այնտեղ գտնվող վրացիները մեծ զորությամբ մարտնչեցին:
- Երբ եկավ, հասավ իր ամառային կայան՝ Ալատաղ, այնտեղից՝ Սաբո, իսկ ապա գնաց ձմռան բնակատեղի, որին արդ Ղարաբաղ ու Մուղան են կոչում⁶⁴, հարցուփորձ արեց Դավթի գործի մասին և իմացավ նրա ապստամբած լինելը: Կանչեց Արղունին ու երկու հարյուր իշխանների, զորավար նշանակեց ու քսան հազար զորք տվեց և հրամայեց իրեն հնազանդվող վրացիներին, որպեսզի առաջնորդեն Արղուն Օլիգին և Սամցխե գնան թագավորի դեմ կռվելու⁶⁵:
- Եկավ Արղունը քսան հազար զորքով, կտրեց անցավ Գանձակն ու Սոմխիթը և հասավ Թփղիս: Անդ միացան նրան Վրաստանի բոլոր վերոհիշյալ իշխանները և ուղևորվեցին Սամցխե՝ թագավորի դեմ պատերազմելու: Արղունի ու վրաց բոլոր իշխանավորների գալն իմանալով, Դավթի թագավորը կանչեց մեսխերին, շավշ-կղարչեցիներին և իրեն հավատարիմ մնացած ով որ կար. ժողովեց սակավաթիվ մարդիկ՝ ութ հազար զինվոր և զորապետ նշանակեց Սարգիս Զաղելուն, որ արի ու խիզախ, բաղմամբորձ, մարտերում անվանի, թիկնեղ, վարպետ հեծյալ կռվող, քաջ նետաձիգ և նշանակալի որսերի անվրեպ կոտորող մարդ էր: Թագավորը նրան էր ապավինել, որը մեծ հավատարմություն ուներ թագավորի հանդեպ:
- Ուղարկեց Արղունին ընդգրմանալու և մարտելու: Գնացին ու բանակեցին ձորերում: Իսկ Արղունն անցավ Քարթլին և կանգ առավ Սուրամում: Վեց հազար նախահարձակներ ուղարկեց, իսկ ինքը մնաց Շինդարում: Նախահարձակները գնացին Տաշիս-կարի ու բանակեցին Շոդա (Շոլա) գետեզրին: Սարգիսը շարժվեց ձորերով և հազար հինգ հարյուր ընտիր ու փորձված մարտիկներ՝ նախահարձակներ ուղարկեց: Չգիտեին Արղունի մոտենալը, ուղևորվեցին ու անցան Ախալքաբայի կամուրջը: Սառնամանիք ու ձմեռ էր, ինչպես սովորաբար լինում է դեկ-

- տեմբեր ամսին: Դուրս եկան կիրճերից, և առջևում գնացողները տեսան թաթարների բանակը: Վրացիները նույնպես դեպի առաջ մարտաշարվեցին և անմիջապես հարձակման անցան մեսխերը: Հենց առաջին ընդհարմանը փախուստի մատնվեցին թաթարներն, ու բազում անվանիներ կոտորվեցին: Մեսխերն այնքան ուժգին կռվեցին թաթարների դեմ, որ թեկուզ սակավ թվով ձեղքեցին ու խորացան Արղունի զորաբանակ՝ Գորիի Շինդարում: Հետապնդեցին ու կոտորեցին սրերով, ուստի զորապետ Սարգսին ու թագավորի զորքին այլևս չսպասեցին, քանի որ թաթարների բանակատեղին մոտիկ էր գտնվում: Այսպիսի նշանավոր հաղթությամբ վերադարձան, բազում անվանի թաթարների իրենց հետ [գերի] վերցրած՝ դիմավորեցին Սարգսին ու զորքին:
- Երբ Սարգիսը տեսավ [վրացիների] խրոխտացումն ու անվնաս պահպանումը, ուրախացավ, բայց դժկամեց, որ չհասցրեց ձևկատամարտին, որովհետև հաղթող ու խիզախ մարդ էր: Մեսխերը նորից էին ցանկանում մարտնչել: [Սարգիսն] արի սրտով ուղևորվեց Արղունի դեմ, իսկ Արղունը կոչեց իր զորքը: [Բայց] նորից տեսնելով վրաց զորքի գալը, փախուստի դիմեցին: Սակայն [Արղունի մոտ գտնվող] վրաց ավագանիները կանխեցին ու չթողին փախուստի դիմել. նրանց զխավորողն էր Կախա Թորելին, որ ասում էր. «Մենք՝ վրացիներս, ծանոթ ենք նրանց մարտին, ձեր փոխարեն մենք կկռվենք»: Այսպես հաղիվ համոզեցին [Արղունին]: Մնաց տեղում ու տեղաբաշխեց զորքերը:
- Երբ մոտեցան միմյանց, առաջ հարձակվեցին հպարտացած մեսխերը, իսկ Սարգիս Զաղելին ամենից առաջ նետվեց մարտադաշտ: [Թաթարների] ամենաքաջը Բահադուրն էր, [որին] նիզակի [հարվածով] ձիու վրայից գետին տապալեց: Կայացավ սաստիկ ձևկատամարտ: Արղունի զորքերից շատերը շարժվեցին ու փախուստի դիմեցին: Հենց առաջին ընդհարմանը հաղթվեցին թագավորական զորքերը և, թաթարները, ինչպես սովոր են փախչել ու ետ վերադառնալ, անմիջապես ետ վերադարձան:
- Թագավորական վհատված զորքերը շտապ փախուստի դիմեցին: Այսպես լքված ու ցաք ու ցրիվ եղած՝ թաթարների կողմից շարժվեցին: Աստված մեր մեղքերի բազմության հա-

ակները, մեծ մարգարիտը, որի հավասարը ոչ ոք որևէ տեղ չի տեսել—այս երեքն էլ Ռուսուդանի որդի Դավթին հասան⁶⁶։ Այս բնթացքում կայացավ թագավորության բաժանում, և այնուհետև գոյացավ երկու թագավորություն։ Թագավորազուրկ էր միայն ալսիղմյան Վրաստանը։ Կազմալուծվեց զորքն ու [մնաց] թաթարների ծառայության տակ։

Խանը թագավորի հետ վերստին հաշտություն կամեցավ։ Կանչեց Արղունին, որպեսզի հաշտություն կապելու համար դեսպան ուղարկի թագավորի մոտ. երդմամբ ապահովություն էր հավաստում։ Ավագի նախկին կին ու թագուհի Գվանցան ու նրա մանուկը մնացին Ուլոյի ձեռքում, որոնք գերի տարվեցին Հորդա։ Երբ կամենում էր շարություն անել մանկան հանդես, մի նոյնի կին վերցրեց ու որդի դարձնելու տարավ, որովհետև անժառանգ էր։

Այս էլ են պատմում, թե երբ գրկեց մանուկ Դիմիտրեն, անմիջապես հղիացավ, ծնեց արու զավակ։ Այդ պատճառով էլ նոյնի կինը բարություն էր վերաբերվում Գվանցային ու մանկանը։ Խանը նրան (Գվանցային) հրամայեց, որպեսզի մարդ ուղարկի թագավորի (ամուսնու) մոտ՝ հաշտություն կնքելու։ Հաշտության համար դեսպան ուղարկեցին, որպեսզի նրան տրվեն իր ողջ թագավորությունն ու թագուհու նախկին պատիվը։ Խանի դեսպանները, թագավորի մոտ գալով ու [տեղեկանալով գործին], հաղորդեցին [խանին]։ «Այսպես հայտնեց թագավորը, թե խոջա Աղիզը եղավ պատճառն իմ՝ [ձեռնարկ] հեռացման ու թագավորությունը թողնելու։ Եթե խանը կամենում է ինձ ընդունել, [ապա] նրա մոտ կուղարկեմ իմ անդրանիկ որդի Գեորգիին, թող պարզի իմ թագավորությունը, իսկ թագուհի Գվանցային ու որդուս՝ Դիմիտրենին, ուղարկի ինձ մոտ, նաև՝ խոջա Աղիզին ինձ հանձնի, որպեսզի մահվամբ հատուցեմ նրա արարքները, որ իմ հանգեպ կատարեց»։

Երբ հասան խանի մոտ, հավանեց թագավորի խոսքն ու որդի Գեորգիին պահանջեց։ Երդման ոսկեջրի ըմպմամբ հաստատեցին, որ անվնաս կպահվի թագավորազնն ու թագավորություն տվեցին։ Իսկ եթե Դավթի թագավորը Ուլո խանին տեսության գա, որին նաև էջն էին կոչում, խոջա Աղիզին նույնպես կտա նրա ձեռքը. կկամենա՝ թող սպանի, կկամենա՝

թող ազատ արձակի։ Գործին միջամտեց Ենուբ Արքունը, որ պատվավոր ու արդար, հավատով Քրիստոսի խաչը երկրպագող մարդ էր⁶⁷։ Նա էր երաշխավորում՝ խանին, որ չվնասի Դավթին ու նրա որդի Գեորգիին։ Ենուբն անձամբ գնաց Դավթի մոտ, երգվեց նրան ու տարավ որդի Գեորգիին։ Մտան Թիֆլիս և անդ զիմավորեցին Վրաստանի բոլոր իշխաններն ու էրիսթավները ազգությամբ հայ ոմն Շադին^{68*}, որի ապավինությունը թողեց Թիֆլիսը, ինչպես և բուն թագավորությունը։ Արղունը Գեորգիի առաջ անթիվ նվերներ սփռեց, կարճ ժամանակ մնացին քաղաքում, իսկ ապա գնացին էջնի (Ուլո) մոտ և հասան Հորդա։ Նախ ներկայացրեց էջնի կին Տոնդուլ-խաթունին, որովհետև նա Կոստանդնուպոլսի մեծ տիրակալի դուստրն էր, հավատով քրիստոնյա և ուղղափառ։ Ուստի պատվով էր վերաբերվում Տոնդուլ-խաթունը Ենուբ Արքունին, որը նույնպես քրիստոնյա էր։

Տեսնելով մանկանը, սիրեց նրան բարեստության համար, ինքն էլ էր գեղատես, իսկ ապա խանի մոտ տարան։ Նա նույնպես սիրով ընդունեց ու մեծ պատիվ տվեց։ Պատվելին մնաց այնտեղ մի տարի, որին խանը նրա ողջ թագավորությունը շնորհեց։ Դեսպան ուղարկեց [Վրաստան], որպեսզի Դավթ թագավորը գնա էջնի մոտ։ Մինչդեռ թագավորը պատճառաբանում էր խոջա Աղիզին չտալը. «Եթե չտաք ինձ որ սպանեմ, չեմ գա Հորդա»։ Արղունի տեղեկացմամբ խանը այս իմանալով բարկացավ, քանի որ ծանր թվաց նրան խոջա Աղիզի սպանությունը։ Ուստի Արղունն ասում էր խանին. «Թագավորն այլևս չի գա քեզ ծառայության, այլ նորից խաբեություն է գրադեցնում քեզ։ Արդ, խորհուրդ կտալի քեզ, սպանիր թագավորի որդուն, իսկ ինձ արշավանքի ուղարկիր թագավորի դեմ և ես նրան կապկապած կբերեմ քո առաջ»։

Խանը համաձայնեց և մարդիկ առանձնացրեց, որպեսզի ոչնչացնեն թագավորի որդուն ու բոլոր նրանց, ովքեր ուղարկվել էին թագավորազնի հետ։ Իմանալով այդ, Ենուբ Արքունը շտապ գնաց Տոնդուլ-խաթունի մոտ և հաղորդեց վճիռը։ Ապա նա ու Ենուբ Արքունը անմիջապես գնացին խանի մոտ. [Տոնդուլ-խաթունն] ասաց. «Ով մեծ ու բարձր տիրակալդ խան,

* TV գրչագրերում՝ Բադին։

- ինչո՞ւ համար ես այդ անիրավացի հրամանն արձակել՝ թագավորի որդու և նրա սպասավորների սպանություն մասին: Տեղյակ չե՞ս, որ սերած է մարգարեների, որոնց աստվածն էլ հղացնում, պայծառների ու երեկիների տոհմից: Հիշիր նորից, թե ինչպիսի երդմամբ նրան բերիր: Ես ու Ենուք Արքունը մահ ենք նախընտրում, և ահա մեր գլուխները կոտհենք թագավորի որդու համար: Այս էլ իմացիր, որ քո եղբայրը, մեծն խան Բաթոյի որդին բազում առաքյալներ է հղում ու մեծ շնորհներ բաժանում, օրպեսզի [իրեն] տան Դարիալանի ու արևմուտքի ճամփան, ուստի երկուսն էլ նրա ձեռքերում են: Այս էլ կասեմ, մի ծեր պարսիկ վաճառականի համար ինչո՞ւ ես մի մեծ տիրակալի հրում ղեպի քո թշնամիները, որովհետև եթե Բաթոյի ուղորդ (ղործը) ու թագավորը միացան՝ մեծ շփոթներ կբարձրանան»:
- Իմանալով այս, Ուլուն դարմացավ և անմիջապես բերել տվեց Գեորգիին, ներս տարավ ու պատիվ տվեց, զգեստավորեց փայլուն հանդերձանքով, ապա հանձնեց Տոնդուղ-խաթունին ու Ենուք Արքունին, ասելով. «Ահա թագավորազնը, իմ կողմից երդմամբ պաշտպանված. Դավթին ոչնչով չեմ վնասի, բացի պատիվ տալուց: Իսկ դու, Ենուք, գնա և թագավորի երկու որդիների՝ Գեորգիի ու Դիմիտրեի, նաև թագուհի Գվանցայի հետ, ինչպես որ դու և Տոնդուղ-խաթունը կկամենայիր, այնպես վարվեք, բայց բերեք Դավթին»: Այս լսելով ուրախացան, երկրպագեցին ու հայտնեցին. «Մեք գլուխները փոխարենը լինեն, եթե տաս խոջա Ազիզին և չբերենք Դավթին քեզ մոտ, իսկ եթե չես տալիս խոջա Ազիզին՝ չի գա»: Թեև դժվար թվաց Արղունին, բայց տվեց խոջա Ազիզին: Բերեց նրան Ենուքը, իսկ Տոնդուղ-խաթունը թագավորին երդման գիր գրեց. «Մի՛ չար ակնկալիր խանից. եթե գաս Հորդա, մեծ պատվով կհարգի և թագավորությունն ամբողջությամբ կհանձնի»:
- Ճանապարհվեց Ենուք Արքունն ու եկավ Թփղիս, [նրա հետ]՝ թագավորի երկու որդիները: Դեսպանորդ ուղարկեց թագավորի մոտ ու հայտնեց ամենը: Թագավորը դուրս եկավ ու կանգնեց Քվիլխեթի ծայրի ու Սուրամի արանքում: Կանչեց Ենուք Արքունին, եկավ, ներկայացրեց երկու որդիներին ու երդման գիրը, և խոջա Ազիզին հանձնեց [թագավորի դատին]: Երբ տեսավ թագավորը, հրամայեց գլուխը կտրել:

- Գլուխը կտրեցին և ուղարկեցին Թփղիս, [ուր] ձող կանգնեցրին ու կախեցին խոջա Ազիզի գլուխը: Այսպիսով Ենուքը թագավորին տարավ Հորդա: Դիմավորում էին ամենուր թագավորության մեջ: Ուղևորվեցին Հորդա:
- Թագավորն իր հետ տարավ մեծապես արժանավոր Սարգիս Զադել-Ցիխիսջվարելուն, որն այսպիսի առաքինություն, ազնվություն ևս կատարեց. թագավորի Թփղիսում գտնվելու ժամանակ խանի կողմից ղեսպան եկավ, թե. «Թագավորին վստահում եմ, [թող գա], իսկ պապա Սարգսին՝ ոչ»: Տհաճ թվաց Սարգսին այս հրամանը: Թագավորը նրան ետ դառնալ էր համոզում, իսկ նա չհնազանդվեց ու ասաց [թագավորին]. «Մի արա այդ իմ հանդեպ, որ ետ դառնամ: Եթե իմ մեղքերի համար վնասվես թաթարներից, բոլոր մարդիկ կասեն. «Սարգսի խորհրդով թագավորն ապստամբեց թաթարների դեմ, արդ, ինքը տուն վերադարձավ, իսկ թագավորին ուղարկեց խանի մոտ ի սպանություն»: Աստված մի արասցե այս, որովհետև դրանով կկորչի իմ տոհմը, այլ եթե սպանեն՝ ձեր փոխարեն կլինեմ (կսպանվեմ), իսկ եթե [կենդանի] մնամ, կմնամ ձեզ հետ»: Թագավորն այնքան շնորհակալ եղավ, որ Սամցխեում Քուարբուլիանի (անձավավոր) մի թեմ և Շավչըքում Տբեթի տաճարը հրովարտակով նրան որպես կալված շնորհեց:
- Ուղևորվեցին Հորդա, հասան Պարտավ՝ Ուլո խանի մոտ, ուր ձմեռատեղին էր, և չգիտեին ինչ է մտադիր անելու նրանց նկատմամբ: Կարճ ժամանակից հետո խանը թագավորին ու իշխանավորներին կանչեց տեսություն ու հարցաքննում էր՝ ինչ պատճառով ապստամբեց թագավորը: Բոլորը կարծում էին, որ թագավորին ու ավագանիներին մահ է սպառնում. աղերսում էին աստծուն, Մետեխաց ամենասրբին, պաղատում աստվածածնին, որին և ապավինել էին:
- Մտան խանի մոտ, իսկ նա, ինչպես խաների կարգն էր, յուրաքանչյուրին մեծ ոսկեզավթներով գինի տվեց: Երբ թագավորը նստեց ծնկաչոք ու նրա հետ բոլոր իշխանները, խանը հարցրեց. «Ինչո՞ւ ապստամբեցիր իմ դեմ ու իմ հրամանին չենթարկվեցիր, մարտնչեցիր Արղունի դեմ: Մի՞թե մեծ բարություններ չեմ արել քո հանդեպ, կորած ու օձերից մահվան պարտված՝ դուրս հանեցի քեզ հորից ու թագավոր կարգեցի»:

Երբ թագավորն այլևս ոչինչ չունի պատասխանելու, ետ
նայեց վերջում գտնվող Սարգիս Զաղելուն, իբրև Արղունի դեմ
մարտնչելու և թաթարների շարդի պատճառի: Սարգիսը կա-
տաղած առյուծի տեսք ուներ: Թագավորը նրան թողեց գոր-
ծը: Չվախեցավ նա, այլ վեր կացավ աներկյուղ ու կանգնեց
խանի առաջ՝ իր գլուխը թագավորին սպաս դրած, որ նրա փո-
խարեն իրեն սպանեն, ու ծնկաչոք ասաց. «Ես եմ, մեծդ խան,
որ մարտեցի Արղուն աղայի դեմ»: Իսկ նա հարցրեց. «Դու՞
ես պապա Սարգիսը», որովհետև թաթարները նրան պապա
Սարգիս էին կոչում: Պատասխանեց. «Նա եմ»: [խանը] հարց-
րեց. «Ինչո՞ւ թագավորին բաժանեցիր ինձնից ու Արղունի դեմ
պատերազմեցիր»: Մինչդեռ Սարգիսը չգիտեր նրանց լեզուն:
Սաղունին իբրև թարգմանիչ բերին, որին Ուլոն շատ էր սի-
րում, մեծապես պատիվ տալիս, որովհետև խելացի մարդ էր,
քաղցրալեզու, խանի մոտ ճարտասանությամբ հաջողակ: Այն-
ժամ Սարգիսը պատասխանեց. «Մեծդ խան, չկար այլ պատ-
ճառ, [քան] որ՝ նա վերցրեց Դավթի թագավորությունը, քա-
ղաք ու գյուղ, գրավեց բոլոր եկեղեցիներն ու բերդերը, խոր-
տակեց: Երջանիկդ խան, ոչ ոք ձեզ չէր վերագրում այս անի-
րավությունը, կաշառքը փակեց ձեր [զթության] դուռը: Թա-
գավորին այն նպատակով տարա, որպեսզի երջանիկ խանն
իմանա և հարցնի այս գործի մասին, ինչպես արդ ինձ հարց-
ման արժան համարեց: Այս էլ իմացիր, խան, որ պարսիկները
հնուց ի վեր թշնամի են մեզ՝ վրացիներիս: Դրա համար էլ
Արղունի հետ ընդհարվեցի ու ճակատամարտեցի, որովհետև
այլևս անկարելի էր համբերել Խոջա Աղիզի արարքն ու անի-
րավությունը թագավորի հանդեպ: Արդ, ով խան, թագավորն
անմեղ է, ես եմ, որ բաժանեցի թագավորին ձեր արքունի-
քից»: Ու երկարեց խոսակցությունը, բազմատեսակ զրույցը
նրանց միջև, որ գրելու կամ պատմելու ժամանակ չկա: Թա-
գավորը նույնպես շատ բան ասաց: Ենուր Արքունն ու մեծն
նոյինը նստել էին կենտրոնում, իսկ Սաղունը բարոք թարգ-
մանում էր, ձևակերպում թագավորի ասածները, որովհետև
թագավորը փոքր ինչ կարկամում էր. Սաղուն Մահկանաբերդ-
ցին լավ էր ճարտասանում⁶⁹: Բոլորն սպասում էին, որ թագա-
վորի հանդեպ շարագործություն կանի, իսկ Սարգսին՝ մահ-
վան կմատնի:

Աստված այնժամ իրեն ապավինածներին թողություն
հղեց և այս անգամ էլ պաշտպանեց, ինչպես մշտապես զորա-
վիկ է: Թագավորի ու խանի զրույցի ժամանակ Դերբենդի
ճամփապաշտպաններից մարդ եկավ, որոնք ղափուլ էին կոչ-
վում: Դեռ չէր վերջացել խոսակցությունը, ներս մտավ խանի
մարդը Հորդա՝ խանի մոտ, և զեկուցեց. «Ժամ չէ խոսակցու-
թյան, որովհետև շարժվեց մեծամեծ խան Բաթույի ուլուսը,
և նրա որդին՝ մեծ խան Բերբան, որ գալիս է Դերբենդի ճամ-
փով մեծամեծ զորքով»:
Լսելով այդ, խանը շտապ կանչեց իր բանակը, որ անմի-
ջապես գտնարվեց նրա առաջ: Նույն պահին ուղևորվեցին
առաջն առնելու: Երբ երկուստեք զորքերը մոտեցան միմյանց,
այն ժամանակ թագավորը խնդրեց խանին, որպեսզի իրեն ու
իր բանակին նախահարձակ նշանակի (նախահարձակությու-
նը վրացիների հենց սովորությունն է):
Համաձայնեց Ուլոն և թագավորին նախահարձակ նշանա-
կեց, իրեն մոտիկ:
Սարգիս Զաղելին ամենից առաջ կարգվեց, աջն ու ձախը
նշանակեց կովող զորքի հետ, և շարժվեցին: Այս էլ տեղի ու-
նեցավ. զորաբանակի մեջ այժամ ընկավ, որին զինված Սար-
գիս Զաղելին սպանեց, քիչ առաջացան՝ նորից Զաղելին աղ-
վես սպանեց՝ նետով, առաջացան՝ նապաստակ սպանեց: Այս
երեքն էլ տեսնում էր Ուլո խանը, շատ զովեց Սարգսին, բա-
զում լավ բաներ ասաց:
Երկու բանակները մոտեցան միմյանց: Նրանց մեջ մի
անվանի մարդ հայտնվեց, որին ուղարկել էր մեծն խան Բեր-
բան, քանի որ ինքը՝ խանը չէր եկել: Նա մոտեցավ Դավթի
թագավորին, որի համար թագավորական զորքերը խիստ
տխրեցին, որովհետև սա աժդահա, հզոր ու անվրեպ նետաձիգ
էր: Թագավորը կապարճից հանեց նետն ու խրեց նրա ձիու
կուրծքը, հրեց ու սիրտն անցկացրեց: Ուրախացան վրացիե-
րը, ձայնեցին ու հարձակվեցին: Շաբուրանի գաշտում թեժ ու
ուժեղ ճակատամարտ կայացավ: Թագավորն ու նրա բանակը
խրոխտ էին կովում, իսկ Սարգիս Զաղելին [այնքան] ակներև
էր մարտում Ուլո խանի առաջ, որ նա զարմացավ: Ամենուր
շարունակվեց մարտը, երկուստեք անթիվ կոտորվեցին: Խու-
ճապեց Բերբայի զորքը, և սկսեցին հետապնդել նրանց: Բայց
եղավ և այս. հետապնդման ժամանակ Ուլոն [ընդամենը]

չորս մարդկանցով մնաց բարձունքի վրա: Երբ [այդ] տեսան
 փախչողները՝ յոթ ընտիր մարտիկ հարձակվեցին խանի վրա: Տեսնելով այս, երեք մարդկանցով զնացող Սարգիսը հասավ
 յոթին, հարձակվեց երեք մարդկանցով, մինչ Սարգիսն ու նրա
 5 ազնաուրները խոցեցին չորսին: մնացած երեքը փախան:
 [Խանը] իր աչքով տեսավ Սարգսի ու նրա ծառաների քաջու-
 թյունը, ուրախացավ, ու նորից հետապնդեցին Բերբայի զոր-
 10 քին, մինչև Դարուբանդի դուռ: Անցան Դարուբանդի դուռն ու
 երեք օր ևս հետամուտ եղան: Այսպես հաղթանակած ու ան-
 վանի եկան իրենց կայան՝ Պարտավ: Իսկ Դավիթ թագավորին
 ու նրա զորքին հույժ պատիվ տվեց, բազմաթիվ պարգևներ
 շնորհեց, այնքան, որ Սարգիս Զաղելուն հրովարտակով (իեր-
 15 լադ) պարգևեց Կարնո քաղաքն ու շրջակա երկիրը:

Այն ժամանակ ինչ-որ թշնամիներ նախանձեցին [Սարգ-
 սին] ու հայտնեցին թագավորին. «Արդ, թագավորությունդ էլ
 Սարգսին տուր, որովհետև խանն այնքան զորեղացրեց նրան,
 որ այլևս թագավորությունդ չի ենթարկվի»: Հավատաց թա-
 20 գավորը, որովհետև անփորձ էր, դուրահավատ բարի ու շար-
 խոսքերին, երկուսին էլ: Գիշերով գնաց նույնի մոտ ու բացա-
 տրեց. «Եթե խանը Սարգսին տալիս է Կարնո քաղաքը, թա-
 գավորություն էլ կտա»: Զարմացավ Նվոն նույնին ու ասաց.
 «Խանը [նրան] քեզ հետ գործակցելու համար տվեց, եթե դու
 նեղանում ես, ապա չի տա: Դուր վրացիներդ մարտերում
 25 քաջաբար կռվողներին ոչինչ լավ բան չեք անում: Տեղյակ
 չե՞ս, որ Սարգիսը խանին փրկել է թշնամուց, խիստ ու նշա-
 նավոր մարտ տվել»:

Գնաց նույնին ու զեկուցեց խանին ողջ ասվածը, [ուստի]
 այլևս չտվեց Կարնո քաղաքը: Իմացավ այդ Սարգիսն ու
 հիասթափվեց, տրտնջաց տիրոջից: Այդ ձմեռ թագավորը
 30 պահվեց Պարտավում, իսկ Սարգիսը հիասթափված գնաց
 Սամցխե:

Այս ընթացքում Ուլո խանի դեմ ապստամբեց Շանշեի
 որդի Զաքարիա ամիրսպասալարը, որ ամենայն առաքինու-
 թյամբ օժտված ու նշանավոր մարդ էր, և փախավ Նարին
 35 Դավթի մոտ՝ Քութաթիս, [պատճառաբանելով]. «Որովհետև
 Բերբայի զորքի գալն եմ լսել ինձ վրա»: Իսկ Դավիթ թագա-
 վորը սիրով ընդունեց, մնաց որոշ ժամանակ: Հետո խանը
 երգմամբ տարավ, բայց Ուլոյի սիրտը [զրանով] չխաղաղվեց,

սպանեց պատվավոր ու անվանի մարդուն՝ Զաքարիա ամիր-
 սպասալարին⁷⁰: Տեղեկացավ հայրը՝ մեծն Շանշեն ու վշտից
 նեղված՝ նա ևս վախճանվեց: Իսկ Ավագի նախկին կին Գվան-
 5 ցա թագուհին սպանվեց թաթարների մեջ գտնվելիս⁷¹, ինչպես
 ասում են՝ իբրև իր աղջիկ հվաշագի՝ սահրբդիվան խոջա
 Շամշադինի կնոջ հորդորմամբ է սպանվել:

Այրի թագավորն ամուսնացավ Նուրն* անունով կնոջ
 հետ, մեծ նույն Ճորոմաղույի ու Սիրմայի նույնի [բրոյ
 հե՞տ]: Գնաց Թփղիս ու պատվավոր հարսանիք արեց:

Նույն ընթացքում այս կողմ անցան Բերբա խանից փա-
 10 խըստականներ, մի զարմանալի կին՝ Լիմաշավ անունով: Նա
 բերեց ազգությամբ ախասարփակայան փոքրիկ երեխաներին՝
 առաջնեկը Փարեշ[ա]ն, կրտսերը՝ Բաղաթուր⁷²: Ուրիշ բազում
 իշխանավորներ ևս անցան Դերբենդի դուռն ու եկան թագա-
 15 վորի առաջ: Իսկ նա պատվով հյուրընկալեց և ուղարկեց Ուլո
 խանի մոտ: Խանը նույնպես հույժ լավ ընդունեց, շնորհեց
 հարկը (խարաջա) և իրենց հետ միասին արշավողներ կար-
 ղեց: Այսպիսով թագավորի մոտ ուղարկեց. թագավորը
 ումանց Դմանիսում տեղավորեց, ումանց՝ Ժինվանում:

Քաղոցին խանը գնաց Շիրվանշա[հ]ի երկիրը՝ Վրաստա-
 20 նի սահմաններում**, Զաղանուսուն կոչվող վայրը, որ է Թեքրի
 ծղալի: Կապեցին ջրաբերանը, որին Սիբա էին կոչում⁷³: [Այս-
 պես կատարեցին], որովհետև Բերբա խանի արշավանքն էր
 սպասվում: Այնուհետև թաթարներն ու վրացիներն սկսեցին
 25 Սիբայի մոտ մնալ քաղոցից մինչև զարուն, իսկ զարնանը
 գնում էին ամառային կայաններ: Այս էլ կատարվեց. Ուլոյի
 մոտ ուղարկված վերոհիշյալ խանի որդիներին՝ Խութարին, Ղու-
 լին, Բալաղային Ուլո խանը ձերբակալեց⁷⁴: Երեքին էլ սպանեց
 ու գրավեց նրանց երկիրը, ողջ հարստությունը: Երբ իմացան
 30 իրենց տերերի մահը գերդաստաններով հանդերձ, Հունաս-
 տանում գտնվողները, որոնց իշխանն էր ոմն նշանավոր Ալա-
 թեմուր, վերցրին ինչք ու զերդաստան և փախան, ուղևորվե-
 ցին դեպի Սամցխե: Ալաթեմուրի փախուստն իմացան Ուլո
 խանի թաթարները, հետապնդեցին ու հասան, իսկ նրանք
 35 ետ դարձան և մարտնչեցին, [ուր] Ուլոյի բանակից շատ

* Տարբեր գրչագրեր տարբեր ձևով են հաղորդում՝ Նուրն (T) Նուրնա (Mm):

** Բնագրում՝ საზღვართა საქართველოსა.

մարդկանց սպանեցին: Որպեսզի պատմությունս չերկարի, մինչև Կողայի սարերը հասնելը [թաթարները] տասներկու անգամ հասան նրանց, տասներկու անգամ ընդհարվեցին ու տասներկու անգամ Ալաթեմուրը գերազանցեց ու փախուստի մատնեց: Այսպես հետիոտն հասան Արտահան Գլինավի կողմած գյուղը*: Այնտեղ, որսի գնալիս, [նրանց] հանդիպեց Մախունջակի որդի Մուրվան Գուրկելեկին, որին թաթարները բռնեցին և քիչ մնաց սպանեցին: Իսկ նա խնդրեց ու խոստացավ նրանց լիխտ-այնկողմ տանել և դրանով՝ Բերբա խանի մոտ հասցնել: Եվ նրանք վստահեցին: Բերբեց հասցրեց Սամցխա՝ [մինչև] Գուրկելիս ճալա: Եվ այսպես հաղորդեց. մարդ ուղարկեց ու հայտնեց Սարգիս Թմոզվեցուն, Բոցոյի որդի Շավլային, բոլոր մեխներին ու Սարգիս Զադելու զորքերին, որպեսզի ի մի գումարվեն, բռնեն Ալաթեմուրին ու հանձնեն Ուլո խանին: Ուղևորվեցին: Իմացավ այդ Ալաթեմուրը, վերցրեց ինչք ու գերդաստան, անցավ Կուրն ու եկավ դեպի Զավախք, մտավ, անցավ Ելասի դիմացով ու գնաց Օշորայի ներքև՝ Լերձավնի կոչվող վայրը: Երբ տեսավ առաջը կտրոդ Սարգիս Թմոզվեցուն, խուսափեց Սարգսից ու Բոցոյի որդուց, և զորքերը մի կողմ բաշխեցին: Մուրվան Գուրկելեկին ուղիղ դեպի [բանակատեղ էր] հետևում: Հասավ Գուրկելեկին սակավ զորքով, որովհետև Բոցոյի որդու և Սարգսի զորքերը չէին եկել անգամ Գուրկելեկուն օգնության: Ուժգին բախվեցին: Հաղթեցին թաթարներն ու շատ արքունական ազնվականներ** սպանեցին: Գուրկելեկին խուճապեց: Թաթարներն անցան Զավախք ու Թոնդրը, դուրս եկան Կուրի այն կողմ՝ Ռուսթավի: Բազմիցս ընդհարվեցին թաթարներն ու սոմխիթացի զորքերը⁷⁵, որոնց մեկ առ մեկ պատմելու ժամանակ չկա: Այժմ նուր Ալաթեմուրը հաղթող եղավ: Անցան Կամբելխանը, Կախքը, Հերբը՝ ամենուր մարտելով, և գնացին Բելաքանի ճամփով: Մտան Դունձը⁷⁶, թեև դիմադրեց դունձերի թագավորը, բայց նորից թաթարները հաղթեցին և հաղթանակած գնացին Բերբա խանի առաջ: Այսպիսի հրաշագործություններ կատարեցին: Սրանց տոհմակից թաթարները որտեղ էլ մնացին՝ աղնաղով կոչվեցին, որ է՝ մեծավորներ կամ անդրանիկներ:

* Զավախիշվիլու ուղղմամբ՝ Մգլինավի:

** Բառացի՝ պալատական (տաճարական) ազնվական:

Ուստի կատաղած Բերբան պատրաստվում էր [արշավանքի] դուրս գալ, իսկ նրանք (Ուլոյի թաթարները) Թեթրի ծղալի՜ հանդեպ դրեք (պարիսպ) կապեցին ու այնտեղ էին ձմեռում, ինչպես ասացի⁷⁷:

Այս գործերից անտեղյակ է[ր] թագավորը, իսկ Վասիլ (Բասիլ) Ճղոնդիղել-Ուջարմելին հզորացավ և սկսեց առանց թագավորին հարցնելու [զորքեր] հոգալ: Թագավորի [լիխտ]-այնկողմում գտնվելու ժամանակ մեծապես վնասեց (նեղեց) արքունական հողերին, որովհետև իբրև իրենն էր դիտում: Կար և այսպիսի խոսակցություն, թե կենակցում էր Եսքունի հետ: Ուստի ամբաստանվեց Վասիլը թագավորի առաջ, որն անմիջապես բերել տվեց և հրամայեց կախաղան հանել: Կախեցին ձողից՝ քաղաքամիջին, քանի որ թագավորը դյուրահավատ էր ու պարզամիտ: Քաղցից խանը նորից գնաց Սիրա՝ թագավորն էլ հետը: Գարնանը խանը տեղափոխվեց, եկավ Սաքո, իսկ Թանբուշ որդին՝ Գեղարքունիք, որովհետև Գեղարքունիքումն էր նրա ամառատեղին: Թագավորին նույնպես հետը տարավ, և անդ էր:

Այն ժամանակ թագավորը խնդրեց Թանբուշին, որպեսզի բարեխոսի իր հայր Ուլո խանի առաջ՝ իրեն թագավորություն ուղարկելու համար: Համաձայնեց Թանբուշն ու մարդ ուղարկեց, բայց երբ հասան Սաքո, Ուլո խանն արդեն վախճանվել էր: Ապա խաթուններն ու նոյինները հաղորդեցին Թանբուշին, որ թագավորին թողնի իր թագավորությունը գնալ: Արձակեցին, եկավ Թիֆլիս, և կարգավորեց ողջ Քարթլիի, Սոմխիթի, տեղի գործերը:

Նոյիններն Ուլոյի գահին նստեցրին նրա ավագ որդի՝ Աբաղային, [որ] բարի, առատաձեռն, ողորմացող, հաճելի, համեստ, արդարադատ, աղքատներին ողորմացող մարդ էր, այնքան գթացող, որ թեկուղ մեծ շարագործ էր լինում, չէր սպանում, այլ այսպես էր ասում. «Ողջ երկրի տիրությունը աստված ինձ է տվել: Ինչ չեմ կարող տալ, չեմ էլ վերցնի»: Բազմիցս նրա գանձերը թալանեցին ավազակները, բայց չէր սպանում, այլ ասում էր. «Ի՛նչ գանձ է ինձ պակասում՝ տարել են աղքատները, կարիքավոր են, դրա համար են գողանում»: Նորից անշարություն ու բարեխոսություն ունեք բոլորի հանդեպ:

Աբաղա խանը զորապետ նշանակեց Աբաթա անունով՝ մարտերում նշանավոր մի մարդու, իսկ Հորդալի ու իր տան կառավարիչ (մովրավ) նշանակեց վերոհիշյալ Ճորմաղունի որդի Սիրմոնին, որ հաղթանակող ու մարտերում անվանի մարդ էր: Քանի որ նրա (Աբաղայի) մոտ ծառայողները մեծ կաշառքներ էին վերցնում, ուստի բարեգութ ու արդարագործ, պաս ու աղոթք պահող, քրիստոնյաներին ու աստծո եկեղեցիներին հուսացողներին սիրող Աղուբաղային [վերակացութուն] հատկացրեց: Սրան ընդազուրկներին ու աղքատներին հարց ու փորձ անող նշանակեց (գանգատը հարցնող): Ոչ թե փոխեց Ուլո խանի արգո նույններին, այլ շատերը վախճանվել էին, ինչպես Ելզոն նույնին ու ուրիշ շատերը:

Այս Աբաղայի մոտ գնաց Դավիթ թագավորը: Հույժ հարգանքով ընդունեց ու պատիվ տվեց: Հնազանդվեցին Աբաղային իր հայր Ուլոյի տերության բոլոր թաթարները:

Այս ընթացքում Գեորգենդի ճամփա գուրս եկավ մեծ խան Բերբան՝ անհամար զորքով վրեժ լուծելու Խութարի, Բալադի ու Ղուլի գործի համար: Իմացավ այս Աբաղա խանն ու զորակոչեց իր բանակը, Դավիթ թագավորին և ուղևորվեց: Իսկ երբ զգաց Բերբայի բանակի մեծությունն ու զորեղությունը, աչլես շանցավ Կուրը, այլ շրջեց ողջ ափով, գետանցքերով և ամենուր միջոցներ ձեռք առավ, զորք կանգնեցրեց [այնտեղ], որ խառնվում են Կուրն ու Արաքսը, այնտեղից մինչև Մցխեթ: Բերբան ավերեց Շիրվանի երկիրը, Հերբը, Կախբը, ողջ Խորի ափը: Զորքը եկավ մինչև Թփղիս: Անթիվ քրիստոնյաներ կոտորեցին, իսկ Բերբա խանը բանակեց Գարեջի լեռներում: Այնժամ գթաց աստված երկրին ու Աբաղա խանին: Բերբային ինչ-որ հիվանդություն բռնեց ու մահացավ: Իսկ նրա զորքերը, երբ տեսան իրենց խանի մահը, վերցրին դին ու անցան Գեորգենդի դուռը: Այսպիսով խաղաղվեց երկիրը:

Թաթարները սրտում Բերբայի զորքի դուրս գալու ահն ունեին: Ամեն քաղցի գնում էին Սիբա: Երբ մոտենում էր Սիբա գնալու ժամանակը, թագավորը կանչեց իր ու Սարգիս Զաղել-Յիխիսիվարելու զորքերին: Երբ Սարգիսը գնաց Դավիթ թագավորի մոտ՝ Թփղիս, [թագավորը] չար մարդկանց հրահրմամբ նրան խանի դեմ ապստամբած կարծեց, մոռացավ նրա ծառայությունը: Պալատ կանչեց, ներսում ձեռքակալեց ու զերեց: Իմանալով այս, Սարգիս հետ եկած աղնաուրները

փախան ու գնացին խանի մոտ: Բացատրեցին Աբաթա նույնին, որպեսզի նրան հայտնի լինի թագավորի կողմից Սարգիսի ձեռքակալումն ու զեկուցի Աբաղա խանին և խնդրի [ազատել] Սարգիսին: Աբաթա նույնը գնաց խանի առաջ և աղերսանքով խնդրեց, որպեսզի Սարգիսն ազատի թագավորի ձեռքից: Լսեց անմիջապես Աբաթա նույնին խնդրանքն ու դեսպանորդ տվեց: Ուղարկեցին: Եկավ հասավ Թփղիս, տարավ Սարգիսին, որը մնաց Աբաթա նույնին մոտ: Այստեղից սկսած շաղեցիները Ուլոյի հնազանդներ դարձան մինչև թագավորների մեջ պայծառ ու նշանավոր մեծն Գեորգիի ժամանակները:

Թագավորը դեռ չէր գնացել Սիբա, նրա բարերնությունը լեցուն անդրանիկ որդի Գեորգիին փորի ցավ բռնեց: Հիվանդություն այնքան շարունակվեց, որ գրեթե մահացած էր կարծվում: Ընկած էր անձայն, անշարժ, շնչահատ և դեռ ավելին: Երբ թագավորն ու Վրաստանի ողջ բնակիչներն այսպիսի տխրություն և անկարողության էին մատնված, թագավորը հիշեց Դամանիսի աստվածածնին ու գնաց նրա առաջ: Անձամբ հոգաց, որ բոլորն իր հետ ոտաբորիկ գնան, արտասալից նրանից ողորմություն պաղատեն: Լսեց նրանց աղերսը սրբոց ամենասուրբն աստվածածինը, ու [Գեորգին] անմիջապես զգաստացավ, բերանը շարժեց, աչքերն անմիջապես բացեց և իբրև անվնաս՝ վեր կացավ: Տեսան այս թագավորն ու Վրաստանի բոլոր բնակիչները, զարմացան ամենասրբի այս անսպասելի հրաշքից, և փառաբանեցին բոլորն աստծուն:

Թագավորը վերստին Սիբա գնաց: Այնտեղ գտնվելիս, երբ ետ վերադառնալու ժամանակն էր, թագավորը [նույնպես] հիվանդացավ փորի ցավով⁷⁸: Բժիշկները չկարողացան բժշկել, վերադարձավ պատգարակով: Երբ մոտեցավ Սարտոմղոփին, գնաց առ անձեռակերտ պատկերը, որ ինքն էր պատկերվել պատարառով՝ ըստ խեցեպատկերի*: Հրամայեց Եկաբեհնվեց ու բուժվեց, ինչպես տիրոջ կողմից անդամալույծը բուժվեց, և այսպես առողջացած եկավ Թփղիսի ապարանք: Անդորրի մեջ էր բացառապես, որովհետև իշխաններն ու էրիսթավները խանի ահից չէին փոխվել:

* Բնագրում՝ 3300 — խեցի և ծալ:

Բայց ասված է և այս, ինչպես Սողոմոն իմաստունի մասին է գրված, որ իր ծերության ժամանակ արդար էլ որ պահում աստծո առաջ, թաթարների բռնություններից անազատ [թագավորը] սկսեց քայքայել (խառնել) եպիսկոպոսական տաճարները, որոնց եկամտաբեր հողեր էին շնորհել երանելի թագավորները, սկսեց բաժանել այդ, ինչպես և վանքերի հողերը: Միաժամանակ թշնամին այլ շարագործություններ ևս հղեց, որոնց պատմելը հարկավոր է: Բռնություն [արեց] ծերության օրերին, ինչպես Սողոմոնը: Ուստի աստված ոչ բացահայտ հատուցեց, այլ նրա գեղատես որդու ողբմամբ, որովհետև մոլորության մեջ ենք զարմա աղամյան, և դեպի՝ շարություն է փութեռանդորեն հակվում մարդկային սիրտը: Ինչպես գրված է. «Ոչ ընկալան, այլ շեղեալ ի կենաց մեր՝ ամենայն մեք յունայնութեան կամք», ինչպես Եկեղեցիատիկոս իմաստունն է ասում. «Ունայնութիւն ունայնութեանց և ամենայն ինչ ընդունայն է»*, արևի տակ ապրող ամենայն ինչ ունայնություն կդառնա:

Իսկ մենք՝ սակավ մի շեղվածներս, նորից շարունակենք մեր ճամփան: Միքա գնալու շաբաթն հասնելիս՝ թագավորը վերստին գնաց: Անդ գտնվելու շրջանում հիվանդացավ նրա որդի Գեորգին, որը մեծ մխիթարություն էր թագավորի [ու] տիրության համար: Վախճանվեց նա արյունահոսությունից և անպատմելի վիշտ թողեց թագավորության ամենայն բնակիչներին՝ մեծից փոքրին: Մանուկ Գեորգիի աճյունը գրին Միոնի տաճարում, որպեսզի սպասեն թագավորին: Քիչ ժամանակ անց թագավորը Թփղիս եկավ: Երբ սակավաթիվ բաղաբացիներից բացի ոչ ոք չդիմավորեց, ահաբեկված շտապեց պալատ, ուր տեսավ զորքերին ու վեզիրներին՝ քաշված ու սևազգեստ: Երբ հայտնեցին իր որդի Գեորգիի մահը, լսելուն պես տապալվեց ու քիչ մնաց մահանալ: Ձեռքերի վրա ներս տարան պալատ, հագնելով գիտակցության եկավ, որովհետև եթե չբանում է (ոչնչանում) հոգին, ապա անմիջապես կորչում է գիտակցությունը, իսկ եթե կորչում է գիտակցությունը, ապա չի կորչում նրա հետ հոգին,— ասում է իմաստասերը: Քանի որ բռնված էր անշափ ցավերով, հայրական սերը, տասնութամյա դարձածի [հանդեպ] խանդաղատանքը, նրա քաջու-

թյունը, կատարյալ զինավարժությունը կրկնակի ավելացրին ցավերը: Ցավագին ողբով ողբում էր ու մահ նախընտրում՝ երբ ծաղկյալ ու բարետես Գեորգի որդու մահացած աճյունը տեսավ՝ անգույն պառկած, որին ողբում էր ժողովուրդը: Կականով տարան Մցխեթ, թաղեցին անդ և վշտածեծ ետ վերագարձան: Միեղցյալ որդու մահվամբ ցավերն այնքան շատացան, որ այնուհետև այլևս խրախճանք գոյություն չունեն, բազում հիվանդություններով բռնվեց, իբրև դիակ երկար ժամանակ անկորով էր, բայց նորից ծառայում էր Աբաղա խանին, քանզի ուրիշ ճար չկար:

Այս ընթացքում զորեղանալ սկսեց Սադուն Մահկանաբերդցին, որն սկզբում ըմբշության շնորհիվ Ուլոյի կողմից մեծարվեց: Աբաղա խանը նույնպես պատվով էր վերաբերվում նրան: Մեծ սահիբգրիվանը ևս բարություն մեծ վերաբերվում, որովհետև [Սադունը] նրա կնոջ՝ Ավագի դուստր եվաշագի սենեկապետն էր (էջիբը): Դավիթ թագավորը ևս բազում երկրներ պարզեց նրան:

Այս ժամանակներում թաթարների մեջ խռովություն ընկավ. Աբաղա խանի դեմ ըմբոստացավ Բարախայի կրտսեր եղբայր Թեգուդար խանը, որը վերոհիշյալ Ջինգիզ խանի որդի Չաղաթա խանի զարմից էր և որը տիրում էր Թուրանին ու մեծ Թուրքեստանին:

Այս Բարախա խանը Թուրանում էր և ուղարկեց իր եղբայր Թեգուդարին, որպեսզի իրեն պատկանող երկրի, ինչպես վերևում նշվեց, հարկը Թեգուդարին տրվի: Գնաց (Թեգուդարը) երկու բյուր զորքով: Համաձայնեց Աբաղան ու որպես ամառվա բանակատեղի տրամադրեց Աբարատյան լեռները, իսկ ձմռան համար՝ Արաբսի ափն ու Նախիջևանը:

Թեգուդարը [առ ժամանակ] մնաց այսպես: Նախանձեց Աբաղայի խանությանն ու հաղորդեց Ջեոնից այն կողմ գտնվող իր եղբայր Բարախա խանին, թե «Ինչո՞ւ խանությունն ու երկիրը մեծ Աբաղային տալ: Արդ, ալդտեղից դու ուղևորվիր և այստեղից՝ ես, երկուսով ջախջախենք Աբաղային և ինքներս գրավենք նրա երկիրը»: Եվ խորամանկեց այսպես. նետի փայտե ծայրը փորեց, փղոսկրով կցեց [միմյանց] երեք նետեր և նրանց մեջ դրեց թուղթը, որովհետև վաղուց թաթարները ամենուր ճամփապահներ էին նշանակել, որոնք հարցաքննում էին ճամփորդներին ու դեսպաններին: Երբ Թեգու-

* ժող. Ա, 1:

դարի գեսպանը հասավ իր եղբայր Բարսիս խանի մոտ, [վերջինս] հավանեց Թեգուդարի առաջարկությունն ու հորհրդին: Ինքը ևս հաղորդեց այսպես, որ պայմանավորված ժամանակ ի մի գումարվեն և գահընկեց անեն Աբաղա խանին ու գրավեն նրա տիրությունը: Գրեց նման պայմանի որոշակի ժամկետը և ևս ուղարկեց Թեգուդարին, թե որ ժամանակ Բարսիսան իր զորքով դուրս կգա Ջեռնից:

Բայց նախախնամությունը խափանեց նրանց մտադրությունը և պաշտպանեց Աբաղային՝ պարզության, շիտակության և արդարության համար: Միայնվեց նրա դպիրը և Թեգուդարի ապստամբումը երկու լուսին [առաջ] գրեց, որովհետև նրանց ամիսները լուսնով են հաշվվում: Նա նույնպես նետի ծայր ներդրեց այս գիրը: Դուրս եկավ գեսպանն ու հասավ Նախիջևանի դաշտում գտնվող Թեգուդարին և հանձնեց նետերը: Բաց արեց նետի գլուխն ու վերցրեց իր եղբայր Բարսիսի գրածը: Նամակում նշանակված ժամանակը մոտեցել էր. անմիջապես պատրաստվեց՝ ինչքով ու զերգաստանով, մի բյուր ու հինգ հարյուր մարտիկներով: Նա չհասցրեց այլ զորք [հավաքել], բանի որ շտապում էր՝ հանկարծ չհայտնվի այս գործն ու Աբաղայի կողմից վատություն լինի իրեն: Շարժվեց և ուղևորվեց դեպի Ղադոյի, Կարչխալի ու Կարսի լեռները, որոնք ընկած են Շավշբի ու Ահարայի միջև: Կանգնեց Շավշբի ծայրին՝ Փիճոթայում: Համոզեց Սարգիս Ջաղելուն, որպեսզի ճամփա տա, իրեն թե ցանկանում է գնալ Ափխազքի Դավիթ թագավորի մոտ, որպեսզի միջնորդ լինի թագավորի ու Թեգուդարի միջև և, եթե հաջողվի՝ մեծապես կգորացնի Սարգսին:

Երբ այս խորհուրդն էին անում, համաձայնեց Սարգիսը Թեգուդարի առաջարկությանը: [Աբաղան] կանչեց իր զորքին ու մեծն Շանշբի որդի Իվանն մանդաթուրթ-ուխուցեսին և Թեգուդարին հետապնդելու ուղարկեց: Զորապետ նշանակեց Զարմաղան խանի որդի Սիրմոնին, մարտերում հայտնի ու կորովի մարդուն, ինչպես և շատ այլ նոյնիների: Եկան հասան Արտահանի* լեռներին, ուր և բանակեցին:

Սակայն [հանուն] Հովհաննես Մկրտչի կատարվեց այս հրաշագործությունը՝ նա որ Բանն աստվածային՝ կույսից

* Արարատի ԿՐԻՍՏՈՍՏՈՍ. (m + Ջավախ.)

ծնած Քրիստոս մեր աստծուն իր ձեռքով մկրտեց, լսեց հոր ձայնը երկնից, տեսավ սուրբ հոգին աղավնակերպ, սուրբ երրորդության մի գոյությունը ճանաչեց ու քարոզեց: [Ո՛վ աստվածածին], բուն է նրա անապատը, և ոչ օտար, ընկած Ղադոյի լեռներում՝ Օփիղը, առաջագույնն երկրոտասան անապատացի* Այստեղ է գտնվում բոլոր մարգարեներից ու նահատակներից առաջագույնի՝ ամենաբարձր Հովհաննես Մկրտչի կոկորդը, որ չէր դադարում աստծո գալուստը ներբողելուց, [ու] Հերովդեսի անհավատությունների մերկացրնողն էր: Պատվավոր գանձերով զարդարված ու աստվածային միաբանությանը լեցուն էր Մկրտչի կացարանը և ճրճմարիտ իր իսկ Մկրտչի** կենարանը, ինչպես պատմությունս ցույց կտա:

Երբ լսեց Օփիղ անապատի փառքն ու նրա զարդարվածությունը պատվավոր պատկերներով, կանթեղներով լեցունությունը, կամեցավ վերցնել ու տանել, ուստի հազար զինվորական ուղարկեց, որպեսզի ավերեն այն: Գնացին լեռնային ճամփով, որ դեպի Կարչխալաց կողմ է տանում: Բայց չլուց վերին զատավորը, ուստի այնքան սուրբ հայրերին, որոնք այն ժամանակ փալատակում էին Օփիղում՝ հրաշագործ նշաններով առլեցուն ու Հովհաննես Կարապետին ապավինած՝ [չթողեց], որ կռապաշտների կողմից սպանվեն, և անդադրում աստծուն քարոզող կոկորդը չմատնեց անպատվության: Ուստի պաշտպանեց իր կացարանը. մութ ու մեզ հղեց և այլևս չկարողացան զազիր տաքով գնալ, բանի որ գնացել, մոտեցել էին անապատին: Կանգ առան Ջեզլի կոչվող լեռան ստորոտում, որի վրա կառուցված է ս. Գեորգի եկեղեցին՝ Օփիղի ու Միչնաձորի [արանքում]: Այնժամ ողորմահալաց նաչեց Հովհաննես Մկրտիչը իր կացարանին, ինչպես Վղաբերնի ամենաանբիծ աստվածածին: Ուժգին հողմ ու կարկուտ հղեց Ղադոյի լեռներից, հորդ անձրև: Ինչպես ծովամիջին՝ բարձրացան հորձանները, վարարեց հորդ ջուրն ու խոշոր գետ գոյացավ, որը բարձրացավ մինչև Ջեզլիի կատարը, ուր մինչև հիմա էլ երևում է ցամաքած ձորը (հունը), որ իջնում է ուղիղ դեպի Շավշի ջուր: Հորդեց ջուրն ու ամբողջությամբ քրեց թա-

* Թարգմանում ենք մի փոքր պարզեցմամբ:

** Բառացի՝ ինքյան:

Թարներին՝ մարդկանց ու ձիերին, ոչինչ չմնաց բացի մի մարդուց, որը գնաց Թեգուդարին պատմելու, որպես բարբառանք Յոբի հանդեպ, թե «Աստծո տուն է այդ վայրը, աստծո ծառաների կացարան, խուսափեք անդ գնալ»:

- 5 Արսիանի բարձր կատարին էր կանգնած [Թեգուդարը]՝ եկան ու հայտնեցին նրան, թե «Եկան մեծն Աբաղայի զորքերը, կանգնել են Արտահանի լեռներում, իսկ վաղը գալու են այստեղ»:
- 10 Լսելով այս, լուսաբացին Թեգուդարը վերցրեց ինչք ու գերդաստան և ետ քաշվեց Կարսի ապահով սար, որի մի կողմից ճամփա է գնում: Զորք ու զինվորներով անցավ Արսիանն այս կողմ: Սիրմոնն իջավ, հասավ Դուելի սարը: Երկուսն էլ եկան Դուելի կատար: Մարտերում անվանի Սիրմոնը առաջացավ, առաջացան նաև Թեգուդարի լավագույն մարտընչողները՝ Սեգվի-Ջողաքը, Արիշխանոխը, Թելբա-Դեմուրը:
- 15 Խիստ մեծ ճակատամարտ տվեցին, երկուստեք անթիվ կոտորվեցին: Երկկողմյան շարունակվեց մարտը. պարտվեց Թեգուդարն ու գերդաստանով փախավ Դագոյի լեռներ, Զնաղի թավ: Իսկ Սիրմոնը հետապնդեց: Թեգուդարը կանգնեց՝ լեռան անմատչելիությունը ապավինած: Երկու օր նորից սաստիկ ճակատամարտ կայացավ: Երբ հարկադրվեց՝ գաղտնի փախավ Թեգուդարը—ոմանք Աճարայով, ոմանք Նիգալիսխեով, որ անանցանելի էր մարդկանց համար: Նույնիսկ մարդու համար հավատալի չէ, թե որևէ մեկը տեսել է այդ լեռները, որով գնացին, քանի որ ամենևին անհնար է մարդու անցումը և ոչ [միայն] ձիու, նախ՝ դարուփոսության և ապա՝ անտառի խտության ու մացառների-փշերի [պատճառով], որ բուռնումալ է կոչվում՝ հյուսված վաչրի խաղողով: Վայրը, որ իջան (թաթարները), որսորդների համար [անգամ] անթափանց էր: Կատարվեց և այս. անցան մի անտառով, որի տակը ապառաժ էր, վրան՝ սակավ ինչ հող՝ անտառածածկ: Զառիվայր գնացողների վրա փլվեց սարը՝ որպես ձյան հյուսք, գերդաստանավոր շուրջ հազար մարդ [տապալելով] գահավիժեց Աճարի ձորը, ու տակով առավ մարդ ու ձի, ամբողջովին անհետացրեց: Այսպես խեղճությունը ջնջվեցին:
- 30 Աճարացիք մինչև հիմա էլ փորում են այդ վայրն ու կանացի ոսկե ու արծաթե զարդարանքներ գտնում:

Անցան Աճարան ու Նիգալիսխեին, ապա անցան Գուրիա և գնացին Դավիթ թագավորի մոտ՝ Քուլթաթիս: Իսկ նա ուրա-

խովթյամբ դիմավորեց և մեծ կերուխում պատրաստեց, հինգ հարյուր եփած կով դրեց, բացի խովից ու ոչխարից, իսկ զորքին որպես պարեն նույն օրը՝ վեց հարյուր ձի, հազար հինգ հարյուր կով, հազար ոչխար, երկու հազար խոզ [տվեց]:

5 Այս ամբողջը բերեց Թեգուդարին, իսկ նա բաժանեց զորքերին, որի համար մեծապես զարմացան՝ Թեգուդարն ու նրա զորքերը: Իսկ զինուն չափ չկար, բերեցին սալով ու կարասներով, ու հորդեց [զինին]:

Նորից այսպես հյուրընկալեց Դավիթ թագավորը, որը շուրջ էր ու խոնարհ, գիտակ ամենայն գործի, անուն վաստակող: Իբրև ծառա Թեգուդարին ծառայություն կանգնեց:

Նույնը արեց և թագուհին՝ Կոստանդնուպոլսի մեծ տիրակալ Պալիոլոգոսի դուստրը. նա նույնպես պատիվ տվեց Թեգուդարի տիկնոջը, ուստի ընտելացան միմյանց: Վստահեցին, ու հաճախ Դավիթ թագավորը գնում էր Թեգուդարի մոտ ու տնօրինում ամենայն ծես ու կարգ և այսպես ծառայում նրա առաջ:

Երբ Սիրմոնը հաղթանակած վերադարձավ Աբաղա խանի առաջ, այն ժամանակ խորասանի ճամփապահներից մարդ եկավ, թե «Շարժվեց Թուրանի մեծ ուլուսը (զորքը): Մեծն խան Բարախան Զեռնից այս կողմ անցավ՝ անհամար բանակով»: Պայմանի համաձայն էր Բարախան դուրս եկել: Հայտնեցին նրան Թեգուդարի ջարդը: Լսելով այս, Աբաղան զարմացավ, կանչեց իր կտրիճներին ու բոլոր վրացիներին: Թեև այն ժամանակ Դավիթ թագավորը որդու մահվամբ ուժասպառ էր եղել, այնուամենայնիվ գնաց իր ողջ կարողությամբ: Գնացին խորասանի կողմը: Հասան Հեր, իսկ այնտեղից՝ Ամոսի դաշտ, և մոտեցան միմյանց: Թագավորն ու նրա զորքերը առաջ ուղարկվեցին, որպեսզի պաշտպանեն [Աբաղայի] զորքերին Բարախայի հարձակումից, հսկեն ուլուսին [որ է]՝ նրա զորքին: Ուրիշ նոյնիների ևս մոտ չորս կամ հինգ մղոն⁷⁹ առաջ ուղարկեց: Պատվիրեց, որպեսզի զննեն Բարախայի բերած զորքը և ետ վերադառնան: Սրանց, առջևում հեռու կանգնածներին, իրենց լեզվով զարառոլ էին կոչում:

35 Գնացին թագավորն ու Աբաղայի թաթար դարաուլները: Երկու օր անցնելուց հետո կանգ առան մի տեղում: Մթնաշաղին [սպասեցին], հենց լույսը բացվելիս Ամոսի դաշտի վրա բարձրացած փոշու մեծ ամպ տեսան: Իմացան, որ Բարա-

խան ու նրա զորքն են: Պատրաստվեցին թագավորն ու Սի-
քաղուրը. վերջինս Աբաղայի ահից ցանկանում էր ետ վերա-
դառնալ, [ուստի] և ասաց թագավորին. «Մենք զարառվեցինք
ենք և սակավաբանակ, և ահա զորքերը նկատում են մեզ,
5 զնանք խանի մոտ և հաղորդենք նրա գալը»: Իսկ թագավորն
ասաց. «Մենք՝ վրացիներս, սովորություն չունենք, որ զեպի
մեզ եկող թշնամուն տեսնելիս առանց կովելու մեջք դարձ-
նենք, թեկուզ և մահ սպասի»: Երբ լսեցին թաթարները, զար-
մացան ու վշտացան, մոտեցան թագավորին ու ասացին.
10 «Չգիտես ինչ ես անում, Աբաղայի հրամանը չունես՝ առանց
իրեն մարտելու մեծ խանի դեմ. դուք՝ վրացիներդ, անտեղյակ
եք և չգիտեք գործը»: Բազմիցս խնդրեցին թագավորին ու նրա
զորքերին, նույնիսկ սպառնացին, որ Աբաղան կզայրանա,
բայց չկարողացան ետ դառնալու համոզեն: Ուստի շտապ
15 մարդ ուղարկեցին խանի մոտ ու հայտնեցին. «Եկե՛ք է՛ Բարա-
խան մեծ զորքով: Տեսնում ենք փոշու մեծ ամպ Ամուսի դաշ-
տի վրա, որ խավարել է փոշուց: Մենք, հրամանիդ համա-
ձայն, կամենում ենք ետ վերադառնալ, դալ քեզ մոտ, իսկ
անտեղյակ վրացիները չեն գալիս մեզ հետ: Այս են ասում, թե
20 իբր սովորություն չունենք, որ թշնամուն աչքով տեսնենք ու
ետ դառնանք: Արդ, եթե դու՝ խանդ, չզաս և տնօրինես, մենք
մեր անձը մահվան ենք մատնում: Շտապիր մեզ օգնություն»:

Երբ հասավ սուրհանդակն ու իմացավ Բարախայի գալը,
զարառվեցին շիուսափումը, զարմացավ ու անմիջապես ար-
շավեց իր բանակով: Ահապարեց ու հասավ, [երբ] ի մարտ
էին շարժվել: Դուրս բերեց թագավորին և ասաց. «Գիտեմ ձեռ
քաջությունը մարտերում: Դուք՝ վրացիներդ, անհնազանդ եք
ու հանդուգն: Եթե այս որեւէ նույն անեք՝ կսպանելի, իսկ քեզ
չեմ մեղադրում, որովհետեւ անժանոթ եք մեր կարգերին: Արդ,
30 առաջ կանգնիր քո բանակով»:

Իսկ թագավորը ցած թռավ ձիուց, երկրպագեց խանին և
ասաց. «Մեծդ խան, վրացու սովորությունը չէ, որ թշնամուն
տեսնելիս թիկունք դարձնի: Արդ խանի երջանիկ աչքը կտես-
նի մեզ, թե ինչպես մենք մեր անձն ի մահ կդնենք»: Գնաց
35 թագավորն ու կարգավորեց առաջամասում, իսկ նշանավոր
ու քաջ Աբաթա նույնը, որը զորապետն էր, որ է ամիրսպա-
սալար, կանգնեց ձախ կողմում, մեծն Սիրմոնը՝ նույնպես
ձախում, իսկ Սիքաղուրը, Տոնդա Բուղան, Ջինիխը, Արղու-

նաղասն ու Յաս Բուղան՝ աչ կողմում: Մյուս նույնները ևս
բաժանվեցին աչ ու ձախ:

Բարախան նույնպես ի մարտ դասված առաջացավ:

Այնժամ Ալիխան անունով մի մարդ հայտնվեց, հարյու-
5 րապետ և ոչ նշանավոր տոհմից, բայց հսկամարմին ու քաջ,
ուժեղ, անահ, խիզախ, կատարյալ զեղեցկությամբ, բարետես
ու սիրուն: Նա խնդրեց Աբաթա նույնից, որպեսզի հրաման
տա իրեն նախահարձակ լինելու, եթե կհամաձայնի: Աբաթա
նույնը տվեց խնդրվող [հրամանը]: Այս ընթացքում երկու
10 բանակները մոտեցան միմյանց. կայացավ մեծ ու սարսա-
փելի ձակատամարտ:

Վերոհիշյալ Ալիխանը առաջ սլացավ դեպի նրանց զորքը,
կտրեց ու դուրս եկավ զորաբանակ՝ իր բոլոր մերձավորների
հետ: Գումարեց ու սկսեց ալա-ալա գոչել: Ապա ետ դարձավ,
15 նորից ճեղքեց նրանց զորքն ու եկավ այս կողմ: Երկրորդ ան-
գամ նորից առաջ խաղաց, ցիր ու ցան արեց զորքը և դուրս
եկավ հայնկույս, սկսեց ալա-ալա գոչել: Վրացիները ևս սկսե-
ցին կատաղի մարտել: Խանն անձամբ տեսնում էր, որ թա-
գավորն ու նրա զորքը [թշնամու] առաջացած [զորքերի] վրա
հարձակվեցին ու փախուստի մատնեցին: Աբաթա նույնը
20 նույնպես այնքան եռանդուն կովեց, որ ձակատամարտի վեր-
ջում թամբից լիովին սպառազինված մի մարդու վերցրեց ու
իր թամբին դրեց, որին ողջ մարտի ընթացքում պահում էր
ձեռքերում, որպես արծիվը կաքավին:

Սիրմոնը նույնպես քաջակորով կովեց. նրա կողմի թշնա-
միները փախուստի մատնվեցին: Իսկ Բարախա նույնն աչ թե-
վում հանդիպեց Աբաղային, Սիքաղուրին, Տոնդա Բուղային,
Ջինիխին և Արղուն աղային: Բարախան սրանց անմիջապես
փախուստի մատնեց, երկու օր հետապնդում էր, Աբաղան էլ
30 երկու օր նրանց էր հետապնդում, և զորքի երկարություն
պատճառով չիմացան, թե ինչ պատահեց նրանց հետ: Երբ
Բարախան իմացավ իր բանակի խուճապն ու ջարդը, վերա-
դարձավ: Այդպես և Աբաղան, և նորից իրար հանդիպեցին:
Բորբեքվեցին: Երբ Աբաթա նույնը տեսավ Բարախա խանին,
35 վերցրեց տեգն ու մենակ ուղղեց դեպի նրանց զորքը: Այս
Աբաթա նույնը առյուծի պես խիզախ էր, լայնալանջ ու լայ-
նակուրծք, անվախ, կորովի ու բարետես, հաճելի ու ցեղեցիկ:
Երբ գնաց, մոտեցավ նրա զորքը, հետապնդեցին ու անթիվ

կոտորեցին, գերեցին և այսպես հաղթանակած եկան իրենց չորդան:

Երբ Աբաղա խանը խորասանում կովի մեջ էր Բարախա խանի դեմ, վերոհիշյալ Թեգուդարն ուղարկեց իր երեք զորապետներին, իրենց զերդաստանով ու ինչքով՝ Սեգզի Բադուր, Աբիբախա և Թուլաբ Դեմուր, չորրորդը՝ Զուլաբ անվամբ: Եկան ու կանգնեցին իրիսի վրա, որը հյուղն է Կովկասյան [լեռնապարի]: Անցան դեպի արևմուտք, որին Ղադո են կոչում, ապա Դեմոթի հյուղավորումը, և թաթարները կանգ առան Լոմիսթավի կոչվող տեղում, իսկ այնտեղից ասպատակեցին Զավախք՝ մինչ Փարվանա: Նույն ընթացքում անդ գտնվող թաթարները իջան, անցան Եկերի ձորը, Ածղուրի մոտ անցան Կուրի ակունքը ու դուրս եկան Զավախք: Այնտեղ հանդիպեցին Կախա Թորելու, որը գանձապետի (մեծուրձլեթ-ուխուցեսի) պատիվ ունեւր, երամակին, ինչպես նաև ոմն հաղարապետ Ղուրումչիի երամակին: Սա Ալիխանի որդի Ղուրումչին չէ, այլ մեկ ուրիշը: Քշեցին ու բերեցին դեպի Լոմիսթավի իրենց բանակատեղի: Լսեց Ղուրումչի Բադուրը, կանչեց իր մոտ Կախա Թորելուն, և հետապնդեցին:

Իսկ Թեգուդարականներն անցել էին Կուրը, ուր Գուրկլիի չուրն է միանում: Սրանք գնացին Կուրի ափ, որովհետև հույժ բազում էին թաթարների ու վրաց զորքերը: Իսկ որովհետև նրանք քիչ էին, ճար էին որոնում: Թուլաբ Դեմուրը երեսուն մարդով անդգալիորեն անցավ Կուրը, իսկ ուրիշները կանգնած էին Կուրի ափին: Թուլաբ Դեմուրը բարձրացավ ձորն ու հասավ ձորապուտնիկ, ինչ որ այլ դրոշի նշան պարզեց և հարձակվեց բարձր գոչունով: Երբ Ղուրումչի Բադուրն առջևում ու ետևում զորք տեսավ՝ ստվար կարծեց նրա զորքն ու վախեցավ, փախավ շփոթված: [Տեղի ունեցավ ճակատամարտը], որի ընթացքում շատ բարի մարդիկ սպանվեցին, երկու կոխտացիները վախճան գտան: [Իսկ ինքը], ձիակորույս ու նեղված, լողալով փախավ ու մտավ Ածղուր: Թաթարների զորապետ Ղուրումչի Բադուրն սպանվեց: Անկարգ ցրված ու ճամփին շրջված խուճապածները փախան Ռուգեթի դժվարընթաց լեռը, Կյուրիկե-ծմիդա կոչվող գյուղը: Վերադարձան ու հաղթանակած գնացին խանի եղբայր Թեգուդարի մոտ: Կատաղած Թեգուդարը անցավ Քարթլի և ամբերում էր ամբողջ Քարթլին:

Այն ժամանակ Աբաղա խանը խնդրեց Ռուսուդանի որդի Դավթին, որպեսզի այլևս չօժանդակի, ոչ էլ [երկիր] թողնի Թեգուդարին, մեծ պարգևներ խոստացավ: Թեգուդարի ծառաների դավաճանությունը կասկածող Դավիթը, որպեսզի չմահանան բացահայտ, առանց Թեգուդարի գիտության, Աբաղային հնազանդվեց ու կտրեց ճամփաները, որպեսզի այլևս ներս չմտնի հեծելազորով: Մինչդեռ Թեգուդարն անտեղյակ էր: Երբ իմացավ Աբաղան, որ Դավիթն այլևս չի գործակցում [Թեգուդարին⁸⁰, Դավթի] մոտ ուղարկեց իր զորապետ Սիրմոն Բադուրին և ուրիշ զլխավոր նույններին՝ մեծ զորքով: Եկան Թեգուդարի կանչեցին թագավոր Դավթին ու նրա բանակին: Քանի որ հիվանդ էր այն ժամանակ թագավորը, Սիրմոնի մոտ ուղարկեց իր բոլոր իշխաններին: Սիրմոնն իջավ Քարթլի: Տեղեկացավ Թեգուդարը Սիրմոնի գալու մասին, առաջ շարժեց զորքը, և սաստիկ ճակատամարտ կայացավ, ուր երկուստեք անթիվ կոտորվեցին: Վրա հասավ գիշերն, ու բաժանվեցին: Լուսաբացին մարտաշարվեցին դեմ առ դեմ: Թեգուդարն առաջացավ: Նախահարձակը թագավորի բանակն էր: Երբ խռնվեցին միմյանց, փախավ Թեգուդարի զորքը, ցրվեցին, կոտորվեցին ու անտես դարձան: Մնացին Թեգուդարն ու նրա կրտսեր որդին՝ անձարակ: Գնացին Սիրմոնի մոտ, խնդրեցին, որպեսզի Աբաղա խանին տեսնեն ինքն ու իր որդին: Համաձայնեց Սիրմոնը, բաց ձեռքակալեց, գերել տվեց նրա զերդաստանը, ողջ հարստությունը, ինչքն ու ունեցվածքը և երամակը: Գնաց Աբաղայի առաջ, իր հետ տանելով Թեգուդարին ու նրա որդուն: Ամենևին չվնասեց Աբաղան, որովհետև զթացող ու ողորմացող մարդ էր, ինչպես վերևում ասացինք, [այլ] ուղարկեց Երադի երկիր, տալով տասներկու մարդ, իրեն ու որդուն՝ առատ պաշար ու հանդերձանք, (որսի) բազե և բարակ, անհատնում ուտեստ հատկացրեց, պաշտպաններ նշանակեց, որպեսզի այլևս իր երկիր չթողնեն: Եվ այսպես հանգիստ ապրում էր ու վախճանվեց: Աբաղա խանը Դավիթ թագավորին բաղմաթիվ շնորհներ ու պարգևներ ուղարկեց, Քարթլիում շատ գյուղեր ու Ատենը տվեց նրան⁸¹:

Ապա խանը գնաց Սիբա, իսկ Դավիթ թագավորին հետը

* Բնագրից հանում ենք կապ չունեցող ընդմիջարկված մի փոքրիկ լուսանցազրույթուն (տե՛ս ծան. 80):

տարալ: Ձմեռ էր: Երբ հասավ ամառը, վերադարձան: Ճանապարհովոդ-եկող թագավորին փորի ցավ բռնեց: Երբ բժիշկները չկարողացան բուժել, այն ժամանակ աղերսեց Մարտոմդոփի պատկերին: Գնաց նրա առաջ, ինչպես արդեն սովորել էր, որովհետև դրանից առաջ էլ փորի ցավով բռնվել էր, անզգա, անլեզու-անբերան ընկած էր, աստծո մարդեղացած պատկերը կենդանացրեց: Բայց այս անգամ այլևս փրկություն չգտավ, որովհետև պակասել էր նրա ծառայությունն աստծուն, սկսել էր ավերել ու տապալել տաճարները: Ուստի աստված այլևս չողորմաց. նախորդ տարիներին մահացավ նրա անդրանիկ որդի բարեկեցուն Գեորգին, իսկ արդ վախճանվեց և Դավիթը՝ որդու կսկծից⁸²: Ուներ նաև ուրիշ որդի՝ բարեհիշատակ, խիզախ և ողորմացող էր, անունը՝ Դիմիտրե, որը և [հորից] հետո թագավոր դարձավ: Վախճանված Դավթին թաղեցին Մցխեթի թագավորաց հանգստարանում: Ասվում է, սակայն, իբրև թույնից է մահացել, իր կին Եսուբնի կողմից տրված թույնից: Ինչպես որ մեծն Մակեդոնացու պատմիչն է ասում, որ գլուխը ցավելիս Միդոսն ու Անտիպատրոսը կասկածավոր դեղ էին տալիս, այդպես էլ Դավթի մասին են ասում՝ Եսուբնի կողմից, ի վրեժխնդրություն Վասիլ Ուչարմեցու, որին սպանեց Դավիթը անկարգության համար: Վասիլը կենակցում էր Եսուբնի հետ՝ չբաշխելով թագավորի պատվական մահճից, հանեց սքեմը⁸³, իշխանությունը զավթեց, ուստի այս անկարգությունների համար էլ սպանվեց Վասիլը:

Թագավորի մահվամբ վրացիներին անմխիթարելի տրևություն վրա հասավ. վախճանվեց թագավոր Դավիթը, սովորության համաձայն ողբացին և եկեղեցիներին, տաճարներին ու աղքատներին շատ շնորհներ տրվեցին՝ ի հիշատակ նրա: Սակայն տրամոլության մեջ էին վրացիները, որովհետև Դիմիտրե թագավորը փոքր էր ու անկարող թագավորության: Ուստի շատերը գնացին ու սկսեցին ծառայել խանին, քանի որ Դավիթ թագավորն էլ խանի ահից չկանխեց էրիսթավներին:

Վերոհիշյալ Ղալդուրն ու Ռաճի էրիսթավ Կախաբերին խորհրդակցեցին միմյանց հետ, որպեսզի ապստամբեն Ռուսուդանի որդի Դավթի [դեմ]: Ուստի գնացին Աբաղա խանի մոտ. համոզեցին Ջավախքի լեռներում գտնվող Ալիխան Բա-

գուրին, որը հայտնեց խանին: Իսկ նա մեծ նվերներ խոստացավ: Գնացին Ղալդուրն ու Կախաբերի որդի Կախաբերը, որը շար էր վարմով, ինչպես հաղորդում է թագավոր Բաղուշի ու նրա տոհմակիցների գիրքը (պատմությունը): Քանի որ հասել էին խանի դուռը, ընդունեց, կանչեց Սիրմոն նոյիին ու ասաց. «Դավիթ թագավորը շատ խոռվություններ արեց և չէր բավարարվում դրանով, օժանդակում էր բոլոր մեր դեմ ապստամբածներին, ինչպես Թեգուդարին, իսկ արդ՝ Ղալդուրին: Ես նրան մեծ շնորհ ու պատիվ արեցի Թեգուդարից [երես դարձնելու] համար, մինչդեռ [հիմա] էլ Ղալդուրին է ընդունել⁸⁴: Արդ կամենում եմ, որպեսզի վրեժխնդիր լինենք նրանից»:

Այս լսելով, Կախաբերը վեր ելավ ու ասաց. «Եթե խանը կամենում է վրեժխնդրություն թագավոր Դավթի հանդեպ, ես դրա համար եմ եկել, գիտեմ տանող ճամփաները, կառաջնորդեմ զորքերը: Կարծում եմ, որ ձեռք կգցեմ թագավորին: Ղալդուրը նույնպես գիտե դրանց երկրի ճամփան ու կարողությունը»:

Այն ժամանակ Աբաղա խանը հրամայեց Սիրմոն նոյին, Ալիխանին, Թալշույին ու Աբշին, որպեսզի արշավեն Դավիթ թագավորի դեմ: Հավաքվեցին երեք բյուր զորք և անցան Թոեղքը, կտրեցին կիսի սարն ու վրա հասան Քութաթիսում բաղնիքի մեջ գտնվող թագավորին, որը հազիվ հասցրեց ձի նստել ու մի շորով փախչել: Թաթարներն ավերեցին եկեղեցիները, բազում քրիստոնյաներ սպանվեցին, գերվեցին: Ապա անվնաս գնացին խանի մոտ: Իսկ աստծո կողմից հրաշքով պաշտպանված թագավորը փրկվեց և չհասցրեց նրանց դեմ մարտնչել, քանի որ թաթարները շտապ ետ դարձան:

Երրորդ տարին Սիրմոնն ու Ալիխանը նորից եկան խանի հրամանով թագավորին բռնելու: Քանի որ [թագավորը] հրակում էր Կախաբերին, այլևս չէր կարծում, որ թաթարները կգան: Նորից վրա հասան, իսկ թագավորը խուսափեց: Ավերեցին երկրները: Իսկ երբ իմացան թագավորի գումարումն ու մարտի գալը, թաթարներն անմիջապես փախան հենց նույն օրը, գերիներով ու ավարով:

Այս ընթացքում Մադուն Մահկանաբերդցին հզորացել էր իրեն ժամանակակից բոլոր իշխաններից ավելի, որովհետև սիրեց նրան Աբաղա խանը: Ու [Սադուն] սկսեց խնամակալ

լինել Վրաստանի գործերին, որովհետև [թագավորը] նրա տեր Ավագ Թաթարի աղջկա [մասին հոգալ] հանձնարարեց Սադունին, իսկ իվաշազը էջիբություն էլ տվեց նրան:

- 5 Ապա հավաքվեցին Վրաստանի բոլոր դիպեդուներն ու արքայազն Դիմիտրեն տարան Հորդա: Գնացին Շանշեի որդի Իվանն մանգաթուրթ-ուխուցեսի մոտ, նա ևս գնաց Հորդա: Տարան խանի մոտ Հորդա և թագավորություն ստանալը կարգավորեցին: Տեսնելով Դիմիտրեն, խանը զթաց ու սիրեց, որովհետև բարեբնույթ էր, տեսքով գեղեցիկ: Ողջ թագավորությունը տվեց նրան, բացի Սարգիս Զադելու [երկրից]:
- 10 Հետո ուղարկեց Սադունին, որին Դիմիտրե թագավորը աթաբեկություն պարգևեց: Եկավ Թփղիս: Նստեցրին հայրական զահին*, կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսները, ինչպես Վրաստանի բոլոր իշխանավորները՝ Հերքից, Կախբից, Առախիթից, Քարթլիից, Զավախբից, Տայքից ուրբեր ժողովվել էին, օրհնություն ծես կատարեցին: Գոհություն էր ասածո և մեծ ուրախություն, ողորմության բաժանում աղբատներին, որբերին ու ընկածներին, որպեսզի հաջողություն լինի Դիմիտրեի թագավորությանը, բարվոք կառավարի Վրաստանը⁸⁵:

20 ՎԱԹՍՈՒՆԵՐՆԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐ ՔԱՐԹՆԻ ԴԻՄԻՏՐԵ
ՈՐԴԻ ԴԱՎԻԹ ԹԱԳԱՎՈՐԻ, ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

- Այդ ընթացքում Աբաղա խանն սկսեց կռվել եգիպտացիների իշխանի ու Մսերքի սուլթան Փունդուղադարի դեմ, մեծաթիվ զորք ուղարկեց, նրանց հետ նաև վրաց բանակը: Զորապետ նշանակեց ոմն Թոնդալի, ազգությամբ բաղուրաց սալդուխ, արտաքին [զորքերի] իշխան: Ուղարկեցին Հունաստանից Շամ (Սիրիա) գնացող ճամփով: Տեղեկացրեց Հունաստանի Ֆարման անունով սուլթանին, քանի որ մինչ աչգ վախճանվել էր սելջուկյան մեծ սուլթան Ղիասեղդինը, իսկ
- 30 նրա ծառա Ֆարմանը գրավել էր սուլթանությունն ու նրա կնոջը՝ Ռուսուդանի աղջիկ Գուրջի-խաթունին, կնություն տա-

* Հավելագրություն (D) ետ Քրիստոսի ՌՄԶԲ (1272) թվականին:

- րել: Նրան էր պատկանում Պոնտոսը, Ասիան և Կապադովկիան: Սրան հաղորդեց խանը, որպեսզի համագործակցի իր (Աբաղալի) բանակին: Գնացին Աբաղալի զորքերը, հասան Ֆարմանի մոտ, բանակեցին էվխալիտում, որ է Ասորեստանը: Սուլթան Փունդուղադարն իմանալով թաթարների գալը, հարձակվեց եգիպտական զորքով, վրա հասավ լուսադեմին: Կայացավ ուժեղ ճակատամարտ, ուր վրացիները այնքան քաջաբար էին կռվում, որ թաթարները զարմացան:
- 10 Մորդուկ անունով ոմն թաթար մենակ հարձակվեց արաբների բանակատեղի, անցավ միջով, ապա կտրեց զորատեղը և ետ եկավ: Նրա ձիու հետևի աջ ոտը կտրեց ոմն հետիոտ՝ սմբակից վերև: Հրաշք գործ կատարվեց. փախավ Աբաղալի զորքը: Եկավ այս Մորդուկը ոտը կտրած ձիով, երեք գիշեր ու ցերեկ անցավ, ապա սատկեց ձին:

- 15 Իմանալով զորքի ջարդը, հատկապես վրացիների, Աբաղան մեծապես տխրեց, և մեղադրեցին Հունաստանի սուլթան Ֆարմանին, թե նրա տեղեկացմամբ եկավ սուլթան Փունդուղադարը: Ուստի ձերբակալեցին Ֆարմանին: Թեև Աբաղան չէր կամենում սպանել նրան, բայց նույնները սպանեցին, վերջորին նրա ողջ հարստությունը, իսկ Հունաստանի նույն նշանակեցին բարի ու նախորդ խաների տոհմակից, Օնխանի ցեղից՝ Ներնջ անունով: Սրան հանձնեցին Հունաստանի իշխանությունը, վերջորին Ածղուրը, Սամցխեն, որ իբրև կնոջ [օժիտ] պատկանում էր Ֆարմանին, և պարգևեցին Սարգիս Զադելուն ու նրա որդի Բերբային:

- Իսկ երբ մեծացավ Դիմիտրե թագավորը, սկսեց հաշուդուլթամբ վարչական գործեր կառավարել: Այս Դիմիտրեն պարթևահասակ էր, հաճելի ձայնով, գեղատես, մազերով ու մորուքով հաճելի և գեղեցիկ, աչքերը խաժ, լայնալանջ ու կոփված ռազմական կարգով, կատարյալ հեծյալ էր և ընտիր նետածիգ, առատաձեռն, գթոտ ու համեստ, աղբատներին, ալրիներին ու ընկածներին ողորմացող, [այնքան], որ լաված չէ թագավորների կամ ալլ մարդկանց մեջ: Սովորություն ուներ՝ վերցնում էր դրամ ու գիշերով դուրս գալիս քաղաքացեղում աղբատներին, որբերին, անապատատներին և ամեն մեկին տալիս անձամբ իր ձեռքով: Բոլորը գիտեին թագավորի ողորմածությունը, ուստի աղբատները գիշերով ման էին գալիս փողոցներում, որպեսզի թագավորին հանդիպեն:

Միաժամանակ պատ էր պահում, գիշերն աղոթում ու հուշ
ծնրադրում, հազար հինգ հարյուր ծունր խոնարհվում էր գե-
տին: Ամենայն կողմից շնորհալի ու լուսավորյալ էր:

5 Բայց, այնուամենայնիվ, Սաղունի ձեռքում էր [թագա-
վորը], որովհետև խանը Սաղունին հուշ գորացրեց: Դիմիտրե
թագավորի իրավասությունից հանեց Թելավն ու Բելաբանը,
շատ [այլ] երկրներ, և Սաղունը բարվոք վարում էր Վրաս-
տանի գործերը: Ուստի նրա օրոք թաթարների կողմից բռնու-
թյուն և անիրավություններ չէին լինում, ոչ մեծ նոյնների,
10 ոչ էլ էջինների կողմից: Այսպես շենացավ Վրաստանն ու զո-
րացավ:

Թագավորն սկսեց Սիբա գնալ, շենացրեց ավերված եր-
կրները: Նա վերականգնեց Իսանիի պալատի վանքը, Մետե-
խի աստվածածնի վանքը զարդարեց մեծ հոգացողությամբ,
15 զուղեր ու խաղողի այգիներ նվիրեց, իսկ հոգևորականներին
ուտելիք ու հանդերձանք կարգեց: Վարում էր բարեխնամու-
թյամբ: Գնաց Հորդա: Այնտեղ գտնվելիս [թաթարները] ան-
թիվ գումար պահանջեցին թագավորից՝ Սաղունի դրամամբ:
Ապա Սաղունն ասաց թագավորին. «Եթե կտաս ինձ Դմանիսը,
20 ես կտամ խանին գումարը»: Լսեց թագավորն ու ակամա տվեց
Դմանիսն ու նրա շրջակայքը: Ուստի Սաղունն առավել հզո-
րացավ: Բայց աղբատների ու վանքերի հանդեպ բարի գործ
էլ կատարեց և իր կենդանության օրոք ինքը վճարեց Գարե-
ջալի տասներկու անապատների մալն ու դալանը, ազատեց
25 [հարկերից] Գարեջի երկիրը և ծառայում էր Դիմիտրեին:
[Սաղունը] հզորացավ զորքով ու ոսկով, արծաթով, երամակ-
ներին ու նախիրներին թիվ չկար, որովհետև կենսուրախ, բա-
րեխո՞հ, իմաստուն մարդ էր, ուստի Աբաղա խանը լսում էր
նրա խոսքը: Եվ Ավագ աթաբեկի մեծ սահիբդղվանը, որ
30 [Ավագի] աղջկան՝ Խվաշագին ի կնություն բերեց, գովում էր
նրան⁸⁶: Այս սահիբդղվանը հզորացել էր Ուլո խանի կողմից,
և Սաղունն էլ՝ նրանից: Խանի ամբողջ տիրությունը նրա (սա-
հիբդղվանի) ձեռքում էր և նրա հրամանին էր հնազանդվում:
Եվ [սահիբդղվանը] գնեց բազմաթիվ երկրներ, իսկ թագա-
35 վորները պարզեցին Կարսը, նստեց Կարսում և զավթեց շր-
ջակա երկիրը Ախալցխայից: Իսկ Ախալցխայից աղջկան
կնություն բերեց: Խանը նրա ձեռքը հանձնեց Վրաստանի
ռազմական գործն ու վարումը:

Իսկ արքունական վրացիք, սոմխիթացիք ու հեր-կախե-
ցիք թագավորի մոտ էին:

Այս ընթացքում ուժեղացան Սամցխեի սպասալար և մե-
5 ճուրջեթ-ուխուցես Սարգիս Զաղեղին ու նրա որդի Բեբան,
որոնք՝ իշխում էին Սամցխեում:

Սարգսի գործերը վերևում նկարագրեցինք, արդ հիշա-
տակենք նրա որդի Բեբային: Պարթևահասակ էր այս Բեբան,
գեղատես, խաթ ու գեղեցիկ աչքերով և մաղերով, լայնակուտ,
զորեղ ուժով, պատերազմում քաջ մարտնչող, արի հեծյալ,
10 որսորդի պես վարժ նետաձիգ, զգոնամիտ, շինարար, եկեղե-
ցիներին ու վանքերին, աստվածահաղորդ մարդկանց պատիվ
տվող, աղոթող, որ չէր թերանում լուսաբացի, ցերեկվա ու
երեկոյան աղոթքներից, ինչպես մաշտոցն էր կարգ հաղոր-
դում: Ուստի աստված հարգեց ու աղոթող, պատ պահող և աղ-
15 քատներին ողորմացող, վանքերի ու պատկերների պաշտող,
որբերի ու անձարակների պահպանող ամուսին շնորհեց:

Այն ժամանակ Բեբան գրավեց Տասիսկարիից մինչև
Կարնո քաղաք [ընկած] երկիրը, Սամցխեն, Աճարան,
Շավշբը, Կղարջքն ու Տայքի մեծ մասը, Վաշլովանը, Նիգա-
20 լիսխեին, Արտանուջը, տասներկու անապատները, Կողան,
Կարնիսիսն ու Էրկու Արտահանները, բազմաթիվ զուղեր
Ջավախքում: Այսպիսով օրեցօր հզորանում էին ու ծառայում
Աբաղա խանին, հնազանդվում թագավոր Դիմիտրեին: Այս
Դիմիտրե արքան հաջողում էր աստծուն ծառայությամբ ու
25 մարդասիրությամբ: Խանն ավելի քան բազմապատկում էր
նրա պատիվը: Թեև դեռ պատանի էր, բայց հաճեցան ու մարդ
ուղարկեցին Պոնտոս, հունաց թագավոր Կոմենինոսի մոտ, որ
Կոստանդին Մեծի զարմից էր, և բերին տրապիզոնցի արքա
Կոմենինոսի դստերը՝ մեծարմամբ ու նշանավոր պարզենքով:
30 Արքայական կարգով հարսանիք արին: Կարճ ժամանակից
հետո հղիացավ թագուհին ու արու զավակ ծնեց, որին կոչե-
ցին Դավիթ, որը և վերջում Քարթլիում թագավոր դարձավ:

Այս ընթացքում նորից եկավ նույն Արղունը, որի մոտ
հաշվեգրվեցին բոլոր խաների տիրությունները, որպեսզի
35 գննի երկիրն ու իմանա՞ երկիրն [այդ ընթացքում] շենացե՞լ
է, թե՞ ավերվել: Նորից ստուգեց և իմացավ, որ մեծ մասամբ
ավերվել էր, հատկապես Հերքն ու Կախքը, որովհետև թաթար-
ների ու մեծ խան Բերբայի ապստամբության ժամանակ

Կամբեչիանի հարթավայրերն ավերվել էին: Արդուն Օյբիդը Թփղիսում գտնվելիս համոզեց թագավորին ու խնդրեց միակ Թամարին, ասելով, թե «Քո բարեհիշատակ թագավոր հայրն իր աղջկան՝ քո քրոջը ինձ հարսնության տվեց, որդուս կնու-
5 թյան, սակայն չհասցրեց նա: Արդ, խնդրում եմ, որպեսզի անարժան չհամարես իմ խնդրանքն ու տաս քրոջդ իմ որդուն»:

Այս լսելուց հետո թագավորը տխրեց ու մեծ տվայտանքի մեջ ընկավ: Հոգեցավ ելք էր որոնում, որովհետև խորշում էր իր քրիստոնյա քրոջը հեթանոսի հետ ամուսնացնել: Բայց
10 ելք չկար, քանզի հայրն [արդեն] խոստացել էր: [Թամարին] Արդունի որդուն կնության տվեցին ու հարսանեկան կարգ կատարեցին: Արդունը դնաց Հորդա, իսկ որդուն թողեց թագավորի մոտ: Այդ ընթացքում թագուհին նորից հղիացավ ու արուզավակ ծնեց, որին Վախթանգ կոչեցին:

15 Լիխտ-աչկիողմյան երկիրն այս ընթացքում նորից խաղաղվեց, կարգավորեց Դավիթ թագավորը, որը հույժ բարի և խելամիտ, առատաձեռն, համեստ ու նախորդ թագավորներից ավելի հյուրասեր մարդ էր: Երկար ժամանակ խաղաղության մեջ էր:

20 Իսկ Ռաճի էրիսթավ Կախաբերին Քարթլիում էր. նրան էր պատկանում Ատենի երկիրը: Թագավորներին դավաճանելու համար չէր հարգվում ոչ խանի և ոչ էլ Դիմիտրե թագավորի կողմից: Ուստի ստիպված ողորմածություն խնդրեց թագավորից, որպեսզի գթա ու պարգևի իր [նախկին] երկիրը: Իսկ
25 բարեգութ ու ողորմած թագավորը ներեց ու ամուր երդմամբ հավաստիացրեց, որ չի մեղադրի նախորդ սխալմունքի համար և կվստահի նրա հավատարմությանը: Ապա պարգևեց նրան ողջ կալվածք: Նորից ստացավ Ռաճի իր տիրույթը: Կարճ ժամանակ մնալուց հետո սկսեց հայրական-պապական

30 հետքերով գնալ, խոզի պես դեպի նեխվածն շտապել, իսկ իբրև իժ՝ թույն արձակել, քանի որ տոհմական էր նրա դավաճանությունը: Երդման դրժումի արհամիրքները մոռացածն սկսեց դավաճանել թագավորներին. մարդ ու գրություն ուղարկեց Ալիխան հազարապետի մոտ, որ Զավախքի ու Կո-
35 ղայի լեռներում էր գտնվում, որպեսզի առաջվա նման հարձակվի թագավորի վրա, հեշտությամբ ձեռք գցի նրան: Սակայն աստված ի չիք արեց նրա խորհուրդը, ինչպես Աբիտո-փելինը Դավթի հանդեպ, և գրությունը հայտնի դարձավ:

Ուստի չարն արժանին ստացավ և իր կեղծիքն իր գլխին եկավ: Զերբակալեց թագավորը, նախ աչքերն ալրեց, ապա մի ձեռքն ու ոտը կտրեց, իսկ նրա երկու որդիներին աքսորեց, ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, քանի որ թագուհին՝ իր կինը,
5 մեծն Պալեոլոգոս թագավորի դուստրն էր:

Իսկ կարճ ժամանակ ապրած Կախաբերին մահացավ. ջնջվեց նրա ողջ տոհմը՝ Բաղուշա Կախաբերի որդիներից շմնաց ոչ ոք. ջնջվեցին նրա հարազատներն ու հիշատակը:

Այս նույն ընթացքում խանը կամեցավ արշավել Գիլանի
10 երկիրը, քանի որ միայն այն էր առանց ձեռ գցելու մնացել. չէին հնազանդվում, ոչ էլ հարկ տալիս: Ուղարկեց թաթարներին ու վրացիների զորքերին, բայց թագավորին չուղարկեց: Զորապետ նշանակեց Սիրմոն Բազուրին: Գնացին ու մտան Գիլան: Գումարվեցին գիլանցիներն ու զիմադրեցին ամրու-
15 թյուններից: Իսկ նրանց երկիրը մի կողմից ամրացված է ժայռերով ու անտառով, նեղ ճամփերով, մյուսից՝ ծովով: Ամրություններից նախահարձակ եղան, և կայացավ թեժ կռիվ: Գիլանցիները անձրևի պես նետեր տեղացին: Ցած իջավ Սիրմոնը ձիուց ու նստեց մեջքով դեպի իր զինվորները: Հե-
20 տիոտացան նրա բոլոր զորքերը: Իսկ երբ սակավացան [թըշ-նամու] նետերը, վեր կացավ Սիրմոնն ու հարձակվեց որպես ինձ: Նրա հետ քաջաբար հարձակվեցին նաև վրացիներն ու փախուստի մատնեցին գիլանցիներին: Սիրմոնի աջ ձեռքի երկու մատները վիրավորվեցին, իսկ թաթարների ու վրացի-
25 ների զորքերը անվնաս մնացին: Երբ տեսան, որ երկրի ամրու-թյունների դեմ կռվել հնարավոր չէ, ոչ էլ գրավել, գնացին Աբաղա խանի մոտ:

Այսպիսով խաղաղվեց երկիրն ու ամեն կողմից անգործ
տիրեց: Աստված ողորմածությամբ նայեց իրեն հավատա-
30 ցողներին. հացի ու զինու առատություն էր: Իսկ Դիմիտրե թագավորը վարում էր թագավորական գործերը:

Երբ մի փոքր ազատվեցին արհամիրքներից ու հանգըս-
տացան, շեղվեցին աստվածային ուղուց. սկսեցին խռովու-
թյուն անել, որովհետև թագավորը երեք կին բերեց, երեք կին
35 բերեց նաև Սադունը: Իշխաններն սկսեցին ձեռք տալ վանքե-րին ու եկեղեցիներին, սկսեցին հափշտակել գյուղեր ու ագա-րակներ, հատկապես մեսխերը՝ Ածղուրի հյուսկապ տաճարի հանդեպ: Թեև այս անկարգություններից խիստ զգուշացնում

էին նիկողոս կաթողիկոսն ու Ջվանշերի որդի նիկողոս Ածղուրելին, սակայն ոչ ոք չէր լսում նրանց խոսքը:

Ուրիշ շարագործություններ ևս հայտնվեցին. սկսեցին միմյանց բռնանալ ու պատաստտել, չկար ոչ ոք դատավոր լինելու, քանի որ քահանայապետներն ու քահանաները գոռոզ, ամբարտաւան էին, շահամուր, շարագործ, անկարգ: Խոսքը ինչ երկարացնենք՝ ամենայն կողմից շարագործ էին: Այնժամ արդար դատաստան հասավ մեր մեղքերի համար:

- Ուստի վերոհիշյալ Արղունը Սամցխե ճանապարհվեց՝ Սարգիս Զաղելուն տեսութան, որը մեծացել էր ու ծերությունից մարմնի բոլոր մասերը թռչնել էին: Երկու բյուր բանակով մտավ, անցավ Սոմխիթը, Թփղիսը, Քարթլը և մեծապես վնասեց երկրներին, թեև ոչ շարագործությամբ, այլ պարենավորման դժվարությունից երկրին մեծապես նեղեց: Անսպասելիորեն գնաց Սամցխե ու կանգ առավ Ածղուրում: Սարգիսն իմացավ Արղունի գալը, իր որդի Բեքայի հետ գնաց նրա մոտ: Զարմացավ երկուսի գալստյան համար ու Սարգսին Հորդա տարավ, իսկ Բեքային թողեց Սամցխեում: Սուրբ պահոց հինգերորդ կիրակին էր, դուրս եկան Սամցխեից, երբ եկան Սոմխիթ, տիրոջ շարշարանաց շաբաթն* էր, ավագ չորեքշաբթի երկիրը ուժգին խաղաց՝ ի ցուցումն մեր անհավատությունների: Հինգշաբթի երկիրը նորից քիչ խաղաց, ոչ ոք գլխի չընկավ, որ ողորմած աստված գթաց մեզ: Երբ հասավ տիրոջ շարշարանաց ուրբաթը, նորից շարժվեց երկիրը, ցնցեց ու անցավ: Երբ շաբաթ եկավ, դարձավ օրվա երրորդ ժամը, իսկ վաղը ուրախություն էր պատշաճ՝ տիրոջ հարության համար, բոլորն սպասում էին ուրախության, աստված այնպիսի զայրույթով նայեց երկրին՝ մեր անհավատությունների բազմություն համար, որ երկիրը հիմն ի վեր ցնցվեց, այնպես ցնցվեց, որ խորտակվեցին տաճարներն ու վանքերը, եկեղեցիները, բերդերը, տները, կառույցները ավերվեցին, սարերն ու բարձունքները իջան, ժայռերը փոշու պես փլվեցին. գետինը ձեղքվեց ու կուպրի պես սև չոր ցայտեց, բարձր ծառերը տապալվում էին ու խառնվում գետնի տարուբերումից: Ուստի փլվեց Ածղուրի տաճարը, իսկ աղոթք-աղերսանքով հանգչող Ածղուրի ամենասուրբ աստվածածինը տաճարի կենտրոնումն

* Բառացի՝ կիրակին:

էր գտնվում: Գմբեթը վար իջավ, բայց ինչպես մարդու գլխարկ՝ դրվեց [հանգստարանի] գլխին, անվնաս մնաց՝ իր զորությամբ: Այս սարսափելի զայրույթը միայն Սամցխեին հասավ, տեևց մինչև մեկ ամիս, իսկ այլուր չվնասեց, Սցխեթի տաճարը ևս փլվեց: Սամցխեում անթիվ մարդիկ կոտորվեցին, ոչ մի տեղ անվնաս տաճար, եկեղեցի, բերդ չմնաց:

Ողբ ու լաց եղավ անշափ:

- Վերոհիշյալ Արղուն աղան խանի մոտ էր, [երբ] ինչ-որ ցավ բռնեց, որից և մահացավ: Իմանալով այդ, Արղունի որդին եկավ թագավորի մեծ պալատ (արքունիք) ու կնոջը թողեց Թփղիսում: Իսկ թագավորի քույր Թամարը դիմեց փախուստի Մթիուկթ, քանի որ խորշում էր [ամուսնուց]՝ իբրև անհավատից ու հեթանոսից: Այն ժամանակ Սաղունն իմացավ, որ թագավորի քույրն այլևս չի կամենում Արղունի որդու կինը լինել, ուստի սակարկեց, որպեսզի զնի (բերի) թագավորի քրոջը: Խնդրեց Աբաղա խանին, իսկ նա համաձայնեց ու տվեց: Թագավորը քրոջը տվեց Սաղունին. սա կարգից դուրս էր, որովհետև երեք կին էր բերել: Ուստի կաթողիկոս նիկողոսը զայրացավ, որ ծեր ու արգարավճիռ մարդ էր, բայց Սաղունի զոհեղությունից (բռնությունից) չկարողացավ բաժանել, այլ հուժ անիծեց:

- Այդ ընթացքում ինչ-որ գործի պատճառով թաթարների ղեմ ըմբոստացան Սարգիսն ու նրա որդի Բեքան: Սարգիսը ծերացել էր՝ ոտնացավով բռնված: Թուլ կոչվող Բուդա նույնը ուղարկեց եղբորը՝ Արուխային՝ Սամցխեն ավերելու: Եկավ Արուխան՝ քսան հազարանոց բանակով: Մինչդեռ Բեքան ապաստանեց Գուրիայի ու Աճարայի արանքում գտնվող լեռներում, իսկ մեսիները մտան բերդերը, անձավներն ու անտառները: Զորքը եկավ, մտավ Սամցխե, բայց ոչինչ չվնասեց: Մնացին քսան օր և գնացին, իսկ երկիրը խաղաղությամբ մնաց:

- Մի տարի անց Աբաղա խանը կամեցավ եգիպտոս գնալ՝ կամ գրավելու, կամ հարկատու դարձնելու այն: Կանչեց իր ողջ բանակը, Դիմիտրե թագավորին ու նրա զորքը՝ եգիպտոսի սուլթանի ղեմ կովի գնալու: Քանի որ այն ժամանակ Փոնդուղադարը վախճանվել էր, ուրիշն էր նշանակվել՝ Նասիր Մելիք անունով: [Խանը] կանչեց իր կոտսեր եղբորն ու զորապետ նշանակեց, նրա ձեռքը հանձնեց ողջ բանակն ու

հրամայեց կռվել սուլթանի դեմ: Ապա Մանգու Դեմուրը կան-
չեց Սամցխեի իշխան Բեքային, որպեսզի տանեն իրենց հետ:
Իսկ նա ասաց. «Իմ թշնամիների խոսքով եղբայրդ՝ Աբաղա-
խանը բարկացավ ինձ վրա, ուղարկեց Արուստային ու ավերեց
5 իմ երկիրը: Իսկ ես խուսափեցի նրանից՝ անմեղության հա-
մար: Արդ, վախենում եմ խանից, եթե դու երդամա՞ր կհա-
վաստես, որ չի մեղադրի ինձ և իմ երկիրն ու կալվածք խա-
ղաղությամբ կպաշտպանվի՝ կգամ քո առաջ բանակով»:

Իմանալով [այս], ուրախացավ Մանգու Դեմուրն ու ոս-
կեջրի ըմպմամբ երդվեց, ամենայն հաստատություն խոստա-
ցավ, մատանի տվեց, որ իր մատին էր կրում, որովհետև այս-
պես էր ամուր երդումը: Դեսպաններն այս ամենը հայտնեցին
10 Բեքային: Անմիջապես կանչեց բոլոր մեսխերին և ուղևորվեց
Մանգու Դեմուրի մոտ: Գնաց նրա մոտ, որը հույժ ուրախա-
ցավ, մեծ պատիվ ու շնորհ արեց, ներկայացրեց Աբաղա խա-
նին, որը [նույնպես] պատիվ տվեց ու սիրեց նրա բարեբը-
նություն համար:

Այսպես գնացին Մսերք. անցան բազում օրեր, գնացին
հասան մի քաղաքի, որ Դարբուզակ էր կոչվում: Բանակիչները
20 ղոնից զուրս եկան, կայացավ ճակատամարտ, ուր Բեքան ու
նրա զինվորները քաջաբար զործեցին, մնացած թաթարներից
ու վրացիներից առավել, և ներս խորացան քաղաք: Մեսխերը
ամենից առաջ հարձակվեցին: Մարտից հետո Բեքային մեծ
պատիվ տրվեց, հանդերձանքի ու հրաշալի ձիերի շնորհումով,
25 այդպես նաև՝ Բեքայի զիզերուկներին ու աղնաուրներին:

Շարժվեցին այնտեղից ու գնացին դեպի Նգիպատոս: Գնա-
ցին մի քաղաք, որ Ամասիա և Ամո է կոչվում: Բանակեցին
այդ քաղաքին մերձ: Սուլթան Նասեր Մելիքն իմացել էր թա-
թարների գալը, դուրս եկել իր ողջ ուժով: Նա ևս եկավ: Երբ
30 Մանգու Դեմուրը տեսավ սուլթանին ու նրա բանակը, ձի հե-
ծավ ու առաջացավ մարտելու: Իսկ Դիմիտրե թագավորը, թեև
դեռ ըստ հարկի պատրաստ չէր կռվի օրվան, խնդրեց Մանգու
Դեմուրին, որպեսզի իրեն ու իր բանակը նախահարձակ կար-
գի, ինչ և կատարվեց: Սաստիկ և դաժան կռիվ տեղի ունե-
ցավ, մեծագույնը երբեմնի կատարված-անցած կռիվներից:
35 Բայց քանի որ սուլթանը գիտեր թագավորի ու նրա զորքի
քաջ դիմացկունությունը մարտերում, ուստի իր հետ էր վերց-
րել տասներկու հազար ընտիր զինվորներ, տեղավորել [թի-

կունքում] երկու քաջ [զորա]պետների հետ, որպեսզի կռվի
ուժեղացման ու թեժ պահին վերջին հարձակողները հաղ-
թեն ու փախուստի մատնեն վրացիներին: Սաստկացավ մար-
տը, ու երկուստեք անթիվ կոտորվեցին: Այն ժամանակ շտապ
5 թագավորի վրա հարձակվեցին Ղարա-Սոնդուլն ու Յաղուբ
Աֆրաշը՝ տասներկու հազար ընտիր մարտիկներով: Նորից
[մարտն] այնպիսի սաստկություն հասավ, որ թագավորի եր-
կու հարյուր նախահարձակները լրիվ կոտորվեցին, բացի
10 թագավորի նժույզն սպանվեց Ղարա-Սոնդուլի տեղից: Ականա-
տես վրացիք սկսեցին կատաղի կռվել և շատ եգիպտացիների
ռշնացրին, թագավորը, նույնպես հետիոտն, քաջաբար էր
կռվում:

Երբ Սիբանալի որդի Աբաշը տեսավ թագավորին, անմի-
ջապես թագավորին իր նժույզի վրա նստեցրեց: Թագավորի
15 արշավելը տեսնելով, բոլոր վրացիները զինավարեցին ու
փախուստի մատնեցին Ղարա-Սոնդուլին և Յաղուբին՝ իրենց
տասներկու հազարի հետ միասին: Բայց այս կողմում նա-
խապես փախել էին նույններն ու թաթարները, անձամբ
20 Մանգու Դեմուրը ետ էր քաշվել փախուստով՝ իր ողջ բանակի
հետ: Այն ժամանակ ուժասպառ եղած վրացիները ևս փա-
խուստի դիմեցին: Թեև շատ վրացիներ չարդվեցին, բայց նա-
խախնամության կամեցողությամբ պաշտպանվեց թագա-
վորը⁸⁷:

Մանգու Դեմուրն ու թագավորը եկան Աբաղայի մոտ:
Որսորդության մեջ զորքի մասին լուր սպասող Աբաղան տե-
սավ ոմն փախստական թաթարի: Իսկ նա, պատմողը, ամեն
ինչ իրենց լեզվով երգով հանգավորած ասաց, դիմելով յու-
րաբանչուր իշխանավորի: Ալիխանի մասին ասաց. «Ինչպես
30 բարձրից եկող բաղն հարձակվեց»: Մանգու Դեմուրին նմա-
նեցրեց խոյի, Սիրմոնի որդի Նբազանին՝ սուրացող ինձի,
Յաս Բուղային՝ ցլիկի, Բուղային՝ գոմեշի, իսկ Թագունին՝ էգ
այծի: Իսկ վրաց թագավորի մասին իրենց լեզվով այսպես
ասաց. «Քենգրի մեքու փառնուրբա, բուլաք մեքու բուլի-
լաջի», որ նշանակում է. «Որպես աստված որոտաց և նոաց՝
35 որպես ուղտ»: Երբ վրացիները եկան խանի մոտ, թագավորին
պատիվ տվեց և ուղարկեց արքունիք: Աբաղան նորից էր
մտադիր գնալ և սուլթանից վրեժ լուծել, երբ մահացավ նրա

եղբայր Մանգու Դեմուրը: Քիչ ժամանակից հետո մեռավ Սա-
դուն աթաբեկը, որի կալվածները թագավորը պարգևեց նրա
որդի Խուբլուբուղային և սպարապետության պատվի բարձ-
րացրեց⁸⁸:

5 Քիչ ժամանակ անց Աբաղան ևս մահացավ, և նույնները
խան նստեցրին Աբաղայի եղբայր Ահմադին, որը շունեի տի-
րակալության ձիրք: Այն ժամանակ թագավորը Հորդա գնաց՝
Ահմադի մոտ, որը նրան պատվով ընդունեց: Անդ գտնվելու
10 ընթացքում թագավորը իր աղջիկ Ռուսուդանին մեծ Բուղայի
որդուն տվեց, որից մեծապես զայրացած Նիկողոս կաթողի-
կոսը հուլիս մեղադրում էր և աստծո դատաստանի հատուցու-
մով սպառնում: Ահա թագավորի այնտեղ գտնվելու ժամա-
նակ Ահմադ խանը շարագործություն արեց. սպանեց Հունաս-
տանից բերած իր եղբայր Ղոնդարդին և Աբուլեթի երկու որ-
15 դիներին, որնք փախել էին Սադունից: [Սպանությանն աջակ-
ցեց նաև] Սադունի որդի Խուբլուբուղան:

Մինչ այս բարությանը կառավարող, արքայական գալի-
սոնով զարդարված, զթացող ու արգարադատ, վանականների
20 ու եկեղեցիների աստվածային, ինչպես և մարդկային բոլոր
կարգերի հավատարիմ կատարող Դիմիտրե թագավորը կա-
տարելությունից սակավ ինչ շեղվեց ու խառնվեց հեթանոս-
ներին: Օրինակեց նրանց գործերը՝ անկշտություն ու անհա-
վատարմություն: [Աստվածային] ներքին ձայնը մոռացած
[թագավորը] երեք կին առավ, որոնցից մեկը Բեքայի աղջիկն
25 էր, Սոդոմոնի պես ուրիշ ինչ կանայք մոլորեցրին, անթիվ
բարությանը լեցուն [թագավորը] դեռ երիտասարդ հակվեց
ղեպի շարագործություն, որի համար էլ Նիկողոս կաթողիկոսը
բազմիցս զայրացած համոզում ու զգուշացնում էր, բայց
չկարողացավ համոզել: Ուստի թողեց կաթողիկոսությունը, իր
30 իսկ ձեռքով թագավորի խաչակիր Աբրահամին կաթողիկոս
օծեց, իսկ ինքը ծերացած գնաց իր կալվածը և անդ էր մնում՝
բազմոց խնամակալ ու պահբով, գիշերն աղոթքով անցկաց-
նելով, աղբատներին ողորմելով, և լեցուն առաքինի բռնե-
րով՝ փոխվեց ի տեղ:

35 Այդ ընթացքում Սուրբ սարից (Մթա ծմիգա) եկավ Բար-
սեղ վանականը, Նվթիմիոս կաթողիկոսի հորեղբայրը, լեցուն
աստվածային կարգով ու նախիմացության շնորհով զար-
դարված: Ամենասուրբ աստվածածնի հայտնությունը հասավ

Դիմիտրե թագավորի մոտ և առաքյալի պես զգուշացնում ու
ընդդիմանում էր թագավորին՝ ամուսնության կարգից դուրս
լինելու համար, սրույթյամբ խրատում, հիշեցնում էր նրան
մեր՝ աստծո տաճար լինելը, մարմնական անապականությու-
5 նը, իսկ աստվածային անապական տաճարի՝ աստվածային
թագավորության մեջ՝ շնության [անկարելիությունը], աղոթ-
քում, պահքում, աղքատների ողորմության, առատաձեռնու-
թյան, աստվածազգայնության մեջ անգին մարդարիտներ
գտնելը, [քարոզում] էր շմիանալ գետերի տիղմի ու ճահ-
10 ձտների հետ: Այսպիսի խրատներ էր ասում. «Եթե թողնես
անկարգ ամուսնությունները, ես հանձն կառնեմ, որ հաջող
կընթանա քո թագավորությունը»: Իշխաններին նույնպես
զգուշացնում էր անկարգություններից, բացահայտում շատ
զաղտնի մտադրություններ: Այսպիսի արժանավորությամբ էր
15 զարդարված այդ երանելի վանականը, բայց երբ չկարողա-
ցավ համոզել թագավորին, [որը] մերժում էր նրա խոսքը,
ապա նորից ներկայացավ թագավորին ու նրա իշխաններին.
«Եթե իբրև կեղծ մարգարե ինքս ինձնից եմ ասում որևէ բան,
20 որպես աստծո մարդուն մոլորեցնող, ինչպես ուղարկվեց Նա-
բովթի որդի Ռոբովամի ժամանակ, և ոչ ամենասուրբ աստ-
վածածնի կողմից, ապա որպես կեղծ հավատափոխ համարեք
ինձ: Մինչդեռ ամենասուրբ աստվածածնի կողմից եմ առաք-
ված քեզ խրատելու, մի վատացրու քո նախորդ գործերը, քո
25 աղոթքն ու արտասուքը: Իսկ եթե չհրաժարվես անկարգ ա-
մուսնությունից ու մերժես իմ խոսքերը, [ապա] շարաբար
ու անպատիվ կմեռնես թշնամու կողմից, կավերվի քո թագա-
վորությունը, իսկ որդիներդ ցրվի կգան, ուրիշը կզրավի քո
թագավորությունն ու կավարակալեն հարստությունդ: Այս
30 բոլորն ահա ասում եմ քեզ ու իշխաններիդ, թողնում ամե-
նասուրբ աստվածածնին, որ կկատարի իմ խոսքերը, եթե [նո-
րից] պատահի այս անկարգությունը: Իսկ ես այժմ գնում
եմ»:

Զարմացած թագավորը ոչինչ չպատասխանեց, որովհետե
սուրբ մարդկանց հարգող էր:

35 Այդ նույն ընթացքում փայլատակում էր Պիմեն Սալոսը,
որը տեղափոխվեց Գարեջից և բնակվեց Բելաբանում՝ ան-
ձավներից մեկում, և դարձի բերեց լեզգիներին հեթանոսու-
թյունից, որոնք անարգում են քրիստոնեական հավատը:

Միաժամանակ փայլում էր նաև մեծն գործիչ, ծագումով մեծիս Անտոն Նաոխրեբեկիս-ձենն:

Բայց մենք վերադառնանք դեպի վերոհիշյալ Ահմադ խանը: Քանի որ Ահմադը սպանել տվեց իր եղբայր Դոնդա-
 5 զարին, խորասանում գտնվող նոյինները տեսան Ահմադի ան-
 կարգությունները, ապստամբեցին ու խան նստեցրին Աբաղա խանի որդի Արղունին: Իմանալով այդ, Ահմադ խանը գումա-
 10 րեց իր զորքը, կոչեց թագավորին ու նրա բանակը, որպեսզի տանի խորասան՝ Արղուն խանի դեմ կռվելու:

Գնաց թագավորը, հետը տարավ իր ողջ զորքը՝ մեծն Շան-
 15 2-ի որդի մանդաթուրթ-ուխուցես Իվանեին և Սաղունի որդի Խուլուրուզա ամիրսպասալարին: Ուղևորվեցին. անցան
 20 Երզն, հասան Արղունի սահմաններին: Զորքերի բազմու-
 թյունը տեսած Արղունը չկարողացավ դիմադրել, այլ փախավ
 25 ու մտավ Քալսա կոչվող բերդը, որին հետապնդեց խանը և պաշարեց Քալսան: Երբ Արղունն ուժասպառ եղավ, խնդրեց,
 30 որպեսզի չպատժի նրան, այլ ների ու երգլի, [այն ժամանակ] կոնա նրա առաջ: Համաձայնեց Ահմադը և ապահովության երդում տվեց, քանզի Ահմադը պարսից հավատ էր ընդունել:
 35 Դուրս եկավ Արղունը բերդից, եկավ հորեղբոր առաջ, և այս-
 պես ուղևորվեցին: Երբ գնում էին խորասան, որոշ անկարգ ու վատաբարո մարդիկ զորքեր հավաքեցին, ովքեր թշնամի էին
 40 քրիստոնեության և քրիստոնյա մարդու մահը մեծ ավանդ են համարում, որովհետև անաստված Մահմեդի վարդապետու-
 45 թյունն այսպես էր, որ իր Դուրանում վատ խոսքեր է գրել, թե «Եթե քրիստոնյա սպանեք՝ դրախտ կգնաք, իսկ եթե նրանց կողմից սպանվեք, նորից՝ կգնաք»: Ուստի անաստված ջիմ-
 50 րերի խմբեր գումարվեցին և որտեղ մեկ կամ երկու վրացի էին գտնում՝ սպանում էին:

Իմացավ այս մասին Բեբա Սուրամեկիի որդի Ռատին, որը դեռ պատանի էր: Գնաց հաղիվ վաթսուն մարդկանցով
 55 ու մի ամուր սարում գտավ անդ տեղավորված շուրջ երեք հարյուր մարդ: Հարձակվեց, և կայացավ կատաղի կռիվ:
 60 Առաջին իսկ հանդիպմանը խուճապեցին: Նրանց մեծ մասը կոտորվեց, իսկ մնացածին բերեց թագավորի առաջ, որի հա-
 65 մար թագավորը նրան մեծապես պատիվ տվեց, շատ պար-
 գեններ շնորհեց:

Ապա այնտեղից դուրս եկան ու հասան Ռեհ և Ղազվին:

խանը մեծապես շնորհակալ եղավ թագավորից՝ խորասանում հետը լինելու համար, պատիվ էլ տվեց ու նրան հանձնեց
 [անդ գտնվող] վրաց բոլոր իշխաններին:

Խանը ուղևորվեց արքունիք, որպեսզի հաղթանակած գնա
 5 կանանց մոտ: Թագավորին նույնպես հետը բերեց: Իսկ իր եղբորորդի Արղունին թողեց Ռեհում, իսկ բոլոր նոյիններին՝ Արղունի մոտ: Ալիխանին ու մյուս նոյիններին պատվիրեց, որպեսզի կարճ ժամանակ մնալուց հետո սպանեն Արղունին:

Արղունի մոտ էին նոյինները: Մեծն Բուղան ու սերմամբ
 10 օլրիդների իշխան Յասթուղան վճռեցին, որպեսզի Աբաղայի որդի Արղունին խան նստեցնեն, իսկ Ահմադին սպանեն, որ և կատարեցին: Գիշերով շտապ գնացին, դուրս բերին վրա-
 15 նում պառկած Ալիխանին և սպանեցին: Երբ լուսացավ, Ար-
 ղունին խան հռչակեցին ու դուրս եկան Ահմադին հետապնդե-
 ղելու: Իսկ նա եկել, հասել էր իր հորդա Ուժանում, հասան
 նրան և պարանով խեղդեցին:

Իսկ Դիմիտրե թագավորին նախապես հայտնեցին, որ-
 պեսզի բաժանվի Ահմադից: Այդպես էլ արեց թագավորը, ետ
 20 դարձավ, եկավ Արղուն խանի մոտ: Վերջինս լավ ընդունեց ու տվեց նրան ողջ թագավորությունը և Ավագ աթաբեկի կալվա-
 ծը (տունը), որը պատկանում էր սահիբբեդիվանին, որովհետև
 խանը Բուղայի ձեռքերում էր, իսկ Բուղան և՛ սիրում էր, և՛
 խնամահայրն էր թագավորի:

Խաղաղությամբ ու հաղթանակած տուն վերադարձավ,
 25 իսկ իր փոքր Դավիթ որդուն ուղարկեց Ավագ աթաբեկի տուն,
 որպեսզի անդ մեծանա և թագավորազնի բաժնեկալված ունե-
 նա: Եվ այսպես, օրեցօր հաջողվում (ծավալվում) էր նրա
 թագավորությունը:

Կաթողիկոս Աբրահամը հաջողությամբ վարում էր կա-
 30 թողիկե եկեղեցու ղեկը, որովհետև նա բարի գործերի արդա-
 բադատ էր և թագավորական հոգսերի լավ կառավարող:

Իսկ Դիմիտրե թագավորը Տրապիզոնցու աղջկանից ունե-
 35 ցավ որդիներ, անդրանիկը՝ Դավիթ, [այսպես]՝ Վաթխանգ,
 Լաշա, Մանվել և աղջիկ՝ Ռուսուդան, իսկ թաթարի աղջկա-
 նից՝ երկու ուսուր՝ Բադուր, Յադգար և աղջիկ՝ Ջիգդան: Բեբայի
 աղջիկը ծնեց միակ որդուն՝ Գևորգին, որ իր եղբայրներից
 հետո թագավոր դարձավ և հզորացավ հետագա թագավորնե-
 րից առավել, քանի որ մինուճար էր, մայրը մի հատ ծնեց,

ինչպես մարգարիտի մասին է ասված՝ մի հատիկություն
թանկագին, աղպես և Գեորգին իր ժամանակի բոլոր մարդ-
կանցից, և ոչ միայն թագավորներից, գերազանցություն
գտավ:

5 Դիմիտրե թագավորը ձեռք բերեց մեծամեծ հարստու-
թյուն՝ բացի հորից ժառանգած հարստությունից, և ծառայում
էր Արղուն խանին, որովհետև նրան օժանդակում էր մեծն
նոյին Բուլան, որին խանը շինգիդխանություն պատիվ տվեց,
որ բոլոր պատիվներից առավել էր:

10 Այն ժամանակ խանի դեմ ըմբոստացան գերբենդցիք:
Խանը Դերբենդ գնաց: Կանչեց Դիմիտրե թագավորին, վերց-
րեց իր հետ, ու մտան Դերբենդ, ուր գերբենդցիք շղիմադրե-
ցին, այլ փախան Անիղ կոչվող բերդ-ամրություն: Շրջապա-
տեցին, բայց չկարողացան վնասել: Այնժամ Արղուն խանը
15 թագավորին կոչել հրամայեց, որովհետև հույժ ամուր էր
[բերդը]: Զինվեցին թագավորն ու իր բանակը, շրջապատե-
ցին ու մտան բերդ: Որովհետև Բեքայի որդի Ռատին ամենից
առաջ դուրս եկավ մարտի՝ գրավեցին բերդն ու նրանց իշ-
խաններին սպանեցին, իսկ հարստությունը, նրանց գերդաս-
տանները՝ անթիվ գերի վերցրին և բերդն այրեցին:

20 Այս ամենը տեսնում էր խանը: Ինքը թագավորի [հան-
դեսը] թշնամանք ուներ, [ուստի] պահանջեց նշանավոր [ոս-
կե] շղթան, ու անմիջապես նվիրեց թագավորը: Եվ վերա-
դարձան տուն:

25 Երբ շատ ժամանակ անցավ ու տարեվերջը հասավ, որին
ուրդսինգ էին կոչում իրենց լեզվով, որ մարտի տասնհինգին է
լինում, խանը նոյին ուղարկեց, հարձակվեցին ու ձերբակա-
լեցին Բուլային, իսկ նրա ողջ հարստությունը վերցրին: Բե-
րին խանի առաջ, որն անմիջապես հրամայեց առանց քննու-
թյան սպանել նրան ու որդուն⁹⁰:

30 Սպանեցին Բուլային ու նրա բոլոր հարազատներին:
Ամենուր մարդ ուղարկեցին. Հունաստան, Սիրիա (Շամ), Խո-
րասան և շատ նշանավոր նոյինների սպանեցին և գրանդով
նոյինների կոտորումն ու ջնջումը եղավ:

35 Բարկացած խանը թագավորի մոտ սուրհանդակ ուղար-
կեց և նրան Հորդա հրավիրեց: Իսկ երբ թագավորն իմացավ
Բուլայի մահը, մեծապես տխրեց: Կանչեց կաթողիկոս Աբ-
րահամին ու եպիսկոպոսներին, վանքերի ու Գարեջիի անա-

պատների վանականներին և իր թագավորության բոլոր իշ-
խաններին: Հավաքվեցին նրա մոտ, բազմեց ինքը, իսկ դիգե-
բուլները տեղավորվեցին մեկ առ մեկ: Թագավորն սկսեց
5 խոսել և ասաց. «Լսեցեք ինձ, ամենքդ՝ կաթողիկոսներ, եպիս-
կոպոսներ և իմ թագավորության ավագանիներ, մինչ իմ հայրը
վախճանվեց, ես փոքրիկ մանուկ մնացի թաթարների բռնա-
կալության ներքո: Ամենատերն աստված, մեր տեր Հիսուս
Քրիստոսը, ամենասուրբ աստվածածինը, որի վիճակն ենք
մենք, պատվական խաչը, որ մեզ շնորհվեց թագավորներից,
10 պաշտպանեցին ու շափահասության հասցրին ինձ, ապա
պարգևեցին թագավորություն, թագավորական գավազանն ու
ծիրանին, իսկ [ձեռք] օժանդակությամբ հաջողությամբ վա-
րեցի թագավորությունն ու ցայժմ խաղաղությամբ էի տիրում
իմ թագավորությանը: Արդ, զայրացած է խանը, կոտորում է
15 իր բոլոր իշխաններին և այժմ էլ ինձ է կանչել իր մոտ: Ինձ
համար շարագործություն եմ համարում, եթե չգնամ Հորդա,
այլ գնամ Մթիուլեթի ամրոցները և պաշտպանեմ իմ անձը,
մինչդեռ իմ ողջ թագավորությունը նրանց առաջ է, պատկե-
րացրեք որքան քրիստոնյաներ մահվան կտրվեն ու կգերվեն,
20 եկեղեցիները կանպատվեն ու կավերվեն, սրբապատկերներն
ու խաչերը կոչնչանան: Իսկ եթե գնամ խանի մոտ, հավատա-
ցած եմ, կսպանի ինձ: Արդ, ձեռք իմաստությամբ կարգավո-
րեք այս գործը, մինչ ես այսպես եմ մտածում. բազմունայն
է այս կյանքը, անկայուն ու անցողիկ, երազի ու ստվերի պե-
25 են անցնում մեր օրերը, անկախ մեզնից, ու շուտ ենք ենթակա
այս աշխարհից գնալու: Ի՞նչ օգուտ իմ ապրելուց, եթե իմ
պատճառով բազում մարդիկ սպանվեն, իսկ ես մեղքով ծան-
րաբեռ գնամ այս աշխարհից: Արդ, ուզում եմ գնալ խանի
մոտ, և թող լինի աստծո կամքը. թե ինձ սպանեն, կարծում եմ
30 գոնե երկիրն անվնաս կմնա»:

Երբ լսեցին կաթողիկոսներն ու եպիսկոպոսները, վար-
դապետներն ու իշխանները, զարմացան, թե թագավորն ինչ-
պիսի [վճռով] է հոգին իր ժողովուրդին ի սպաս դրել, և այս-
պես պատասխանեցին. «Չկա քեզ փոխարինող, ով թագավոր:
35 Աստված քեզ հեռու պահի թաթարների սպանությունից: Թող
ավերվի երկիրն ու տարացրվեն քո որդիք: Իսկ թե երկիրն էլ
մնա, ի՞նչն է քո փոխարինողը: Արդ, խորհուրդ ենք առլիս,
որպեսզի գնաս Մթիուլեթի ամրությունները, կամ ափսաղեն-

րի մոտ, ինչպես քո հայրն արեց: Հարկավոր չէ քո կողմից անձդ զոհարեբել: Մենք բոլորս ամուր հավատարմություն կպահպանենք»:

5 Թագավորը, լսելով [այս], պատասխանեց. «Դուք իմ հանդեպ հավատարմությունից ու սիրուց եք խոսում, մինչդեռ ես խղճում եմ անմեղ ժողովրդին, որ ոչխարի պես անձարակ սպանության կհանձնվի և ոչ մի տեղից չունի մխիթարու-
10 թյուն: Ես հանուն իմ ժողովրդի կզնեմ հողիս և չեմ վարանի Հորդա գնալուց»:

10 Բոլորը զարմացած վեր կացան, և Աբրահամ կաթողիկոսն ասաց. «Հոգիդ զոհարեբելու հարկ չկա, ո՛վ Թագավոր, քանզի բազում թագավորներ խուսափել են՝ պաշտպանելով իրենց անձը: Եթե արդ հոգիդ ժողովրդի համար կզնես, մենք՝ բոլոր
15 եպիսկոպոսներս, կհանձնառենք քո մեղքերը, կվկայենք անգամ աստծո առաջ, որպեսզի նահատակների կարգը դասվես, ինչպես տերն է ավետարանում քարոզում. «Մեծ ես բան դայս
20 սէր ոչ ոք ունի, եթէ զանձն իւր զիցէ ի վերայ բարեկամաց իւրոց»*: Իսկ եթե մի բարեկամի համար հոգի տալը բարի է, ապա որքան օգտակար է անթիվ մարդկանց կյանքը փրկելը»:

20 Կաթողիկոսից այսպես լսելով, Թագավորն ուրախացավ, վճռեց մեծ շուքով ու գանձերով Հորդա գնալ, հետը գնաց նաև կաթողիկոս Աբրահամը, իսկ որդիներին կալված հատկացրեց, իր հետ Վերցրած բոլոր իշխաններին իր որդիների
25 խնամքը հանձնարարեց և ոմանց Մթիուկեթ, ոմանց՝ Կախը ուղարկեց: Իսկ կրտսեր Գեորգի պատանեակին ուղարկեց Տայք, Իշխանի բերդ՝ Ասպարաշեն, իսկ ինքը Հորդա գնաց: Երբ
30 գնաց, հասավ Ավագի դուստր Խվաշագի երկիրը, այնտեղ հանդիպեց իր որդի Դավթին, որին նույնպես հետը տարավ, որպեսզի խանը չկասկածի և վստահի նրա հավատարմությա-
35 նը: Անցան որոշ տեղ և երբ մոտենում էին Հորդային, խանը կարծեց թե Թագավորն այլևս չի գալու: Սիրտը անունով մի նոյինն ուղարկեց, վերոհիշյալ Յասբուղայի որդուն, թագա-
վորին տանելու: Հանդիպեց ճանապարհվող Թագավորին, անմիջապես վերցրեց նրա ինչքը, հարստությունը, իսկ Թագա-
վորին ձերբակալեց ու տարավ Արդուն խանի առաջ: Նա ևս
35 ձերբակալեց: Խանը խորհում էր՝ եթե սպանի Թագավորին՝

այլևս ուրիշ ոչ ոք չկա Թագավորության արժանի, իսկ եթե շարություն չանի՝ ինչպե՞ս ազատի Բուղայի կողմնակցին ու համախոհին:

5 Իսկ Խուլթուբուղան ասաց խանին. «Մի հոգա այդ առթիվ, որովհետեւ ես կբերեմ ափսազների Թագավոր Դավթի որդուն՝ Վախթանգ անունով, և նրան կշնորհես Թագավորու-
10 թյունը, որպեսզի երկու Թագավորություններն էլ քո հրամանին հնազանդվեն»: Խանը հավանություն տվեց այս խոսքին: Խուլթուբուղային իմերեթ ուղարկեց, Դավթի Թագավորի մոտ, խոստացավ նրա որդուն Թագավորություն և [իր] աղջկան՝ Օլջաթին, տալ կնություն:

Խուլթուբուղայի [Վրաստան] ուղևորվելուց հետո հարց-
15 րին Դիմիտրի Թագավորին, որպեսզի նկարագրի իր ողջ հարստությունը, գանձերը, նախիրներն ու հոտը, ողջ ունեցվածքը: Ինքը Թագավորն ու նրա իշխանները ձերբակալված էին, բացի Աբրահամ կաթողիկոսից: Այլևս ճար չկար: Նկարագրեց ունեցած հույժ հարստությունը, մարդիկ ուղարկեցին ու ամբողջը տարան: Ոչինչ չմնաց, որովհետեւ բնակիչներն էլ
20 գիտեին Թագավորական գանձարանների [տեղը] և մատնեցին: Այս էլ են սակայն պատմում, թե Խոջա Ազիզի որդին, որի հորն սպանել էր Դավթի Թագավորը, և Խուլթուբուղան, երկուսով էլ թշնամանք էին տածում Թագավորի հանդեպ:
25 Թագավորի գանձերը տարան խանի մոտ, [որը] զարմացավ անթիվ-անհամար լինելուց, սակավ ինչ մեղմացավ զայրույթը և այլևս այնպես շարագործություն անել չէր խորհում:

Երբ Թագավորական վեդիկները [Թագավորին] ազատ տեսան, ասացին [նրան]. «Այժմ ինքդ ես քո գլխի տերը, գի-
30 շերը արագավաղ ձիեր վերցրու և գնա, ազատվիր սրանց ձեռքից, քանզի չկա հոգուդ փոխարինող»: Ապա Թագավորն ասաց. «Ինձ լսեք, ես ի սկզբանե գիտեի իմ մահը, բայց իմ անձն ու հոգին դրի հանուն իմ ժողովրդի: Իսկ արդ, եթե
35 գնամ, անմեղ ժողովուրդը կջնջվի, ի՞նչ օգուտ, եթե ողջ աշխարհը ձեռք բերեմ, բայց հոգիս կորցնեմ»: Չլսեց իր իշխանների խորհուրդը:

35 Վերադարձավ Խուլթուբուղան Լիխտ-այնկողմից և ղեկուցեց խանին, թե «Դավթի Թագավորը կուղարկի իր որդուն՝ ի ծառայություն քեզ, և ափսազների զորքը, որպեսզի ծառայեն քեզ»: Տեղեկանալով, խանը վերստին բանտարկեց Դի-

* Յոյճ. Ժե, 13:

միտրե թագավորին: Երկու օր անց թագավորին ու նրա
կրտսեր որդի մանուկ Դավթին ձերբակալեցին՝ առանձին-ա-
ռանձին, որի հետ էր և դաստիարակ Մոսե վանականը: Թա-
գավորին գավազան տվեցին, ամենը կարծում էին, որ այլևս
չի սպանվի թագավորը, քանի որ սովորություն ունեին, երբ
գավազան էին տալիս՝ այլևս չէին սպանում: Սակայն չխա-
ղաղվեց խանի զայրույթը: Տարան դատարանատուն, որին
դիվանխանա էին կոչում, և սկսեցին հարցաքննել, թե մաս-
նակից է Չինքիշան-Բուդայի մտադրությանը: Սակայն մեղք
չգտան: Ոմն նույն գնաց խանի մոտ, որպեսզի նա չսպանի
թագավորին, բայց չկատարեց նրա խնդրանքը: Եկան խանի
տասներկու զինվորներ, որպեսզի տանեն ու սպանեն [թագա-
վորին]: Իր մահն իմացած թագավորն սկսեց զվարթ գեմքով
զրուցել Վրաստանի իշխանների հետ, որոնք թագավորին
մխիթարելու համար այնտեղ էին եկել: Խուժուրդուն նույն-
պես անդ էր գտնվում: Թագավորն ասաց. «Եթե կարող ես՝
մահվանս ժամին խանի առաջ օգնիր ինձ, իսկ եթե չես ու-
զում՝ փրկիր կրտսեր որդուն՝ Դավթին, որպեսզի չսպանի
նրան բարկությանը լեցուն խանը»: Իսկ նա (Խուժուրդուն)
և վրաց բոլոր իշխանները սկսեցին արտասվել և դուրս եկան:
Աղոթեց և միս ու արշուն մեր տեղ շիսուս Քրիստոսին ավան-
դեց: Այս վիճակում դրին ձիու վրա և տարան մոտ մեկ մղոն:
Դահիճներին խնդրեց, որ մի քիչ աղոթի: Աղոթում էր գետին
կաթող արցունքներով, իսկ ապա պարզեց վիզը: Ահա սար-
սափելի ու վարճուրանքի օր, որ պիղծերն հանդգնեցին աստ-
ծո օծյալի հանդեպ: Եվ կտրեցին Դիմիտրե թագավորի գլու-
խը⁹⁰:

Նույն ժամին հայտնվեց աստծո պատիվն իր օծյալին.
արևն իսպառ աներևույթ դարձրեց իր պսակը, մեծ խավարում
եղավ, և բոլոր հեթանոսները զարմացան: Օրվա ժամը տասից
մինչև երեկո խավար տիրեց, ինչպես տիրոջ կենաց շարա-
րանքի ժամանակ ողջ աշխարհում, այդպես էլ Վրաստանի հա-
մար նահատակված այս երանելի թագավորի համար, որպես-
զի իմանան, որ արժանավոր են աստծո օրհնյալները:

Սուրբ պատուց երրորդ շաբաթն էր, եբրայեցիների կող-
մից Նիսան կոչվող ամսի տասներկուսը, որ մենք մարտ ենք
կոչում: Կատարեցին բարկությունն ու նորից չհանդարտվեց
նրանց զայրույթը, ուստի մանուկ Դավթին ևս բռնեցին և տա-

րան նույն Տաշարի մոտ, որ զորապետ էր: Այդ գիշեր մահ-
վան վրանում սրտի մորմոքով պահեցին Դավթին*, բայց
ձեռք չզարկեցին: Այգաբացին դաղտնի դուրս եկավ քահանա
Մոսեն, որ երբեք չէր հեռանում Դավթից, գնաց Տաշարի մոտ
ու հայտնեց Դավթի սպանությունը: Իսկ նա շտապ վեր կացավ
ու գնաց խանի առաջ ու վկայեց մանկան անմեղությունը.
«Ինչի՞ դ է հարկավոր անմեղ մանկան սպանությունը, ինձ
պարզեիր»: Համաձայնեց [խանն] ու տվեց: Տարավ իր տուն
և հանձնեց իր խոջային, որ ի վերջո սահիրդիվան դարձավ:

Մինչդեռ արժանավոր Դիմիտրե թագավորի աճյունը շատ
օրեր պահեցին, որպեսզի շտանեն վրացիները: Այսպիսով,
կատարվեց Վասիլ Մթածմինդելիի կանխատեսությունը: Բա-
զում վրաց ավագանիներ կային [խանի մոտ], բայց ոչ ոք
չէր հանդգնում թագավորի աճյունը խնդրել: Այն ժամանակ
կաթողիկոսն ու Մոսեն մարդիկ վարձեցին, Մոսեն էլ հետնե-
րը գնաց, և գիշերով գողացան Դիմիտրե թագավորի աճյունը:
Ապա, նախախնամությամբ, թփղիսեցի մարդիկ հայտնվեցին,
որոնք ձուկ էին տանում. [աճյունը] ձկների հետ բարձեցին
ու բերին Մցխեթ, ուր և նրա տոհմական հանգստարանում
թաղեցին:

Այս ամենի կատարվելուց հետո Տաշար նույնը սիրով
պահպանեց Դիմիտրեի որդի Դավթին: Իսկ թագուհին ու թա-
գավորի մյուս կանայք թաքնվեցին: Սորդալան գնաց իր հոր
տուն՝ թաթարների մեջ, իսկ Բեքայի աղջիկը՝ հոր մոտ՝ Սամ-
ցըխե, իսկ Վախթանգը Մթիուլեթում էր: Վախթանգը իբրև գո-
յամիջոց թագուհուն տվեց Սկորեթիսխեին, և մոտեցան իրար
երկու փրկիկ որդիները՝ Մանվելն ու Լաշան: Սորդալան իր
հետ հոր տուն տարավ երկու որդիներին՝ Բագուրին և Եղգա-
րին, ու երկիրը մնաց առանց թագավորի:

Այն ժամանակ խանը կանչեց Խուժուրդուդային և ասաց.
«Ջնջեցի, ահա, իմ բոլոր թշնամիներին, ինչպես և բո թշնամի
Դիմիտրե թագավորին, և արդ այլևս թագավոր չկա: Կատա-
րիր ինչ խոստացել էիր ինձ: Բեր ափսազների թագավորի
որդուն, թող նա թագավոր դառնա, այն ժամանակ տնօրինու-
թյանը կհանձնեմ ողջ Վրաստանը, վարիր ինչպես կկամենաս
և գնա Ափխազք»:

* Տեքստում մի պարբերություն պակասում է, գոնե բովանդակությամբ, նույնն
է ասում և պրոֆ. Ս. Ղաուխիշվիլին:

5 հունիսը Երևանի գնաց Դավիթ թագավորի մոտ: Խուժու-
բուղային տեսնելով, թագավոր Դավիթը կանչեց իր զորքը,
ուղևորվեց և հետն էլ բերեց իր որդի Վախթանգին: Անցան
ու կանգնեցին Տաշիսկարիում, Քվիշխեթի դաշտում: Այս կող-
մից էլ եկան Սիրմոն նոյինի որդի Ղոնչիբան, Ալիխանի որդի
Ղուրումչին, որը մնում էր Զավախքի լեռներում՝ Արտահանի
ու Սամցխեի արանքում, հավաքվեցին Վրաստանի բոլոր դի-
10 դեբուկները, հավատարմության (միասնության) երդում ու
հավաստում արին: Թագավորը հանձնեց իր որդուն, իսկ բազ-
մաթիվ իշխաններն էլ հետն ուղարկեց: Եկան շտապ: Դավիթ
թագավորը դարձավ Քուլթաթիս: Իսկ երբ հասան Արղուն խա-
նի մոտ, տեսավ Վախթանգին, սիրեց բարետեսության հա-
մար, որովհետև կատարելահասակ էր, գեղեցկադեմ, հաճելի,
15 գթոտ, արդարագործ, առատաձեռն, համեստ, քաղցրալեզու,
բարեխոհ և ամենայն գործ իմացող: Այս Վախթանգին տվեց
ամբողջ Վրաստանի թագավորությունը, իսկ իր քույր Օլջա-
թին՝ կնություն և ուղարկեց: Եվ եկավ Թփղիս⁹¹:

ՎԱԹՍՈՒՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐ ՎԱԽՏԱՆԳ՝
ՈՐԴԻ ԱԹԽԱԶՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐ ԴԱՎԻԹ ՌՈՒՍՈՒԴԱՆՈՐԴՈՒ,
20 ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

25 Երբ թագավոր Վախթանգը Քարթլի եկավ, հավաքվեցին
կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսները, իշխանները և թագադրեցին
նրան, նստեցրին թագավորական գահին և օծման ծես կատա-
րեցին: Տիրեց ողջ Վրաստանին՝ Նիկոփսից մինչև Դերբենդ,
բացառությամբ Զաղել-Յիսիսջվարելի Բեքայի [Էրկրի]:
Ուրախացան Վրաստանի բոլոր բնակիչները, որ «մեր թագա-
վորազարմին տվեց մեզ արժանավոր, բարի ու արդարադատ,
քաջ ու արի, լեցուն ռազմունակությամբ»: Նա Խուժուբուղա-
յին բարձրացրեց աթաբեկության ու ամիրսպասալարության
30 պատվի, երկու պաշտոնն էլ շնորհեց, նաև՝ թագավորության
(արքունիքի) վարումը:

Իսկ Դավիթը մնաց Տաշար նոյինի մոտ՝ թաթարների մեջ,
հոգսով ու նեղությամբ, թագուհի մայրը՝ Սկորեթում, իսկ
մյուս եղբայրները ցրվեցին [այս ու այն կողմ]:

Թագավորի կրտսեր որդի Գեորգին, որ Բեքայի աղջիկն
էր ծնել, տարավ նրա պապ Բեքան և մեծացրեց [ու դարձրեց]
իր ժամանակի մարդկանցից ամենահրաշալի և լավագույն
[մարդը], ինչպես ստորև կերևա:

5 Երկու տարի անց Արղուն խանին շար հիվանդություն
բռնեց, ուստի ընդդարմացան մարմնի բոլոր անդամները,
իրանը քրքրվեց, և ոսկորները ցցվեցին, նրա ամբողջ մարմի-
նը քայքայվեց: Զարհուրելի ու սարսափելի էր նրա տեսքը,
գրեթե նման էր մահացածի: Արղունի հիվանդության ժամա-
10 նակ Խուժուբուղան կամեցավ Դավթին թագավոր ու իր
կողմնակիցը դարձնել: Նոյինների մոտ ջանաց, որպեսզի
վերցնեն թագավորությունը Վախթանգից: Տաշարն օժանդա-
կում էր Դավթին, օսերի թագավորի որդին՝ Փարեջան անունով,
15 նույնպես մեծապես օգնում էր Դավթին: Ուստի տարածաշու-
թյուններ ծագեցին, թե ում է պատկանում թագավորությունը:
Վրաց այլ իշխաններ չէին հոժարում Դավթի թագավորելուն,
որովհետև հաստատ հավատարիմ էին մնում Վախթանգին,
ուստի Դավթին չտվեցին թագավորությունը, այլ տեղ-տեղ
որոշ գյուղեր ու կալված[ներ] տվեցին:

20 Երբ զորացավ նախախնամության դայրույթը Արղունի
հանգեպ, որի հիվանդությունը շարունակվեց մոտ չորս ամիս՝
քայքայված ոտից գլուխ, հավաքվեցին դայրացած նոյիններն
ու հարձակվեցին նրա վրա. վրանի մեջ խեղդամահ արեցին,
նույն ամսաթվին՝ մարտի տասներկուսին, նույն օրն ու ժա-
25 մին, երբ աստծո օրհնյալ վկան՝ արժանավորն ու երանելի Դի-
միտրե պայծառն սպանվեց: Ակնհայտ դարձավ, որ Արղունին
շար հիվանդությունը բռնել էր շատ անմեղների արյունը թա-
փելու և աստծո օծյալին (Դիմիտրեին) ձեռք զարնել հանդըգ-
նելու համար:

30 Մեռավ Արղունը, իսկ թագավորի սպանությանն օժան-
դակած նրա համախոհները բոլորը ջնջվեցին և այնուհետև
իշխանությունը տրվեց Դավթին, իսկ նոյինները Դավթի
կողմն էին: Վախթանգը նույնպես ամուր էր տիրում թագավո-
րությանը:

35 Այն ժամանակ նոյինները մարդ ուղարկեցին և իբրև խան
բերին Արղունի եղբայր Քեղաթուին*, նստեցրին գահին ու

* Բնադրում՝ Քեղթուրոնին:

հանձնեցին ողջ խանութությունը: Նա բարությամբ սիրեց Վախթանգին, որովհետև նրա պատճառով էր համարում Արղունին հասած սաստիկ զայրույթը: Երբ այս այսպես էր լինում, այն ժամանակ Վախթանգին շուտով փոքր-ինչ հիվանդություն բռնեց, որից և հանգավ: Միայն երեք տարի թագավորելուց հետո մեռավ Վախթանգը⁹², կատարյալ ու փառաբանված աստվածային ու մարդկային գործերում, որովհետև դաստիարակը նույնպես բարի էր ու գիտուն՝ Փարսմանի որդին:

Երբ Դիմիտրե թագավորի որդի Դավիթն իմացավ Վախթանգի մահը, տխրեց նրա բարություն ու երիտասարդության համար, ողբաց ինչպես կարգն էր, հույժ պատիվ տվեց և ուղարկեց Գելաթի թագավորական հանգստատուն: Իր բաղձալի ու սիրեցյալ որդու՝ Վախթանգի մահն իմացած հայրը՝ թագավոր Դավիթը, անշափ ցավով ու տխրությամբ բռնվեց, որ անհնար է մեկ առ մեկ պատմել: Այնքան սուգով բռնվեց, որ այլևս չգտավ ուրախություն: Քիչ տարիներ անց նա ևս վախճանվեց, լեցուն պատվավոր ծերություն, և թողեց երեք որդիներ, առաջինը՝ Կոստանդին, երկրորդը՝ Միքել, կրտսերը՝ Ալեքսանդրե, որին ծնեց թագուհին՝ Կոստանդնուպոլսի և Հունաստանի մեծ տիրակալ Պալիոլոդոսի դուստրը: Անդրանիկությունը թագավորությունը Կոստանդինն ստանձնեց, որի թագավորությանն ընդդիմացավ իր եղբայր Միքելը: Նա (Միքելը) գրավեց Ռաճի երկիրն ու Արգոնեթը: Նրանց օրոք անկում էր [ապրում] երկիրը, որոնց գործերը հիշատակելի չեն. մինչև մահ չխաղաղվեցին, քանի որ երբ հաշտվում էին՝ անմիջապես գժտվում էին [նորից]:

Բայց մենք դառնանք նախորդ պատմությանը, [որ] փոքր-ինչ մի կողմ թողինք: Քեղաթուխ գահ բարձրանալուց հետո ապստամբեց Հունաստանի Տունդուգալո քաղաքը, քանի որ Քեղաթուն Հունաստանից [դուրս] էր եկել այս [կողմ], խանին զբաղված կարծեցին և ըմբոստացան: Այն ժամանակ [խանը] կոչեց իր ողջ զորքը, Դիմիտրեի որդի Դավիթն, վրաց իշխաններին, իսկ իր գահը, կնոջն ու խաթուններին հանձնարարեց նկոն նույնին: Խուժուրդուլային ու վրաց մյուս իշխաններին թողեց Մուղ<ա>նում, որովհետև վախենում էր բերքայականների ներխուժումից, իսկ ինքը գնաց, Դիմիտրեի

որդի Դավիթին էլ հետը տանելով: Երբ հասան Տունդուգալո քաղաքին, չորս ամիս շրջապատել էին և չէին վնասում: Բայց երբ ստիպված եղան՝ հինգերորդ ամսին սկսեցին սաստիկ կռվել: Քանի որ կռվում էին Դավիթն ու սակավաթիվ վրացիք՝ գրավեցին քաղաքն ու ներս մտան, ուր քրիստոնյաները մի անկյուն էին հավաքվել և խնդրեցին Դավիթին, որպեսզի գթա, և խանը չարագործություն չանի: Լսեց նրանց, պաշտպաններ նշանակեց, անթիվ գանձ ու հարկ վերցրեց և դուրս եկավ այնտեղից: Փարեջանի անդ գտնվելու ընթացքում օսերն սկսեցին ասպատակել, ավերել ու գերել Քարթլին, իսկ Գորի քաղաքը գերեցին ու պահեցին իրենց ձեռքում: Այնժամ բոլոր վրացիները գումարվեցին Քարթլի էրիսթավ՝ Բեքայի որդի Ամադայի մոտ և պաշարեցին Գորին: Բազմից՝ մարտեցին, քաղաքում շատ մարդիկ կոտորվեցին՝ և՛ օս, և՛ վրացի, և՛ հիմնովին հրդեհեցին Գորին: Ստիպված լինելով, օսերը բերդից գաղտնի մարդ իջեցրին և ուղարկեցին Մուխրանում զբոսնող թաթարների մոտ, որպեսզի օգնեն [նրանց]: Երբ լսեցին, [թաթարները] մեջտեղ եկան, հանդարտեցրում և հաշտություն արին, իսկ վրացիների և օսերի միջև այնուհետև թշնամանք մնաց, մինչև թագավորների մեջ պայծառ [ու] մեծն անվանի Գեորգին վերացրեց ու արմատախիլ արեց այն⁹³:

Տուն վերադառնալուց հետո խանը կանչեց Դավիթին ու ասաց. «Քանի որ գլուխդ ի սպաս ես դրել ինձ՝ ծառայելուն, հավատարիմ ես ինձ, քեզ եմ տալիս թագավորությունն ու քո ողջ տիրությունը»: Ապա ուղարկեց Թփղիս, նստեցրեց իր հոր գահին, հետև ուղարկելով վրաց զորքերը, Շանչին ու Խուժուրդուլային, բոլոր դիգբուլներին⁹⁴:

Սամցխեից կանչեցին Բեքային, բայց նա չկամեցավ գալ, որովհետև հույժ զորեղացել էր: Ինքն այլևս չէր գնում ոչ խանի, ոչ էլ թագավորի մոտ, այլ իր անդրանիկ որդուն՝ Սամցխեի սպասալար Սարգսին ուղարկեց, [նրա հետ]՝ թագավոր Դիմիտրեի կողմից պահպանության հանձնված իրերը, ինչպես և մեծարժեք այն գոտին: Նկավ Սարգսն ու առանց պակասորդի ամեն ինչ բացեց թագավորի առաջ: Թագավորին գահ նստեցրին, իսկ կաթողիկոս Աբրահամն ու եպիսկոպոսները՝ օծեցին:

ՎԱԹՍՈՒՆՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐ ՎՐԱՍՏԱՆԻ* ԴԱՎԻԹ՝ ՈՐԴԻ
ԴԻՄԻՏՐԵ ԹԱԳԱՎՈՐԻ, ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

5 Խանն իր Օլջաթ քրոջը, որ Վախթանգի կինն էր, տվեց [Դավթին]։ Տիրացավ հոր՝ Դիմիտրեի ողջ թագավորությանը, բացառությամբ Սամցխեի իշխան Բեքայի տիրությունից, բայց նա [ևս] հարգում էր թագավորին, հաճախ շատ պարգևներ ու նվերներ էր ուղարկում նրան։

10 Դավիթը մեծ մասամբ խանի մոտ էր լինում։ Թեև օսերի Փարեջան իշխանը լավ էր ծառայում թագավորին, սակայն վրացիների ու [օսերի] միջև թշնամանք կար, այնքան ատում էին միմյանց, որ ով որ զորեղ լիներ՝ կսպաներ։

15 Օսերը քաղաք էին գնացել առևտուր անելու։ Վերադարձին մի աղքատի տեսան, որին Սաթխա և Ուզուրաբեկ կոչվող օսերը ողորմություն տվեցին և ասացին. «Ով աղքատ, աղերսիր աստծուն, որ այսօր մեր ու Սուրամելի Բեգայի որդու սրերը իրար առնեն»։ Քիչ անցնելուց հետո հանդիպեցին անգն ու սակավաթիվ մարդկանցով որսորդության մեջ գտնվող Ռատին։ Անմիջապես հարձակվեցին։ Իսկ [Ռատը] վերցրեց ասպարն ու կանգնեց ջրագալարի նեղ տեղում. նախ հարվածեց Սաթխիսի սաղավարտին, ճեղքեց ու վար գցեց, մահացավ։ Ապա առաջացավ Ուզուրաբեկը. կտրեց նրա շղթայակիր թիկունքը, խոցեց ու վայր գցեց ձիուց։ Ռատի [հետ եկած] պատանիները [նույնպես] սպանում էին։ Տեսան մյուս օսերն ու խուճապեցին։ Դրա համար է մարգարեն ասում. 25 «Տէր կոտորէ զամբարտաւանս», ապա ուրիշն ասում. «Սպանանէ Տէր զամենայն շուրթս չարաբանս և զլեզու մեծախօս»։

30 Թուրք խանի լրաբերը եկավ թագավոր Դավթի մոտ։ Գնաց Թուրքալի մոտ, որ գտնվում էր Արարատյան լեռներում։ Երբ Թուրքալը տեսավ Դավիթ թագավորին, պատվով ընդունեց, կամեցավ, որ երդմամբ միասնություն կնքեն։ Հավատարմություն կոնցին, և թագավորը վերադարձավ արքունիք։ [Խանը] Դմանխը տվեց [թագավորին], որ պատկանում էր Մանկասարի եղբայր Խուբլուբուղային։

* Բնագրում՝ Քարթլիի թագավոր։

5 Կարճ ժամանակ անց գնացին Թուրքալից փախած նոյինները, այդ թվում մեծն Արղունի որդի Նավրուզը, որ քաջ, ուժեղ, խիզախ, ճարպիկ, շատերից ավելի արի մարդ էր, Ալիխանի որդի Դուրունչին, որի եղբայր Բուղան սպանվեց Թուրքալի կողմից։ Սրանք գնացին Արղունի որդի Ղազանի մոտ՝ Խորասան, որը, իբրև գահաժառանգ, հորից Խորասանն էր ստացել։ Հանդիպեցին և վճռեցին, որպեսզի Ղազանին դարձնեն իշխանավոր ու խան։ Գումարվեցին այս բոլորն ու կովի ուղևորվեցին Բալդոյի դեմ։ Ղազանի գալն իմանալով, նա ևս կոչեց զորքը, Թուրքալը նույնպես շտապ գնաց։ Այլևս չսպասեցին թագավորին (Դավթին)։ Աստված այստեղ էլ պահպանեց, որ տեղի չունեցավ (չտարան)։

15 Իրար հանդիպեցին Զանգան փոքրիկ քաղաքում։ Գումարվեցին երկուստեք, և չհաղթեց ոչ ոք։ Երկուսն էլ ետ քաշվեցին ու բաժանվեցին, որովհետև Ղազանն անդ չէր, Նավրուզն ու Խուբլուբուղան* էին ուղարկվել։ Ձեռ գցեցին Նավրուզին. Զալիրը ուժգին կոխվ մղեց, իսկ Ղազանը գնաց Խորասանից։ Նավրուզը խնդրեց Թուրքալին, որ արձակի և երդմամբ հավաստեց Ղազանին ձեռնակալ նրան հանձնել։ Հավատաց և արձակեց։ Ղազանի մոտ գնալով, կապկպեց պղնձե մի կաթսա և ուղարկեց Թուրքալին, որովհետև Թուրքերեն լեզվով կաթսային ղազան են ասում։ Բերին կապկպած կաթսան, Թուրքալը զարմացավ ու տխրեց, որովհետև եկել էր Արարատյան լեռները։

25 Այն ժամանակ Ղազանը նորից մեծաբանակ բանակով անսպասելի շարժվեց և Ուժանում ջախջախեց Բալդոյին։ Նրան ու շատ նոյինների կապկպեցին ու խեղդեցին։ Աստված այս անգամ ևս պահպանեց թագավորին։ Բալդո խանի մահն իմացած Թուրքալը փախավ ու գնաց Սամցխե՝ Բեքայի մոտ, որը տիրում էր Տասխա-Կարիից մինչև Կարնո քաղաք։ Որդուն ուղարկեց Դավիթ թագավորի մոտ և նրանց ապավինեց։ Երբ Ղազանը եկավ Ատրպատական, որ Թավրիզն է, դեսպան ուղարկեց թագավորի ու Բեքայի մոտ, որպեսզի իրեն հանձնեն Թուրքալին ու որդուն։ Նորից ու նորից լղեսպան ուղարկեց։ Սակայն չհանձնեցին, այլև հոգացին, որպեսզի ողոր-

* Այսուհետև Խուբլուբուղան ուղղում ենք Խուբլուշահ (ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի)։

մածոթյուն [խոստանա]: [Ղազանը] անվնասության խոսք ու մատանի տվեց, և հանձնեցին Թուբալին:

Երբ Ղուրումչին իմացավ Թուբալի Հորդա տանելը, Նախիրություն դիմավորեց Ղազան խանի ղեսպաններին, խնց
5 նրանցից Թուբալին և սպանեց՝ իր եղբայր Բայդոյի մահվան համար: Դավիթ թագավորը հանձնեց նրա որդուն և ողջ հարստությունը, որ Ատենի բերդում ի պահպանություն էր հանձնել օսերի իշխան Փարեջանին: Ուստի Ղազան խանը շնորհակալ եղավ նրանից:

10 Սակայն թագավորը վախից չէր հանգսնում Հորդա գնալ՝ Թուբալի հանդեպ ունեցած մտերմության համար: Հորդա գնալու ուրիշ ահ էլ կար. վերոհիշյալ Նավրոզը՝ Արդուն աղալի որդին, ամենայն քրիստոնյաների թշնամի էր, ուստի ով համաձայնում էր հավատափոխ լինել՝ պատվասիրում էր և առանց Ղազան խանի գիտություն մոտուլման դարձնում: Ելի
15 ուրիշ բորոտություն ունեք, որի համար չարաչար էլ մեռավ, ինչպես կերևա ստորև պատմությունից:

20 Զորացավ այս Նավրոզը, առանց խանի վարչական գործեր էր վարում և քրիստոնյաների հանդեպ թշնամանք ուներ. պատրաստվում էր ոչնչացնել ու ավերել Թավրիզի և բոլոր քաղաքների եկեղեցիները: [Իր մոտ] բերեց Մար<ա>ղա քաղաքի եպիսկոպոսին, ծագմամբ ու հավատով նեստորական*, որը գթոտ ու բարի մարդ էր, հույժ արժանավոր, նախկին
25 խաների կողմից հարգված ու հայր կոչված: Սրան ձեռքակալեց և հավատը շթողնելու համար բազմաթիվ տանջանքների ու ծաղրուծանակի ենթարկեց: Իսկ նա քաջաբար ընդդիմանում էր ու համբերում՝ Մուհամեդի կողմից քարոզված հավատը ժխտելով: Ուստի աքսորի դատապարտվեց՝ հույժ ծեր
30 լինելու համար: Ի հավելումն՝ այսպիսի չարություն էլ արեց Նավրոզը. իր տոհմական մի չար մարդու ուղարկեց, որպեսզի ավերի Վրաստանի բոլոր եկեղեցիները. նախ ավերի ամենասուրբ աստվածածնի Վարձիայի տաճարը, [այսպիսի]՝ ողջ Վրաստանում ինչ որ գտնի, իսկ եղած հարստությունը տանի, բանի որ Վարձիայում անչափ հարստություն, ոսկի և արծաթ,
35 պատվավոր ակն ու մարգարիտ էր կարծում:

Նախ ուղևորվեց և հասավ Նախիջևան, [ուր] սկսեց կործանել եկեղեցիները: Վարձիայի ամենասուրբ աստվածածնի բարկությունը հասավ նրան, որ գալիս էր Վարձիայի աստվածածինն ավերելու և ոչնչացնելու պատվական խաչը: Ուստի
5 կայծակնահար եղավ, շանթը լրիվ մանրեց նրան, և այրվեց ոսկորներով հանդերձ: Այսպիսի հրաշքով պաշտպանեց Վարձիայի աստվածածինն իր օթևանը: Սակայն Նավրոզի հանդեպ էլ հասավ աստծո բարկությունը, ուստի զայրացավ Ղազան խանը նրա անիրավությունների, չարագործությունների համար: Ղազանը հույժ բարի էր ու անչարամիտ, արդարագործ՝ ավելի, քան նախորդ խաները, այնքան, որ երկու սյունների միջև շղթա կապեց, նրանցից բազմաթիվ զանգակներ
10 կախելով, որպեսզի անձար աղքատներն ու ընչազուրկները, խանին ու նոյիններին ներկայանալուն անարժան գանգատվորները գնան ու տարուբերեն սյունը՝ շղթայով, լսի խանը զանգակների ձայնն ու իմանա, որ գանգատավոր են աղքատներն ու մերժվածները, ինքը նրանց անձամբ ղեմ առ ղեմ հարցուփորձ անի: Այնքան էր սիրում արդարադատությունը, որ նրա օրոք չկային բռնություն ու անարդարություն ոչ մեծերի, ոչ էլ փոքրերի կողմից: Սրանից բարկացած Նավրոզը
20 փախավ Խորասան: Հետապնդեց նրան վերոհիշյալ Խուվուշահ նոյինը, հասավ ու սպանեց նրան և որդուն, նրա ողջ տոհմին, ջնջեց երկրից նրա հիշատակը, ինչպես գրված է. «Ջնջեալ լիցի անաստուածն, զի ոչ տեսցէ զփառս Աստուծոյ»: Նրա հիշատակը նույնպես կորավ, և այսպիսով, թաթարները խաղաղվեցին: Ղազան խանն սկսեց արդարությունը ու բարի
25 վճռով վարել երկիրը:

Այս ընթացքում Ղազան խանը ղեսպան ուղարկեց և Դավիթ թագավորին իր մոտ կանչեց: Իսկ նա շտապ պատրաստվեց ու հասավ Կախք և Հերբ: Հերբ-կախեցի դիդբերուններն ու աղնաուրները գնացին Դավթի մոտ, [այդ թվում]՝ Սամազավա էրիսթավը, ամենայն ռազմական շնորհքով օժտված, ընտիր նետածիգ՝ Մոսոմախոս Երբայեցու [կամ] միրմիրոնների անվանի առաջնորդ Նեոպոլոմեոս Պիղաոսի պես: [Թագավորը] կարճ ժամանակ մնաց Հերբում, խորհրդակցեց վեզիրների հետ. «Գնալ Հորդա, թե չէ»: Վեզիրները գնալ հաստատեցին, բայց թագավորը չլսեց նրանց և ետ դարձավ, բանի որ վախենում էր թաթարների խանի տեսությունից:

* Բառացի՝ նասրական:

5 եկավ Մթիուկեթ⁹⁵, Ժինվանում կանգնեց⁹⁶, կտրեց Սիբան ու պաշտպաններ կարգեց: Դավիթ թագավորը մնաց Մթիուկեթում, իսկ իր կրտսեր եղբայր Վախթանգին ղեսպան ուղարկեց մեծն Բաթոյի թոռ խանի մոտ և խոստացավ ճամփա գուրս գալ խանի հանդեպ: Նա սիրով ընդունեց, երկիր ու բազում գանձեր խոստացավ: Դավթի ապստամբելը իմացած Ղազանն ուղարկեց խուտուշահ զորապետին, որին նրանք բեկլար-բեկ էին կոչում՝ մեծ բանակով:

10 Եկան ու կանգ առան Թփղիսում⁹⁷, թագավոր Դավթի մոտ ղեսպան ուղարկեցին, պահանջեցին հավատարժան վստահի մարդիկ, հաշտություն պարտադրեցին: Պահանջեցին հավատարմություն Ղազանի հանդեպ և շանցնել թշնամիների կողմը: Իսկ նա (թագավորը) ուղարկեց կաթողիկոս Աբրահամին, Իվանե Բուրսեղուն և Թփղիսի դատավորին, պատանդ ու երգում պահանջեց: Իսկ նրանք երգվեցին իրենց հավատի համաձայն և իբրև պատանդ տվեցին խուտուշահ Սիբուշի որդուն⁹⁸, Ղուրումչիի եղբայր Արփային և այլ նոյինների որդիներին: խանի մատանի և անձեռնմխելիության հավաստում տվեցին: Եվ [թագավորը] եկավ նրանց տեսություն, խոստացավ Հորդա գնալ: խուտուշահը պատվով ընդունեց նրան ու արձակեց: Իսկ Դավիթը գնաց իր տեղն ու պատանդներին մեծ պարգև տվեց և արձակեց:

Գարնանը Դավիթ թագավորին նորից Հորդա հրավիրեցին, սակայն չգնաց, քանի որ վախենում էր: Ուստի իր եղբայր Բադուրին ուղարկեց մեծն խան Թոխթայի մոտ: Այդ իմացած Ղազան խանը զորապետ խուտուշահին նորից ուղարկեց՝ անթիվ բանակով: Եկան Սոմխիթ ու վերստին կանչեցին Դավթին, մեծ պարգևներ խոստանալով: [Թագավորը] այս անգամ էլ կաթողիկոս Աբրահամին, Թփղիսի դատավորին ու Իվանե Բուրսեղուն ուղարկեց և գնալ խոստացավ: Թաթարներն իմացան նրա խոստովումը, բռնեցին Բուրսեղուն և սպանեցին, իսկ կաթողիկոսին ու դատավորին անվնաս արձակեցին և Մթիուկեթ գնալու դիմեցին: Ավերեցին Սոմխիթը, Քարթլին, Թեղթը, Երծոն ու կանգ առան Մուխնարում, հերկում, Բաղաղբում, Երծոյում ու Թիանեթում: Չկարողացան տեղում մնալ. ասպատակեցին Քարթլին ու վերոհիշյալ երկրները: Գերեվարածներին թիվ չկար, որքան գտան՝ սրի քաշեցին, մեր մեղքերի համար երկիրը ավերի մատնվեց:

Ուստի այս թվին հյուսիսային կողմում երևաց շարասողը (գիսավոր)՝ գեղարդի տեսքով*, և շուրջ շորս ամիս մնաց և ամեն գիշեր երևում էր այդ գեղարդածն ասողը, և ասում էին՝ «գեղարդով ոչնչացում է սպանում»:

5 Թաթարները նորից կամեցան հաշտություն կնքել թագավորի հետ, ղեսպան ուղարկեցին, որպեսզի թագավորը Ղազանին հավատարմության երդում տա և ճանապարհ շտա Բաթոյի թոռ մեծն խան Թոխթային, և այդ ժամանակ կտան նրա թագավորությունը: Միմյանց երդում ու խոստում տվեցին: [Թագավորն] ուղարկեց իր թագուհի մորը, կրտսեր եղբայր Մանվելին, կաթողիկոս Աբրահամին և թագուհուն՝ թագավորի կին Օլջաթին, որպեսզի գնան Հորդա և կարգավորեն նրա գործը: Հենց որ Հորդա հասան, նրանց տեսավ խուտուշահը և պատվով ընդունեց: Անմիջապես վերադարձրեց Թփղիսն ու նրա թագավորությունը: Գնաց Հորդա և տարավ թագուհի Օլջաթին: Ավերված երկիրը նորից խաղաղվեց:

Չմեռն անցնելուց հետո, գարնանը ղեսպան ուղարկեցին Դավիթ թագավորի մոտ, որպեսզի իմանան՝ հավատարի՞մ է նա խանին, թե չէ: Տեղեկացավ ղեսպանը, որ Դավիթը Բագուրին ուղարկել է Թոխթա խանի մոտ, և [Ղազանի դեմ] գուրս գալու ճամփա խոստացել: Հաղորդեց Ղազանին, իսկ նա բարկացավ և ուղարկեց Ղուրումչիին, իր պալատական ոմն Աղնաջի և Շանշե Երկայնաբազուկին: Կանչեցին Դավթի կրտսեր եղբայր Գեորգիին, ծնված Բեքայի աղջկանից և մեծացած [Բեքայի] մոտ, մորից միակը՝ որպես միեղջյուր**, քանի որ կանացի բնությունն ի վիճակի չէր ուրիշ այգալիսին ևս ծնելու, ինչպես ստորև պատմությունից կերևա:

Այս Գեորգին Բեքայի տանն էր, որովհետև Բեքան հորբացել էր և նրան էր պատկանում Տասիս-Կարիից մինչև Սպեր ու մինչև ծով. Սամցխեն, Աճարան, Շավշթը, Կղարջքը, Նիգալիսիսին, իսկ Ճանեթը ամբողջությամբ [նրան] տվեց հույների թագավոր Կոմեննոս Կիր Միքայելը, [որը] և Բեքայի աղջկան կնության էր տարել: Նրան էր պատկանում Տալքի մեծ մասը, Արտահանը, Կոդան, Կարնիփորն ու Կարսը, նրանց

** Բնագրում՝ Լաեջուսն Ենեց.

* Բնագրում՝ մատուցող, առասպելական կենդանի, երբեմն իբրև զինանշան օգտագործվող: (Հմմտ. Սաղմ., ՂԱ, 11, 3ովր. ԼԹ, 9, 12):

միջև ընկած երկրներն ու բերդերը, Արտանուշը, Կղարջքի տասներկու անապատները, դիրքերով ազնաուրները, վանքերը: Այս ամենը նրան էր պատկանում և հարկ էր վճարում Ղազանին, զորքով օգնում: Սրանից (Բեքայից) խնդրեցին պատանի Գեորգիին, որ տա և իր եղբայր Դավիթի փոխարեն 5 Քարթլիի թագավոր դարձնեն: Կատարեց և հանձնեց, հետև էլ մեծ զորք ուղարկեց: Տարան այս Գեորգիին և թագավոր կարգեցին⁹⁹: Թեև կրտսեր էր, բայց ի սկզբանե անհաղթ թագավորություն էր վիճակված և նախատեսված:

10 ՎԱԹՍՈՒՆՎԵՑԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐ ՔԱՐԹՆԻ ԳԵՈՐԳԻՆ՝ ՈՐԳԻ ԳԻՄԻՏՐԵ ԹԱԳԱՎՈՐԻ, ԵՂԲԱՅՐ ԴԱՎԻԹ ԹԱԳԱՎՈՐԻ, ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Մանկահասակ Գեորգին թագավոր էր Թիդիսում: Գարնանը Ղազան խանը մեծ բանակով նորից ուղարկեց նույն հուլիսից, ինչպես և շատ այլ նոյնիներին: Հասան վերոհիշյալ երկրներ և ամենաշարագույն ձևով ավերեցին Քարթլին: Իսկ Դավիթ թագավորը խաղաղում էր: Այն ժամանակ Քվենիփլեվելի Շալվան հեռացավ թագավորից, նրա պարգևներով լեցուն, որ այդ ընթացքում շնորհել էր: Զհիշեց [թագավորի] այդքան ողորմածությունը և գնաց հուլիսից 20 նոյնի մոտ: Իսկ նա ուրախացավ ու պատվով ընդունեց և ճանապարհին առաջնորդող նշանակեց: Բռնեցին Յիսաղմի* ձորի ճամփան և դուրս եկան Յիսավատի լեռան և Յիսրաղմի ձորերի արանքում, որ է Լոմիսին: Շալվա Քվենիփլեվելու դավաճանությունն իմացած Դավիթն ամրացավ Յիկարեում, որովհետև Յիկարեն թշնամու համար անանցանելի էր: հուլիսից 25 լուշահն անցավ զառնիվայր, և դուրս եկան խաղա, անցան ձորը և ուղղվեցին դեպի Գվելեթ, որովհետև կարծում էին այնտեղ է Դավիթը: Շրջապատեցին Ստեփանծմիդա գյուղը: Աստվածային նախախնամության կամեցմամբ ամրացան 30 այնտեղ, որովհետև թաթարների առաջնորդողներ էին Շալվա Քվենիփլեվելին, օսերի իշխան Բաղաթարն ու Մուխրանում գտնվող թաթար Բանթանաղովը: Երբ տեղեկացան, որ թա-

* Բոլոր գրչագրերում՝ հորեղմ, որ բացահայտ աղավաղում է, ճիշտ է Բրոսելե ուղղմամբ՝ Յիսրաղմի ճամփա H. d. S., էջ 622, ծանոթ. 3):

գավորն անդ չէ, չվնասեցին ստեփանցիներին, սակավ-ինչ ուտելիք պահանջեցին*:

5 Շարժվեցին ու դարձան դեպի խաղա: Մինչդեռ թագավորը Յիկարեում էր: Թագավորին հավատարիմ մնացին Սուրամելի Ահմադան, ամիրեջիբ Աբասի որդի Ճիդան և բարթլեցի ու սոմխիթացի ազնաուրները: Մեծ հավատարմություն ցուցաբերեցին:

10 Թագավորի Յիկարեում գտնվելն իմանալով, հուլիսից բաժանեց զորքը, մի մասն ուղարկեց Յիսավատի ճամփով, որպեսզի այդպիսով մտնեն Յիկարե, որն անհնար էր: Ապա ի վար ընթացող զորքերը ճամփա ընկան և դուրս եկան Յիսավատ: Երբ իմացավ թագավորը, սակավաթիվ զորք ուղարկեց, տեղի ունեցավ ծանր մարտ: Անթիվ թաթարներ չարդվեցին, որովհետև մոտ հինգ հարյուր մարտիկներ ընկել էին նեղ ճամփի մեջ, որոնք չհասցրին դուրս գալ՝ ճանապարհի նեղությունից: Հինգ հարյուրին էլ բռնեցին. ոմանց սպանեցին, իսկ ոմանց էլ տարան թագավորի մոտ, մյուսները փախան: 15 Թագավորական զորքերը դուրս եկան խաղայի ծայր (թավի) մի բարձունքի վրա, որ Յիկարեի դեմահանդիման է գտնվում: 20 Կայացավ ահեղ ճակատամարտ: Լավ էին կռվում թագավորի պալատականները, խաղացիք, ինչպես և խեփից եկած որոշ ընտիրներ: Գերադանցապես թաթարները կոտորվեցին, որովհետև մթիուցիք շատ վնաս պատճառեցին նրանց: Նրանք արագոտն էին, իսկ ձիավորը չէր կարող [տեղանքի պատճառով] մարտի անցնել: Թաթարները [նույնպես] հետիոտն կռվեցին, որոնց օգնում էին Իվանների որդի Շանշեն և Գորիում ապրող (նստող) օսերը, մեսխական զորքերը՝ Սամցխեի իշխան Բեքայի կողմից ուղարկված թորեցիք, թմոզվեցիք, տալեցիք: Մարտը շարունակվեց մինչև երեկո, ճանապարհից 25 զուլիսից լիսանվեցին միմյանց, քաշվեցին, և թաթարները ետ դարձան խաղա: Աստված օգնեց թագավորին, ուստի Յիսավատից մտած զորքը փախուստի դիմեց: Մոտ հինգ հարյուր մարդ միայն գումարվեց, հուլիսից նույնպես շատ վնասվեց: 30 Երկրի ամրությունը տեսնելով, հուլիսից տեղեկացավ, որ հնարավոր չէ Յիկարե մտնել. դիշերով բռնեց և ո-

* Բնագրում՝ երբ իմացան, որ ստեփանցիները չեն կարող վնասել, և թագավորն անդ չէ, սակավ-ինչ ուտելիք պահանջեցին:

միաթավիի ճամփան: Հարձակվեց Քարթլի վրա, ով էլ մնացել էր՝ ոչնչացրեց ու գերեց, ավերեցին Քարթլին և գնացին Ղազան խանի մոտ:

5 Գարնան գալուն պես խանի հրամանով նույն խուլթուշահը ուղևորվեց հզորագույն զորքով և հասավ Թփղիս, մտադիր էր Մթիուկեթ մտնել: Եվ երբ թագավորություն գիրգբույները իմացան, սարսափեցին ու միջոց էին փնտրում, որպեսզի երկիրն ազատեն թաթարներից՝ եթե որևէ տեղ մի բան մնացել էր: Ժողովվեցին Դավիթ թագավորի առաջ, համոզեցին Ղազան խանի մոտ գնալ և անվնասության երդում ու հաստատում անել: Լսեց թագավորը և Հորդա գնալ վճռեց: Հաշտություն ու երդում պահանջեց, իսկ նա (խուլթուշահը) շատ ուրախացավ և խոստացավ անվնաս թողնել թագավորին ու երկիրը պաշտպանել, եթե միայն [թագավորը] խանի մոտ դնա, այնտեղից կուղարկեն խաղաղությամբ պաշտպանված: Պայմանավորվող Բուրսելի իվանեն էր¹⁰⁰: Ամուր խոստում առավ և եկավ թագավորի առաջ: Երբ քարթլեցիք, հեր-կախեցիք տեսան հաստատուն պայմանը, ուրախացան և կոչ էին անում զնալ, պատանդներ էլ էին տալիս. «խուլթուշահը վատահեղի մարդ է և չի գրծում խոստումը, կարծոք լավ կկարգավորի»: Սակայն թագավորը չլսեց, որովհետև վախենում էր թաթարներից, մնաց Գվելեթում: Ավերումը տեսնող գիրգբույները գնացին, թագավորի հարցմամբ, [թաթարների մոտ]՝ երկիրը պաշտպանելու համար: Իսկ խուլթուշահը ով էլ գալիս էր՝ սիրով էր ընդունում:

25 Քարթլիի (վրաց) հիշյալ երկիրը նորից ավերեց, բացի Մթիուկեթից և գնաց Հորդա:

30 Քաղոցին Դավիթ թագավորը վար իջավ Յիսրազմի ձոր և ավերում էր Շալվա Քվենիփիլեվելու երկիրը՝ դավաճանության համար: Անկարող դարձած Քվենիփիլեվելին խնդրեց Սուրամեցի մախուրթ-ուխուցես [և] Քարթլիի էրիսթավ Համադային, որպեսզի միջնորդի թագավորի առաջ: Բարեխոսեց թագավորի մոտ և [վերջինս] չկամեցավ նրան թողնել [ադ երկիրը], այլ Համադային պարգևեց: Շալվան զլխին մոխիր էր տալիս ու ասում. «Այս է հատուցումը թագավորի դավաճաններին»:

35 Թագավորը ներեց Շալվային:

Այս ընթացքում դուրս եկավ թագավորի եղբայր Վախթանգը, որովհետև Դավիթ կողմից պահաս էր սերն ու բարու-

5 թյունը նրա հանդեպ, քանի որ նույնիսկ բռնված էր ու բանտարկված ժինվանի բերդում: Փախավ և, իվանե Բուրսելու մոտ գալով, ասաց. «Եղբորս հանդեպ չարագործություն և արգահատելի ոչինչ չեմ արել, արդ չեմ գնա Հորդա՝ նրա թշնամիներին մոտ, այլ մարդ ուղարկիր իմ թագավոր եղբոր մոտ և հաշտեիր նրան քեզ մոտ գալս: Եթե կամենա և երդմամբ հավաստի, որ չարություն չի անի ինձ և չի բանտարկի, կգնամ նրա մոտ, թող մի փոքրիկ գոյամիջոց էլ տա»: Իսկ նա մարդ ուղարկեց Դավիթ թագավորի մոտ և ղեկուցեց այս ամենը: 10 Թագավորն ուրախացավ ու երդմամբ հավաստեց, տարավ իր եղբորը և լավ էր վերաբերվում: Որովհետև Վախթանգը Շաբուրի եղբոր¹⁰¹ աղջկա հետ ամուսնացավ, [Դավիթը] նորից նրան ըմբոստացող կարծեց: Վախթանգը այլևս չհամբերեց անպատվությունը և Հորդա գնաց՝ Ղազանի մոտ: Իսկ վերջինս սիրով ընդունեց ու թագավորություն տվեց: Ուղարկեց խուլթուշահ նոյինին՝ զորեղագույն բանակով: Եկավ Թփղիս: Անդ միավորվեցին բոլոր թաթարները, վրացիք, Սամցխեի տեր Բեքայի որդին՝ Սարգիս սպասալարը, տայեցիք, թորեցիք, թմոզվեցիք ու սոմխիթացիք, քանի որ Շանշեն նախապես այնտեղ էր:

ՎԱԽՍՈՒՆՏՈՒԵՐՈՐԴ ԹԱԳԱՎՈՐ ՔԱՐԹՄԻ ՎԱԽՍԱՆԳ՝ ՈՐԴԻ ԴԻՄԻՏՐԵ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԵՎ ԵԼԻՍԱՅՐ ԴԱՎԻԹ ԵՎ ԳԵՈՐԳԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ, ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

25 Երբ Դավիթ թագավորն իմացավ, որ Վախթանգին թագավոր են դարձնում, նույն Բուրսելուն ի հաշտություն ուղարկեց և խոստացավ Հորդա գնալ, որպեսզի երդմամբ հավաստեն և պատանդ տան: Իսկ խուլթուշահը երգվեց և կատարեց բոլոր խնդրանքները: Բուրսելին գնաց թագավորի մոտ: Իսկ նա ուրախացավ և ուղարկեց թագուհի Օլջաթին, կաթողիկոս 30 Աբրահամին, [Թփղիսի դատավորին] ու Բուրսելուն: խուլթուշահն ու մյուս նոյինները եկան Մուխրան ու Բազադըրում (Բազալեթում) դիմավորեցին Օլջաթին. իբրև խանի՝ պատիվ ու վստահության խոսք տվեցին նրան, ապա՝ խանի մատանի և ձեռքերի սրբիչ, որովհետև այսպես էր նրանց երդման վստահելիությունը, և խուլթուշահի որդի Սիբուլին որպես պատանդ

35

տվեցին: Սակայն Օլջաթին պահեց և այլևս չճանապարհեց, այլ կաթողիկոսին, դատավորին ու Բուրսելուն ուղարկեց թագավորին բերելու: Երբ հասան թագավորի մոտ, նա իմացավ Օլջաթի այլևս չգալը, պատճառ դարձրեց ու շուտեց տեսակցել թաթարների հետ, որովհետև ինչ-որ մեծ խուսափում և ահ ունեւր: [Նորից] ուղարկեց նույն կաթողիկոսին, դատավորին ու Բուրսելուն, խնդրեց Օլջաթին և տեսակցություն խոստացավ: Երբ հասան Խուսիւշուհի մոտ, տեղեկացավ թագավորի չգալուն և ասաց Բուրսելուն. «Այ մարդ, խաբեությունն ի՞նչ է: Ես ամուր երգամբ երգվեցի, իսկ նա չեկավ. արդ, ստի դիմաց պատիժ ընդունիր»:

Զայրացած սպանեց Բուրսելուն, որի աճյունը վերցրեց Շանշեն և իր հանգստարան ուղարկեց: Վախթանգին թագավոր հաստատեցին, իսկ Օլջաթին ուղարկեցին Հորդա:

Թաթարները նորից գնացին Մթիուլեթ, անցան Գվելեթ, որովհետև թագավորն [այնտեղ] էր ամրացել և մեծապես վնասում էր ամրությունները մտած թաթարներին, բայց նրանց թիվը չէր պակասում: Իսկ երբ տեսան Գվելեթի ամրությունն ու անառիկությունը, դարձան, ետ եկան: Քանի որ հողմ փչեց, մեկ առ մեկ սկսեցին գնալ: Վրա հասան մթիուլեթցիք և շատերին կոտորեցին: Կոտորվեցին նաև Զանդուկիս-խև մտած շատ թաթարներ: Իջան Քարթլի և գնացին Ղաղանի մոտ: Օլջաթ թագուհուն չվերադարձրին Դավիթ թագավորին: Իսկ կնոջ այլևս չտալն իմացած թագավորը ամուսնացավ Քարթլիի էրիսթավ Համադայի հույժ բարետես աղջկա հետ: Երբ այս խռովությունների մեջ էր վրաց երկիրը*, չկար այդ ընթացքում ոչ ցանք և ոչ էլ շինություն ամենեկին, ինչպես Աբաաթ թագավորի օրոք Նդիայի կողմից՝ երեք տարի և վեց ամիս, մինչդեռ այստեղ հինգ տարի էր ավերումը, որովհետև այսքան պղծությունների, սողոմական մեղքերի համար բարկացավ աստված: Նախ հանձնվեցին դառն գերություն և ապա՝ բարբարոսների կողմից ոչնչացման ու սպանության, երրորդ՝ հացի պակասության, քանի որ ամենեկին չէր ճարվում, [նույն-իսկ] մեծ գնով: Սովն այնքան ծանրացավ, որ պիղծ լեռն առանց խորշանքի ուտում էին: Հրապարակներն ու փողոցները, ճանապարհները, դաշտերն ու քաղաքները, գլուղերը

լեցուն էին մահացածներով: Մանուկները մահացած մայրերի ստինքներն էին ծծում: Քարթլիի բնակչության մեծ մասը գնում էր Սամցխե՝ Բեքայի երկիր, ուր ծախու հաց էր ճարվում: Հույժ ու անշափ ողորմացող էր Բեքայի կին Վախախին, որն ամեն ինչով գեղեցիկ էր:

Երբ Վախթանգը թագավոր հաստատվեց, Ղաղանը նրան հանձնեց թագավորությունը, տիրեց Թփղիսին ու ողջ Սոմխիթին, Դմանխին, Սամշվիլդին, բայց չէր ընդդիմանում եղբորը՝ Դավթին, որովհետև Վախթանգն ամենայն կատարյալ էր, հավատով ամուր, եկեղեցիներին պատիվ տվող, խաղաղ ու պարզահոգի, անքինախնդիր, հեզ ու անխռով:

Այս ընթացքում առավել հզորացավ Սամցխեի իշխան Բեքան: Այդ ժամանակ հայտնվեցին Հունաստանում գտնվող թուրքերը, որոնք ամռանը բնակվում էին Պարսխայան լեռներում, ձմռանը՝ Պոնտոսի մոտերքը: Հավաքվեցին շուրջ վաթսույն հազար [թուրքեր], որոնց իշխանավորն էր քաջ ու զորեղ Ազատ-Մոսեն: Սույն Ազատ-Մոսեն եկավ իր ողջ ուժով՝ ավերելու Վրաստանը: Երբ հասավ Բասեն ու Տայք, սկսեց դաժանորեն ավերել, կոտորել ու սպանել: Այնքան մարդ սպանվեց ու գերվեց, որ անհնար էր պատմել՝ ծերեր, մանուկներ, պատանիներ անխղճորեն կոտորվում էին, իսկ ծծկեր երեխաներին սպանում էին մոր ստինքների վրա: Քանի որ չէին սպանում թուրքերի հայտնվելուն, ուստի Տայքի ողջ երկիրը հանկարծակիի եկավ, և ոչ ոք չկարողացավ որևէ տեղ փախչել: Ուստի անքանակ սպանվեցին: Տայքն այնքան ավերվեց, որ Վաշլովանից դուրս եկած թուրքերը մտան Մուրղուլ ու Նիգալիսիսի անանցանելի վայրեր, [ուր] նրանց կոտորեցին ազնաուրներ Խերխեմելիձենները: Տայքի էրիսթավ Թադա Փանաս-կերտելին այն ժամանակ զորքի սակավության պատճառով անզոր էր, բայց, այնուամենայնիվ, սակավ թվով էլ մարտ տվեց թորթոմա ամրոցի մատուցներում և մեծապես վնասեց: Սակայն թուրքերի ստվարության պատճառով իր երկիրը նրանցից չաղատեց, այլ թուրքերն առավել դաժանացան ու ավերեցին Տայքը: Լուրը հասավ Բեքա իշխանին, որի համար խորապես ցավեց, ինչպես կվիճակվեր նրա իմաստությունն ու բանականությունը: Կանչեց իր բոլոր ենթականերին և ուղևորվեց թուրքերի դեմ կովելու: Երբ գնաց, հասավ Տայք ու մինչև Բասեն (Բասիան), լսեց, որ թուրքերը գնացել են

* Բառացի՝ Քարթլին:

իրենց ձմեռատեղի, և չհասցրեց [այլևս]: Տխրեց Բեքան Տայքի ավերման համար, բայց վերադարձավ իր տուն (Սամցխե):

Տագնապում էր նրա հոգին Տայք գալուց. թուրքերի դեմ կռվելով էր բռնված նրա հոգին, [ուստի] կանչեց Սամցխեի, 5 Շավշ-Կղարքի ավագանիներին, ժողովեց բոլորին և ասաց. «Լսեցե՛ք խոսքս, իշխաններ Վրաստանի, իմ եղբայրներ և ազգակիցներ: Թագակիրների ու ծիրանավորների մեջ առավել անվանի, մեծ ու նշանավոր Դավիթ թագավորը կոտրեց և տապալեց թուրք տոհմի զորութունը և վտարեց իր թագավորութունից: Այն ժամանակվանից թուրքերը այլևս չեն երևացել, բայց արդ, մեր մեղքերի համար, նորից շարժվեցին դա- 10 ժանորեն և ավերեցին Տայքը. անթիվ մարդկանց գերեցին ու կոտորեցին սրբերով, եկեղեցիները կործանեցին, անպատվեցին սրբութունները և նորից պատրաստ են քրիստոնյաներին չարութուն անելու և ավերելու, որովհետև թագավորը սակավ [ազորա]ցել է թաթարների բռնութուններից: Վրաստանի իշխաններն ու տերերը ապստամբել են նորից [միմյանց դեմ] և թուրքերին դիմադրող ոչ ոք չկա: Արդ, լսեցեք ինձ, տոհմա- [կիցներ] ու միակամներ, ժողովվե՛ք մեր ամբողջ ուժով և 20 դիմենք զեպի թուրքերը: Չտանք նրանց մեր գլուխներն ու որդիներին, և աստված չի զոհաբերի իրեն հուսացողներին, հավատացողներին և հաղթանակ կտա մեզ նրանց հանդեպ, ինչպես տվեց մեր հայրերին: Ի սպաս զենք մեր զլուխը հավատի անաղարտության, մեր եղբայրների համար: Աստված անկասկած մեզ փրկութուն կշնորհի»:

Երբ իշխաններն ու Բեքայի զորքերը լսեցին, ուրախությամբ վկայեցին ու պայմանավորվեցին արշավել թուրքերի դեմ: Բաժանվեցին: Հասավ գարունը: Թուրքերը սկսեցին վերև բարձրանալ, հավաքեցին շուրջ վեց բյուր բազմութուն, որովհետև բոլոր քաղաքներից սարակինոս հավատի մարդիկ հավաքում էին քրիստոնյաներին կոտորելու, որ ոչ միայն թուրքեր էին, այլ նաև՝ պարսիկներ: Թուրքերի գալն իմանալով, Բեքան կանչեց Տասիս-Վարիից մինչ Բասեն իր հպատակներին. մեսխերին, շավշեցիներին, կղարքեցիներին, կողա-ար- 30 տահան-կարնիփորցիներին, հատկապես տալեցիներին, որովհետև նրան էր պատկանում այս ողջ երկիրը, ինչպես նաև թմոզվեցիներին ու թորեցիներին և հավաքեց մեկ բյուր և երկու հազար բազմութուն: Ուղևորվեցին զեպի թուրքերը,

իսկ նրանք եկել, բարձրացել էին Պարխալի լեռներ և բանակել, զորք էին ուղարկել Վաշլովանը գերելու և մտադիր էին Բեքայի երկիր գալ. Սամցխե, [ինչպես և] Քարթլի ու Սոմխիթ: Բայց երբ տասը հազար թուրքեր գնացին Վաշլովան, Բեքայի զորքերից հինգ հարյուր մարդ ընդառաջ ելան, որ որպես պաշտպաններ էին ուղարկվել և հաստատվել ամրոցներում: Մեծ կռիվ տեղի ունեցավ: Խուճապեցին թուրքերն, ու տեղի ամրութունից հույժ մեծ բազմութուն կոտորեցին: Այսպիսով, աստված նախանշեց Բեքայի հաղթանակը թուրքերի դեմ:

Իմանալով թուրքերի Վաշլովանից փախուստը, Բեքան հույժ ուրախացավ, աճապարեց և ուղևորվեց Սպիր ու Բաբերդ, ուր կանգ էին առել թուրքերը: Երբ թուրքերը տեսան իրենց բանակի ջախջախումը սակավաթիվ զորքի կողմից, կատաղեցին ու ատամ էին կրճտացնում: Նրանց իշխան Ագատ-Մոսեն կանչեց թուրքերի զորքը, առանձնացրեց երեսուն հազար մարդ և ուղևորվեց Վաշլովան՝ վրեժխնդիր իր զորքի արյան համար, քանզի Բեքայի գնալն ու մոտ լինելը չգիտեր:

Այլ երեսուն հազար էլ ուղարկեց Տայք և ասաց. «Ես 20 գնում եմ Վաշլովան ու կավերեմ և հատուցում կառնեմ իմ արյան դիմաց, իսկ զուր գնացեք Տայքը կործանեք, եթե որե՛կ տեղ [բան] մնացած կա: Ապա կանգ առեք Բանայում: Ես էլ հաղթանակած կվերադառնամ և կգամ Բանա, ժողովվենք և ուղևորվենք ողջ Վրաստան»: Եվ այսպես ուղևորվեց զեպի Վաշլովան:

Այն ժամանակ զինվեցին մանդաթուրթ-ուխուցես Բեքան ու իր ողջ բանակը և ուղվեցին զեպի թուրքերը, քանի որ չգիտեին թուրքերի Վաշլովան գնալը: Քիչ անցնելուց հետո բռնեցին չորս ճամփորդ թուրքերի և ներկայացրին Բեքային: Իսկ նա հարցաքննեց թուրքերի մասին, թե որտեղ են: Բա- 30 ժանեց միմյանցից չորսին էլ, բայց չորսն էլ նույնն էին ասում՝ թուրքերի Վաշլովան գնալը, «Ագատ-Մոսեն երեսուն հազար զինվորով գնաց Վաշլովան, քառասուն հազարը թողեց և ուղարկեց Տայք, վաղը կամ մյուս օրը կգա»,—ասում էին նրանք:

Հավատաց նրանց խոսքին և իր զորքը երկու մասի բաժանեց. զորքի ընտիր ու մեծ մասը իր անդրանիկ որդի Սարգ-

սին տվեց, որը պատրաստվել էր միայն զինակրություն
ստանձնելու, և Վաշլովան ուղարկեց Ազատ-Մոսեի գեմ:

5 Շտապեց Սարգիսն ու հասավ Վաշլովանի սարերով գնացող
թուրքերին: Երբ ետևում զորքեր տեսան, [թուրքերը]
զարմացան և անմիջապես նժույգներն ուղղեցին դեպի Սարգ-
սի կողմը: Տեսնելով նրա զորքի սակավությունը, ուրախա-
ցան, քանի որ մեսխերը հինգ հարյուր էին, մինչդեռ թուրքե-
րը՝ երեսուն հազար, և որոշեցին կոտորել բոլորին: Այն ժա-
մանակ Սարգսի զինվորներն աներկյուղ հարձակվեցին, առաջ
10 սուրաց Սարգիսը, և նրա զորքերը քաջաբար հարձակվեցին:

Կայացավ ահեղ ճակատամարտ. հենց առաջին ընդհար-
ման ժամանակ փախուստի մատնվեցին թուրքերը և խուճա-
պեցին խիստ: Այնքան կոտորեցին, որ փախչողներին գերա-
զանցեցին ռազմադաշտում ընկած թուրքերը՝ հինգ հարյուր
15 տասներեք, բացի հետապնդման ժամանակ սպանվածներից:
Հետապնդեցին մինչև մայրամուտ: Աստված պահպանեց
ոգորմածությունը՝ խաչին ապավինողներին, որովհետև դար-
մանալի էլ չեկ, որ այդպիսի մարտում Բեքայի զորքերից հինգ
ոչ անվանի մարդկանցից բացի մարդ չսպանվեց: Այսպիսի
20 հաղթություն տվեց աստված Բեքայի զորքին թուրքերի դեմ:
Իսկ Սարգիսը թեև պատանի էր, բայց քաջաբար էր կռվում,
քանզի արիությունն ու խիզախությունը հայրական-պապա-
կան իր տոհմից էր ժառանգել:

Իսկ Բեքան ուղևորվեց դեպի թուրքերի գերդաստանները,
25 կտրեցին եկողների առաջը, իսկ թուրքերը, տեսնելով հեռվում՝
լեռներից եկող Բեքային ու նրա զորքը, շտապ ետ դարձան ու
փախան, իսկ նրանց գերդաստաններն ուղղվեցին դեպի սա-
րեր, այլևս չճգացին թանկագին հարստությունների մասին,
այլ թափեցին ամեն ինչ: Մինչդեռ Բեքան ու նրա զորքը ան-
միջապես հետապնդեցին, բռնում էին ու սպանում, որին թիվ
30 չկար: Իսկ սակավաթիվ ինչ թուրքեր փախան, [ներ]փակվե-
ցին Սպեր քաղաքում ու բերդում, ոմանք էլ՝ նոր[ա]քաղա-
քում¹⁰²: Հասան Բեքայի զորքերը, ընդհուպ օղակեցին, ճանա-
պարհների նեղությունից ու գերդաստանների բազմությունից
չունենի փախուստի ճանապարհ: Սեղմվեցին թուրքերը, մո-
լորված ոչխարի հոտի պես բռնվում ու սպանվում էին: Սա-
կայն կատարվեց և այս. իր որդի Սարգսից փախած թուրքերը
35 թիկունքից հասան մանդաթուրթ-ուխուցես Բեքային, ուր

առաջացան մեսխերը: Եվ նորից կոտորեցին, շրջապատեցին
Սպեր քաղաքը: Առաջին իսկ մարտի ժամանակ գրավեցին
քաղաքը, բացի բերդից, լիացան ունեցվածքով, ոսկով, ար-
ծաթով, զանձով, նախիրով, ձիերով և ուղտերով, կովերով ու
5 ոչխարներով, ով կիմանա հաշիվը: Հենց նրանց երկվարներին
էլ բարձեցին ու հազիվ բերին: Աստված Բեքային այնպիսի
հաղթանակ տվեց, որ նրա զորքից ոչ մի մարդ չպակասեց:

Պաշարեց Բեքան Սպեր քաղաքը, իսկ երկու հարյուր
փախստական թուրքերը իջան դեպի Պոնտոս: Հաղթանակած
Սարգիսն ուղևորվեց հոր կողմը: Ճանապարհին ավերեց Նո-
10 րաքաղաքն ու լիացրեց զորքը ունեցվածքով, ավարով, գերի-
ներով և այսպես հաղթանակած եկավ հոր մոտ:

Իսկ երբ սպերցիների վրա ծանրացավ Բեքայի պաշարու-
մը, նրա մոտ դեսպան ուղարկեցին, թե «Մենք ղազանխանա-
կաններ ենք, և [թուրքերը] հազիվ աճապարեցին դեպի Պոն-
15 տոս, արդ խնդրում եմ քեզ ազատիր մեզ և ետ կանգնիր, քեզ
անշափ ոսկի, արծաթ, ջորի ու ձի կտանք»:

Համաձայնեց Բեքան. Սպերից ու Բաբերդից անթիվ գանձ
վերցրեց և հաղթափառ վերադարձավ: Կարոն քաղաքից դի-
մավորեցին նրան իշխանները, նրանք ևս հավելեցին նվերն ու
ավարը, և ոչ էլ նրանց վնասեց: Աստված այսպիսի փայլուն
հաղթանակ շնորհեց Բեքային և հայրենի [տուն], վերադար-
ձավ անհամար ունեցվածքով, որովհետև Բեքան եկեղեցիներ
ու վանորայք կառուցող էր, վանականներին, աբեղաներին ու
25 կարգավոր մարդկանց պատիվ տվող: Նրա եկեղեցիներում չէր
պակասում աղոթասացությունը լուսաբացին, ցերեկն ու իրիկ-
նաժամին: Նրա զորքերը չէին պակասեցնում այս երեք
աղոթքները: Դրա համար էլ աստված հաղթանակ էր տալիս
նրան, իսկ Ղազան խանը նրան տվեց Կարսն ու շրջակա եր-
կիրը:

Սակայն մենք վերադառնանք նախորդ պատմությանը:
Այդ ընթացքում Ղազան խանն սկսեց արշավել եգիպտացիներ
ի դեմ, կանչեց թագավոր Վաթխանգին, Բեքան նույնպես
տվեց իր ընտիր զորքը, որը ցուցակով էր հաշվվում*: Ուղե-
վորվեց Ղազանն, ու մտան Ասորեստանի ու Շամի երկիր,
35 ավերեցին, քանի որ նրա զորքը տասներեք բյուր բազմություն

* Բնագրում՝ ოთმეული ღვინითა ხულებოდა.

էր: Երբ լսեց այդ մասին Մսերի Նասար Մելիք անունով սուլթանը, ժողովեց իր ողջ բանակն ու գնաց, պատրաստվեց հետապնդելու: Այնքան սաստիկ ճակատամարտ կայացավ, որ հուսիսում հնդկներ հազար զինվորներով կանգնել էր Ղազանի առաջ, քանի որ շատերն էին Ղազանի դեմ գնում: Հազար մարդուց վեց հարյուրը սպանվեց, մնաց հազիվ չորս հարյուր, որով հաղթանակեց ու խուճապի մատնեց: Հինգ հարյուր մարդով նրան օգնեց Չոփան Սուլդուրը, ուր քաջաբար էին կռվում Վախթանգն ու իր զորքերը: Երբ երկուստեք անհամար կոտորվեցին, փախուստի դիմեցին եգիպտացիք ու սուլթան Նասար Մելիքը: Վերադարձավ Ղազանը հալածումից, երեք օր հանգստացավ և չորրորդ օրը [նորից] հետապնդեցին, հասան սակավոր և կոտորեցին:

Յրվեցին թաթարները, գերեցին, [ներանց] զորքը հասավ մինչև սուրբ քաղաք Ծրուսաղեմ, ուր բազում քրիստոնյաներ կոտորվեցին և առավելապես՝ պարսիկներ: Իսկ Ղազանն ուղղվեց դեպի Դամաշղ, որ է Դամասկոսը: Իսկ նրանք աստուծո անունով [ապահովություն] խնդրելով հանձնեցին քաղաքն ու անթիվ ունեցվածք: Ղազանը ամրացրեց Դամասկոսն ու նրա շրջակա քաղաքները և մնաց [չնտել] մոտ չորս ամիս: Քաղաքին պաշտպաններ թողեց, և վերադարձան իրենց տուն՝ Թավրիզ: Ամռանն ըմբոստացան դամասկոսցիներն ու վտարեցին Ղազանի [քաղաք] պաշտպաններին: Իմանալով այս, Ղազանը կանչեց իր սպարապետ հուսիսումահին, Վախթանգ թագավորին ու Վրաստանի բոլոր իշխաններին և ուղարկեց սուլթանի դեմ արշավելու: Գնացին ու մտան Շամ ու Դամասկոս: Ավերեցին Դամասկոսը՝ ալլեա չկարողացան վերցնել: Անցան մեծ Անտիոքը, գնացին մինչ Ղազա: Սուլթանը չդիմադրեց նրանց կռվին. վեց ամիս ավերեցին, ապա վերադարձան և հաղթանակած եկան Ղազանի մոտ:

Քանի որ Դավիթ թագավորը չէր ենթարկվել թաթարներին, ամռանը Մթիուկեթում էր լինում, ձմեռը՝ Քարթլիում: Ուստի տառապում էր Քարթլի երկիրը. իշխան Բաղաթարը հզորացել էր և ավերում էր Քարթլին, Թոնդըր, վտարում էր ազնաւորներին իրենց կալվածներից: Մեծ էր Քարթլիի բնակիչների դժբախտությունը: Դավիթ թագավորը ժողովեց բոլոր մթիուկցիներին, դուրս եկավ ու գնաց Թփղիս: Հեծյալ ու հետիոտն [միասին] ուներ տասնհինգ հազար մարդ: Հարձակ-

վեց ամառատեղի եկող ղփչաղները վրա: Ղփչաղների մի մասը հասավ քաղաք, ոմանք էլ Կուրի ափով փախան: Լսեց այդ մասին Տաթարմեկում գտնվող Վախթանգը, գնաց սակավաթիվ մարդկանցով, անցավ կամուրջը և Մախիուդաբեխն*, դուրս եկավ Մախաթա, քանի որ Դավիթն ու նրա զորքը Մախաթայում բարձունքի վրա էին կանգնած:

Վախթանգը կանգ առավ ներքևում, սպասեց և չհանդգնեց ընդհարվել: Դավթի զորքի բազմությունը պատճառով: Այս սակավաթիվ ոմանք ներքև իջան, այստեղից էլ վախթանգյաններից ոմանք դիմավորեցին, ընդհարվեցին: Դավթի կողմի մարդիկ ետ շարժվեցին: Սպանվեցին երկու եղբայրներ ու [նրանց] որդիք: Երբ թեժանում էր ճակատամարտը, հազար փախստական ղփչաղներ միացան Վախթանգի զորքին: Այն ժամանակ հասավ աստծո բարկությունն, ու փախավ Դավիթը, իսկ նրա զորեղ բանակը անմարտունակ դարձավ: Եկավ Դավիթը, չհանդգնեց մարտնչել, ղփչաղներն ու Քարթլեկները հետապնդեցին նրան և հալածեցին մինչև Ջաճու, անթիվ մարդկանց կոտորեցին: Վախթանգը ոչ թե թշնամի էր եղբորը, այլ թաթարների ահից ստիպված ընդհարվեց: Իմանալով Դավթի հալածական լինելը, Բաղաթարն սկսեց ավելի դաժանորեն ավերել Քարթլին, իսկ Դավիթ թագավորը չէր [կարող] ընդդիմանալ: Բռնվեց հողատապ շար հիվանդությամբ, ոտքերն ու ձեռքերն անդամալույծ եղան: Նա անհավատ ու աստծուց անահ մարդ էլ էր, ուստի շար հիվանդությամբ բռնված անզորացել էր, իսկ Բաղաթարն ավերում էր երկրները, սպանում մարդկանց, թեև Սուրամելի Ահմադան ու Ռատը մեծապես կռվում էին [նրա դեմ]: Այն ժամանակ Բաղաթարը Կախալի որդի Գամրեկելիից գրավեց Չամի բերդը: Իմացավ այս Բեքան, շարժվեց մեծ զորքով, իսկ բերդից դուրս եկած Բաղաթարը հանդիպեց Բեքալի առաջախմբին: Թեժ ճակատամարտ կայացավ. առաջին ընդհարմանն իսկ փախավ Բաղաթարը և մտավ բերդը: Եվ գնաց Բեքան ու մեծ զորքով շրջապատեց բերդը: Երբ սաստկացավ՝ օսերն աստծո անունով խնդրեցին և խոստացան չմարտնչել [ալլեա]: Եվ այսպես առանց դրժելու եկավ Բեքալի առաջ: Ի վերջո մեռավ Բաղաթարը:

* Բաղը հավանաբար աղավաղված է: Պահպանում ենք նույնությունը:

Արդ, սկսենք թաթարների մասին պատմել: Երբ եգիպտացիք քշեցին Դամասկոսի պաշտպաններին, զայրացած Ղազանը [ներանց դեմ] ուղարկեց նույն հուլիուշահին՝ խոշոր բանակով, և Վախթանգին՝ Վրաստանի զորքով: Նրանց գալն իմացած սուլթանն առաջացավ ճակատամարտելու: Կայացավ ահեղ ճակատամարտ, երկուստեք անթիվ սպանվեցին: Այդ օրը հաղթանակը ոչ մեկին չեղավ: Գիշերը բաժանեց [միմյանցից]: Երբ ետ քաշվեցին, թաթարները գտան մի մեծ սար և անդ քաշվեցին՝ հուլիուշահի բանակի հետ, [չ]ուսեին, Սեինը: Իսկ հուլիուշահի որդի Սեբուշին գնաց, սուլթանի մերձակա դաշտում կանգնեց, որին մոտեցան Բեքայի զորքերը՝ ձիերի սանձերից քաշելով: Խորամանկեց սուլթանը, ջուրը բաց թողեց թաթարների թիկունքը, գիշերվա ընթացքում այնպիսի խրոտ ցեխ գոյացավ, [որ] թե մարդ, թե ձի կանհետանային ցեխի մեջ: Լուսաբացին թաթարները թիկունքում ցեխ տեսան, իսկ առջևում՝ զորքերի բազմություն, անձար դարձան: Յեխի մեջ ծանծաղ տեղ գտան [հեռանալու], բայց աղետել էլ կոտորվեցին բազում մարդիկ ու ձիեր: Երբ լցվեց մարդկանցով ու ձիերով, նահանջող զորքը նրանց վրայից անցնել սկսեց: Թեև անթիվ վրացիներ ու թաթարներ կոտորվեցին, բայց Վախթանգն ու նոյինները կենդանի մնացին և եկան Ղազանի մոտ, որը բարկացավ ու բոլոր նոյիններին ձերբակալեց: Նորից պատրաստվում էր սուլթանի դեմ արշավելու: Սակայն հիվանդացավ փորի ցավով և մահացավ: Ողբաց նրան ամեն մարդ՝ նրա արդարադատության համար, որ շարագործ ու հեն, անիրավ մարդ այլևս չկար նրա խանությունում: Դրա համար էլ տրամուլթուն թողեց բոլորին:

Նրանից հետո խանական զահին նստեցրին Խարբանդա անունով եղբորը, որը հետագայում Օլջաթ-Սուլթան կոչվեց¹⁰³: Նրա մի աչքը չէր տեսնում, և որքան կարող էր պահպանում էր իր եղբայր Ղազանի [սահմանած] կարգերը, քանզի սա ես բարի մարդ էր: Նա կարգավորեց իր ողջ տիրությունն ու հույժ բարվոք էր վերաբերվում Վախթանգին:

Խարբանդան կամեցավ Գիլան գնալ. կանչեց թաթարների բոլոր զորքերն ու անձամբ Վախթանգ թագավորին: Իր զորքը բաժանեց չորս մասի. լավագույնն ու ամենալնային մասը ինքն ու Վախթանգը վերցրին, մի մասը տվեց հուլիուշահին ու Բեքային, որ նախապես նրանն էր, մի մասը՝ Ջաղայիրին,

[այդ թվում]՝ Գորիում գտնվող օսերին, այլ մասը՝ Սուլթուր* Չոփանին: Յուրաքանչյուր զորապետի առանձին ճամփով ուղարկեց, մի այլ ճամփով ինքը՝ խան Խարբանդան [շարժվեց], ուր Գիլանի համընդհանուր նախահարձակ նշանակեցին Վախթանգին:

Թեև գիլանցիք սակավաթիվ էին, բայց շահաբեկվեցին, որովհետև Գիլանում էլ չորս [զորա]պետներ կային՝ Երբաբազն, Ուբիշի, Ռոստան և [չ]ասան անուններով: Ամեն մեկը պատսպարվեց ամրոցում, պարսպապատեցին, և Երբաբազնը Խարբանդա խանի դեմ դուրս եկավ, ընդհարվեցին և կայացավ ծանր ճակատամարտ, քանի որ Վախթանգն էր առաջամարտում: Հետևակայինները ճանապարհի նեղությունից ու անտառի խտությունից չէին կարողանում շարժվել, իսկ որտեղ էլ մի փոքրիկ բացատ կար՝ այնտեղ էլ ցեխ էր:

Շարունակվեց ճակատամարտը. թաթարներն ու վրացիք նախ նետերով, ապա սրերով էին կռվում, իսկ Խարբանդան ինքը դիտում էր նրանց [մարտը]: Քչերն էին օգնում, այլև՝ քաջալերում աղաղակով: Երբ բորբոքվեց ճակատամարտը, [ու] Վախթանգ թագավորը, ոչ էլ նրա բանակը թիկունք չէին դարձնում, այլ [տեղի] նեղությունից այնպես էին ջարդվում, որ տասից հազիվ երկուսն էր կենդանի մնում: Մարտ մտան սոմխիթացիք՝ որքան հեծյալներ կային: Նույնպես կոտորվեցին: Բազում ազնաւորներ անժառանգ մնացին, քանի որ հայր, որդի ու եղբայր այնտեղ էին գտնվում: Սակայն ոմանք [կենդանի] մնացին: Ինքը՝ Վախթանգը, երես չէր դարձնում, այլ ուժգին ու քաջաբար մարտնչում էր: Թաթարները զարմացան վրաց քաջության համար, քանի որ Վախթանգը խիզախ էր մարտում և քաջաբար էլ կռվում էր: Մի փոքր վերավազվեց աղբրից: Արևը մայր մտավ, և հասավ գիշերը. բաժանվեցին:

Երբ խանը տեսավ երկրի ամրությունը անտառներով ու ժայռերով, գիշերով ողջ ետ դարձավ: Իմացան գիլանցիք և հետապնդեցին. ում հասան՝ մեծապես վնասեցին, իսկ մի կողմից հուլիուշահի որդին առաջացավ: Գիլանցի զորապետ Ուբիշը նրան նույնպես շրջապատեց ու պաշարեց մոտքի նեղ դուռը և կտրեց հուլիուշահի ճամփան: Իսկ նա ցած թռավ

* Բնագրում՝ Սաղոս, Սուլդու:

- ծիւց և գահավորակին նստեց, հրամայեց Բեքայի զորքերին հետիոտն ներս մտնել: Այդպես էլ արին: Մտան տաճար ու անցան: Այնտեղ ևս կատաղի մարտ կայացավ՝ քարթլեցիների ու մեսխերի դեմ: Ոչ էլ սրանք թիկունք դարձրին, այլ քաջա-
 5 բար կռվեցին, և գիլանցիները մեծապես կոտորվեցին: Այն ժամանակ ինչ-որ մեկը արձակեց նետը, որը կպավ խուլթու-
 շահ նոյնի բաց գլխին, և անմիջապես մահացած վայր ընկավ նստած տեղից: Հոր մահը տեսած Սիբուլին ու նրա բանակն անմիջապես փախուստի գիմեցին, մինչդեռ մեսխերը մնացին տաճարում: Քչերը փախան, իսկ մեծ մասը կոտորվեց: Աստ-
 10 ծո անշափ բարկությունը հասավ թաթարներին ու մեսխերին, ուստի ետևում, ուր դաշտում բրինձ էր ցանված, գիշերով ջուր էին բաց թողել, և այնպիսի ցեխ էր գոյացել, որ ոչ ձի կանց-
 ներ և ոչ էլ հետիոտն: Կայացավ սաստիկ կոտորած:
- 15 Իսկ Չոփանի դեմ բաց դաշտում մարտեց Ռոստան Մելի-
 բը, սակայն Չոփանը հաղթանակեց և խուճապի մատնեց: Այլևս ամբողջուն չմտավ (նրանց հալածելիս), այլ խաղաղ վերադարձավ և իր զորականներին ետ գալ հրահանեց: Զա-
 վախիսձն Գամրեկիք քաջաբար էր կռվում այդ ճակատամար-
 20 տում, և անցան, եկան* հաջողությամբ: [Հ]ուսեինին ու օսե-
 րին մարտ տվեց [Հ]ասանը: Ոչ որ չհաղթանակեց: Նրանք նույնպես խուճապած փախան: Գնացին ու ժողովվեցին Ուժա-
 նում՝ հարբադա խանի առաջ: Սուլդուր Չոփանին զորապետ
 25 իշանակեցին՝ խուլթուշահ նոյնի փոխարեն: Իսկ Վախթանգ
 թագավորին ու նրա բոլոր դիդեբուլներին քաջամարտության համար հարգեցին, ապա մեծ շնորհքով ուղարկեցին երկիր:
- Վախթանգի մեկնելուց հետո [խանի մոտ] գնացին հա-
 վատով սարակինոս և Քրիստոսին խոստովանողներին թշնա-
 30 մի խորդիսացի մարդիկ և ասացին հարբանդա խանին. «Մինչ-
 չև բոլոր քրիստոնյաներին չստիպես թողնել հավատը և եկե-
 ղեցիները չավերես, չես հաղթի թշնամուն, չի հաջողվի քո
 թագավորությունն ու իշխանությունը»: Այսպիսի պղծություն
 արտահայտեցին վատահավատները: Լսեց խանն ու նրանց
 զրդմամբ սկսեց կործանել եկեղեցիները: Նոյններից մեկի
 35 գլխավորությամբ զորք ուղարկեց Վրաստան, որպեսզի գա և

* Բրոսեի ուղղմամբ՝ «...և հաջողությամբ նահանջեցին թաթարները», իսկ
 ըստ Վախուշտի՝ «անցավ հաջողությամբ»:

- թագավորին ու բոլոր վրացիներին ստիպի թողնել հավատը
 և սարակինոս դառնալ, ավերի ամբողջ Վրաստանի եկեղեցի-
 ները: Այս ուղարկված նոյնը Նախիջևանում հասավ եկող
 Վախթանգին: Սակայն Վախթանգը չահաբեկվեց, այլ խրոխ-
 5 տացավ և ավելի շատ էր հիշեցնում քաջություն ու նվիրվա-
 ծություն Քրիստոս աստծո հանդեպ և ասում իր զորքին.
 «Տղամարդիկ, եղբայրներ և հավատակիցներ, Քրիստոս աստ-
 ծուն ճշմարիտ դավանողներ: Ժառանգել եք հավատը հայրե-
 10 րից և լսել սուրբ առաքյալների քարոզը, տեղյակ եք նահա-
 տակների անձնվիրությունն ու քաջությունը: Ինքներդ ձեր աշ-
 քերով տեսել եք տաճարներում նրանց անհամար քաջագոր-
 ծությունները, լսել եք Ավետարանի անսուտ խոսքերը, թե
 «Ամենայն որ խոստովանեցի յիս առաջի մարդկան, խոստո-
 վանեցից և ես զնման է առաջի հօր իմոյ՝ որ յերկինսն է»* և
 15 վերստին՝ «Ճկայք առ իս ամենայն վաստակեալը և բեռնա-
 ւորք, և ես հանգուցից զձեզ»**:
- Արդ, մի հաբեկվեք, գնանք խանի առաջ և մեր անձը
 զոհենք նրա համար, ով իր հոգին զոհեց մեզ համար: Նախ
 մենք գլուխներս ի մահ հանձնենք, ապա թող աստծո կամքը
 20 լինի: Նա կպաշտպանի իր հօտը»:
- Լսելով այս, Վախթանգի զորքն ուրախությամբ ընդունեց
 նրա խոսքն ու անմիջապես ուղևորվեցին Հորդա, գնացին խա-
 նի մոտ: Խանը զարմացավ թագավորի գալստյան համար:
 Գնացին խանի արքունիք, ծնկի իջան, և թագավորը բարձրա-
 25 ձայն ասաց. «Լսիր, մեծդ ու զորեղդ խան, հրաման եկավ, որ
 բոլոր քրիստոնյաներս թողնենք մեր հավատը: Լսիր արդ. ձեր
 երջանիկ[ահիշատակ] պապերին ու հայրերին մեր նախնիները
 ծառայում էին սույն հավատով և երբեք չեն ասել, թե վրաց
 30 հավատը վատն է, այլ և բոլորի կողմից նախընտիր ենք եղել:
 Նախորդ խաներին պարսիկների կրոնն ավելի հակակրեկի է
 թվացել: Դրա համար էլ նրանց կոտորում էին, քանի որ կա-
 խարդ էին, այրաբաղձ ու մարդասպան: Արդ, ով խան, թե
 պարսիկների խոսքին ես լսում՝ ես եմ վրաց թագավորը, և
 վրաց բոլոր իշխանները քո առաջ են: Ես պատրաստ եմ մահ-
 35 վան՝ հանուն քրիստոնեական հավատի, ապա՝ քո առաջ գրե-

* Մատթ., Ժ, 32:

** Մատթ., Ժ, 28:

նրվող բոլոր քրիստոնյաները, ահա կտրիր մեր զուխները»։
 5 Եվ երկարեց վիզը։ Լսելով այս խոսքերը, խանը ղարմացավ և
 պատիվ տվեց թագավորին, սիրալիր խոսքերով բարձրացրեց
 նրան և զղջաց. մեղադրեց նրանց, ովքեր այդպես անել տվե-
 ցին։

Կատարվեց և այս. երբ ավերեցին Թավրիզի եկեղեցիները,
 չորս օրվա ընթացքում խարբանդայի չորս որդիներն
 սպանվեցին՝ Բարթամն ու մյուսները։ Ընդդիմացած թագա-
 10 վորն ազատեց այսպիսով Վրաստանը սպառնացող վրեժից ու
 խառնաշփոթությունից։ Հարգված վերադարձավ Վախթանգն
 ու նորից եկավ անդ՝ Նախիջևան, փոքի ցավով բռնվեց ու մա-
 հացավ, զարդարված թագավորական պսակով։ [Աճյունը] բե-
 րին և թաղեցին Դամասկոսում։ Մնացին երկու որդիք՝ Դիմիտրեն
 ու Գեորգին։ Դամասիսը պատկանում էր Դիմիտրեին, Սամ-
 15 շվիլդեն՝ Գեորգիին։

Երբ Խուլթուշի զորապետությունը հանձնեցին Չոփա-
 նին, [դեպի Վրաստան] ուղևորվեց այս Չոփանը անթիվ բա-
 նակով։ Նախ եկավ Կողա ու Արտահան, մինչ Արսիան։ Հրա-
 վիրեց Բեքային, որպեսզի խանի կամ Չոփանի տեսությունը
 20 զա, բայց չենթարկվեց Բեքան, այլ նրա Շալվա անունով
 կրտսեր որդուն [Չոփանը] տարավ հետը։ Գնաց ու անցավ
 Սոմխիթ, իսկ Բեքայի երկիրը մնաց խաղաղությունում։

Աստ սկսեց պայծառափայլ Գեորգին, որին մեծացրել էր
 իր պապ մեծն Բեֆան։

25 Ը ն դ մ ի չ ա ր կ ու թ յ ու ն.—Այս այն Գեորգին է, որին
 խանը թագավոր Վախթանգից առաջ թագավորություն տվեց։

Սա որդին է Դիմիտրե անձնուրացի և եղբայր Դավիթ ու
 Վախթանգ թագավորների։

30 Բեքան այս Գեորգիին ուղարկեց Չոփանի մոտ, իսկ նա
 տարավ խանի առաջ։ Վերջինս պատմով ընդունեց, և նախա-
 պես ակնհայտ էին նրա թագավոր լինելու նշանները։

Խանը զեապան ուղարկեց Դավթի մոտ և որդուն պահան-
 չեց, որպեսզի թագավոր դարձնի։ Այն ժամանակ Գեորգին
 փոքր էր, նրան էլ տվին և ուղարկեցին Հորդա. խանը թագա-
 35 վորություն [շնորհեց] և տվեց Թփղիսը, իսկ վերակացու և
 գործերը վարող նշանակեց մեծն Գեորգիին։ Եվ եկան Թփղիս։
 Այս տարին վախճանվեց Սամցխեի իշխան Բեքան՝ ամենայն
 ինչում կասարյալ, բարեկեցուն աստվածային և երկրային

գործերում, առավել՝ արդարադատությամբ, վանքերի ու եկե-
 ղեցիների կառուցմամբ, երկրի վրա բարի հավատով, աղ-
 բատներին անչափ ողորմացողությամբ։ Իսկ նրա սիրեցյալ
 կինը բարեբար էր եպիսկոպոսների ու վանականների, ողջ
 5 հոգևորականների ու եկեղեցական սպասավորների հանդեպ։
 Երբ լսում էր, թե ինչ որ տեղում լավ գործիչ, գիտուն եպիս-
 կոպոս կամ վանական կա, իր մոտ էր կանչում-բերում, բա-
 զում պարգևներով ու պատվով վարձատրում նրանց։ Նրա
 տունը լեցուն էր վանականներով ու երեցներով։ Միաժամա-
 10 նակ որբեակյրիների և անկյալների ընկալող էր։ Նրա տանը
 չէր պակասում երեքանգամյա աղոթքը։ Դրա համար էլ աստ-
 ված երջանկացրեց նրա կյանքի օրերը. հաղթանակ թշնամու
 դեմ, խաղաղության ու անդորրի մեջ վախտանվեց տարեկան
 հասակում վախճանվեց և անչափ ողբ ու կական թողեց
 15 Սամցխեի բնակիչներին։

Սամցխեին տիրացան նրա երեք որդիները. անդրանիկը՝
 Սարգիս, միջնակը՝ Ղվարդվարե, կրտսերը՝ Շալվա։

20 Երրորդ տարին վախճանվեց Դավիթ թագավորը՝ դառն
 ցավերից սպառված։ Թաղեցին Մցխեթի թագավորական հան-
 զրատարանում, նրա փոխարեն թողին որդուն՝ կրտսեր Գեոր-
 գին, որին թագավոր էին դարձրել երկու տարեկանից։

Այնուհետև խանը կամեցավ արշավել Սիրիայի (Շամ)
 Ռաբաշան կոչվող բերդի վրա, որ Մսերբի սուլթանին էր
 պատկանում։

25 Գնաց իր կարողությամբ, մեծ զորք տարավ հետը և հինգ
 ամիս շրջապատեց Ռաբաշանը ու չկարողացավ վնասել։ Ժո-
 դովեց ու գնաց։ Այլ թուշունների ու բարակների հետ մոտն
 ունեք վեց արծիվ։ Այսբան մեծ էր նրա ուժը։ Վերադարձավ
 արբունիք և այնուհետև իր օրում այլևս ոչ մի տեղ չարշավեց,
 30 տասներեք տարի խանություն տիրած ապրում էր խաղաղ ու
 երջանիկ։ Այս Օլջաթ սուլթանը, փոքրիկ (կրտսեր) Գեորգիին
 թագավոր ուղարկեց, և խորասանցի ոմն Զաալ Մելիք պար-
 սիկի ու Չոփանի հորեղբայր Ախրունչիին էլ հետև ուղարկեց,
 որպեսզի ամբողջ Վրաստանը ի մի ժողովեն Գեորգիի թագա-
 35 վորության ներքո։ Եվ նրանք [արբունական ավագանի] նշա-
 նակեցին Շանշե երկայնաբազուկին և Ավագի դուստր Խվաշա-
 գից ծնված Զաբարիային։ Գնացին Զավախք, այնտեղից՝

Կոխտիսթավի և կոչ արեցին Սարգսին ու Ղվարղվարեին՝ դուրս գալ [ընդառաջ]։ Չկամեցան։

Այս ընթացքում ապստամբություն կայացավ Հունաստանում։ Օլջաթ սուլթանի դեմ ըմբոստացան Ֆարմանի որդիք և մեծ Կոնիա (Իկոնիա) քաղաքը։ Ապա խանը Չոփանին իր բանակով ուղարկեց Հունաստան, հետևողով նաև վրացիներին։ Չոփանը տարավ [և] Գեորգիին։ Իսկ Գոգազիլա Մալաքը, Շանշենն ու Ջաքարիան չգնացին հետը։ Գնացին ու գումարվեցին և մտան Թփղիս։ Թագավոր Գեորգիին իրենց հետ Հունաստան տարան։ Ֆարմանականները մի տարի չդիմադրեցին նրանց զորքին։ [Արշավանքում] գտնվող բոլոր վրացիներին [Չոփանը] հանձնեց թագավոր Գեորգիին։ միացան ջավախեցիք ու թորեցիք, որքան կային, և ուր էլ արշավում էին կամ պաշարում բերդերը, այնտեղ խիզախ էր կռվում թագավոր Գեորգին, նրա հետ՝ բոլոր վրացիք։ Այսպիսով հնազանդեցրեց ամենայն ապստամբածներին ու անհնազանդներին և տարեղարձին գնաց տուն։

Քաղոցին, երբ Չոփանը գնաց խանի մոտ և կարճ ժամանակ, հաղիվ մեկ ամիս մնաց, մահացավ Օլջաթ սուլթանն ու թողեց Մուսալիթ անունով յոթ տարեկան որդուն։ Իսկ [Օլջաթին] հուղարկավորեցին և թաղեցին Ղորղոլանգ կոչվող քաղաքում, որ ինքն էր կառուցել և ընդարձակել Թավրիզից ավելի և կոչել Սուլ անունով։

Երբ Գեորգի թագավորն իմացավ խանի մահն ու նրա փոխարեն Մուսալիթի կարգումը, գնաց Հորդա։ Երբ Գեորգին գնաց Հորդա, ուրախացավ Չոփանն ու սիրեց որպես որդու, նրան տվեց ողջ Վրաստանն ու Վրաստանի բոլոր իշխաններին, [այդ թվում]՝ Դավիթ թագավորի որդիներին և մեսխերին՝ Բեքայի որդիներին։

Եվ լուսաստղն սկսեց պսպղալ, իսկ իմ լեզուն չի դառնում հրաշք ու սարսափելի բան պատմելու։

Գոյուլթյամբ և հավերժությամբ աստուծո՝ հոր և որդվո և հոգվոյն սրբո։

Ունդմիչարկուքյուն, հիշատակագրություն.— Այս Գեորգի թագավորի պատմությունը՝ ինչ գրված է, սրանից ավելին չգտանք. այսօրվան է մեզ հայտնի. այս Գեորգի թագավորի ժամանակ չինգիզական խաները [միմյանց] թշնամացան և ոչնչացան։ Իմերեթում էլ նախին Դավթի

որդիներն իրար դեմ ըմբոստացան։ Որոշ ժամանակ անց թագավոր Գեորգին չինգիզականներին հառող հերակախեցի ու Սոմխիթի էրիսթավներին կանչեց Ցիվի՝ Կախեթում, և կոտորեց, միավորեց իմերացիներին ու ամերացիներին և կամոֆտիբեց ողջ Վրաստանը։

ԺԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

աի սրբապետությունն առաջարկել. նախապես եղել է օյ (15), իսկ հետագայում առաջացել է ե—է վրիպում (18): Առաջարկվող սրբապետությանը թամարի մահը 1207 թվական է ընկնում (1192+15=1207):

3. Իվանի աթաբեկության մասին բազմաթիվ հայկական աղբյուրներ են խոսում (Օրբելյան, Գանձակեցի, Վարդան, Գրիգոր, Ականեցի և այլք): «Աթաբեկ» բառը թուրքական ծագում ունի (աթա—հայր+բեկ): Այս պաշտոնն ընդունված էր սելջուկների մոտ: Սկզբում աթաբեկ էին կոչվում թուրքազգի այն սպասավորները, որոնք նախապատրաստվում էին սուլթանների հատուկ ծառայության և զինավորապես թագավորությունների դաստիարակներ էին նշանակվում: Աստիճանաբար «անկախություն ձեռք բերին և կառավարիչներ (իշխաններ) դարձան» (A. Müller, Der Islam im Morgen und Abendland, 1887, II, S. 113, 124, հմտ. օց. քոչո-նոջոլո, խոտ. Նամոտո. օկտ., Գ. II, 1, 33. 178; հմտ. P. A. Гусейнов, Институт атабеков, „Палест. сборник“, вып. 15, 1966, стр. 181-196):

Աթաբեկության պատիվը Վրաստանում կիրառվեց թամարի օրոք, ըստ «Թագավորների պատմական ու գովասանք»-ի՝ իր իսկ Իվանի խնդրանքով. «Ավելացրու ողորմածությունը իմ հանդեպ և նոր ու բարձրագույն պատվի արժանացրու՝ աթաբեկություն պարգևիր» — դիմում է նա թամարին (խոտոլոս Ենոքյան, II, 1959 թ. 110): Վրաստանում աթաբեկության պատիվը այլ պարտականություն էր ենթադրում. նա ոչ թե արքայազնի խնամակալ էր, այլև «արքունի դրան վեզիրը» և «բարձր էր մյուս էրիսավություններից»: Այլ աղբյուրներում՝ «Կարգադրումն արքունի դրան» և «Թագավորական օծման ծիսակատարություն», նախապատվությունը տրվում է «Մծիգնորարթ-ուխուցեխին»՝ ատենադպիրին, արքունական դպրապետին:

4. «Գանձակի աթաբեկ» արտահայտությունը թույլ է տալիս կարծել, որ Թամարի օրոք Գանձակը, վրացական հպատակություն ունենալով հանդերձ, զուրկ չէր ինքնավարությունից, այլապես նույն տերության (Վրաստանի) սահմաններում երկու աթաբեկի առկայությունը չի պատճառաբանվում:

5. Արքավանքը տեղի է ունեցել, հավանաբար, 1219 թ. առաջ, որովհետև Իվանն աթաբեկն արշավանքը Գանձակի դեմ էր:

6. Բնագրում՝ հալոնոն, պրոֆ. Ս. Գաուլիշվիլին նույնացնում է Ս.-Ս. Օրբելյանի՝ հալոնոն բառին տված բացատրության հետ (մաս-մաս պատկերազմել, հերթ առ հերթ): Իվ. Զախարիշվիլու կարծիքով, մեր տեքստում բառն «փառ-լեանի» նշանակությամբ է գործածված (տե՛ս նրա խոտ. ցրոս օկտ., Գ. III, 1966, 33. 11, 356. 1):

7. «Թափղաճ» նույն «թափլուն» է: Գինու տեսակ է, «որ հարբեցնում է» (Սաբա), պրոֆ. Ս. Գաուլիշվիլին համեմատում է հուն. σίκερα— հե՛տ (ձ. Գ. II, 33. 566):

8. Բնագրում ռոնձո, նշանակում է հարբեցող, անառակ, լոթի: Հաֆեզը գրում է. زردان مست پرده از درون پرده — «Հեռուն բողբոջվածի գոհության գաղտնիքը հարբած ըրնդերից հարցրու»: Ըրնդերը աշխարհի անցավոր լինելը հիշելով՝ կերտվումով ու խանակությամբ էին պարապում:

9. Բնագրում՝ լըրն Նոմոնոսիս — Դուռն Սոմիթի, այլ գրչազերում՝ լըրն (MTm), լընն (V): «Դուռն»-ը՝ իրրե տեղանուն Հայաստանում երկու անգամ գործածված է «Թագավորների պատմական ու գովասանք» երկում (ձ. Գ. II, 33.

99¹⁹; 111¹): «Սոմիթի դուռ» կամ «Հայոց դուռ» մեր աղբյուրներում չի հանդիպում: Եթե «Դուռը» իրոք վրիպում է (1), ուրեմն պիտի կարգավ «Հայոց Դվինում»: «Սոմիթի» բառը այստեղ նույնությամբ չենք պահում:

10. «Վաթոդիկոսներ» գրելիս պատմիչը նկատի ունի Արևմտյան Վրաստանի և Մցխեթի կաթոդիկոսներին:

11. Հմտ. Գանձակեցու հաղորդած տեղեկության հետ. «Քանզի յաշխարհին հեռուր հիսիսյ յարեկից, զոր կոչեն ի խժական լեզուն՝ Ղաղաղում, ի սահմանս Ղատիայ, բարբարոս ազգացն բազմութիւն...» (Վիրափո Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 231—232, այսուհետ՝ Գանձակեցի): Տարբեր են հնչում միայն Չինմաշին և Ղատիա անունները: Ղատիան վրացերեն եռօղջոյ -ն է, նույն Չինմաշինը՝ հյուսիսային Չինաստանը, այստեղից էլ՝ Китай (հմտ. Շոթա Ռաքալվի, Հնձնաբանություն, Երևան, 1966, էջ 313—314):

12. «Չինգիզ խանի կողմից սահմանված լավ սովորություններ էին պահպանվում» արտահայտությունը թեև առանց անվանակոչելու, վերաբերում է «Կանոնների ժողովածու»-ին, որ բնագրում «Յասաղ» է կոչվում: Գր. Ականեցին ուղղակի կոչում է ժողովածուն՝ Իասախ (Գր. Ականեցի, էջ 7): Մոնղոլները ունեին նաև երկրորդ ժողովածու՝ «Բիլիք» վերնագրով, որ ի մի էին հավաքել Չինգիզ խանի բոլոր նշանավոր արտահայտություններն ու մտքերը (տե՛ս В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, 1900, էջ 42—43):

13. Կենդանակերպերի ընդհանուր ցուցիչը «չլի»-ն է, մնացածը կենդանություն անուն է: Համեմատելի են Գանձակեցու մոտ պահպանված թագաբեկների անունները. այսպես՝

Ժամանակագրություն

1. մոր-ին-չիլ
2. դոյ-ին-չիլ
3. նուխ-ին-չիլ

Տարբերվում են.

Ժամանակագրություն

1. ուրու-չիլ (կով)
2. թավլայ-ին-չիլ (այծ)

Մոնղոլագետ բանասերներին է մնում պարզել, թե առկա տարբերությունը ինչու է պայմանավորված. խոսվածք-բարբառով, թե՛ սխալ տառադրմամբ:

14. Հմտ. Գանձակեցի, էջ 250:

15. Հայ պատմիչներից նման ավանդություն պատմում է Գր. Ականեցին. «Որոյ երեակ հրեշտակ հրամանան աստուծոյ ի կերպարանս ոսկեփետուր արծուի, և կոչալ ի ձայն և ի բարբառ նոցին լեզուի զզխատրն նոցա, որոյ անունն ասիր Չանկը, և նա երթեալ կացեալ հանդէպ արծուակերպ հրեշտակին հնազոյս և ի բացեալ իրեկ նետնկէց մի. և ապա արծին ըստ նոցա լեզուին ասաց զամենայն հրամանալան աստուծոյ»: Օգտագործում ենք վրացական հրատարակություն՝ ճորջոլ օգնելու, մոսկոտո ցոմոս օկտոբո, Նոմոնո ցեթեթ փորտուլ տարջմոնո լա ցոմեթարոտ ցոմեթա Նոմոնո Նոմոնոնո, տե, 1961, 33. 6—7. Ենտաբերի էր, որ ժամանակագրի մոտ զուտ քրիստոնեական երանգից բացի պահպանվել է զրույցի բուն նպատակը. «Մնա և վերցրու ողջ երկիրը (իմա՛ աշ-

100. ზრჩნხრერ ჯჩიშხლ ხნ ჸ ქლრხიომ ღრხლ. «რინხეგინ რირსაგინ ჸ სჱჱანხ-გინ»:

101. რწადრიომ შაბურის ძმის ასული, ჴწარაქორ ჳ, ორ ძმა რადრ ჯჩიშ-ქლახ ჳ ძე-ჩ ჴხთ: ჸჱგ ᦑხჱქრიომ ჸარხლქ ჳ ოღღხლ შაბურიძის — ჳარირირიო:

102. საქქი ოლ ჸღარჯქქი ჱჱთომჱჱან ჸართხღხრერიომ ჳწაჯიღქწე ჴმან თხღა-ნინ ღთხლ: ქამანსაკადრი ჴლარადრიქიანრ ჴხთხლქლქ, ჸარხლქ ჳ ჴღრჱჱაგხლ, ორ ჱწ ჸღარჯქქი ოლ ჳაქქქი არანღრიომ ჱხთღ ჳ ჸწჩ: ჳართხღხრერიომ ჴწჱადრიღღ ქლჱრიომ ჸა „ნორგილი“— ჴირღჩჱლ, ორ ჳ ჴ. ჴირ-ღხჱლ— ჴირ ᦑიღღ: ჳხთადრქქი ჳ, ჱწიოჱმანჱწჩქლ, ორ ᦑხლ XIV ᦑარჩი სღღრხრერიომ ჳლ ჱჱთომჱჱან საქქ-ღღარჯ-ღრიომ ჱჱაჱჱანქლიომ ჴწ ᦑიღღ ჴჱჱჱჱჱან ჳაღრიომ ოინხეიღ თხღჱწინხრ (ჳათრქრ-ღჩე, ᄒიჯწაღირჩე ჸ ჱლწჩე რაგჩ): ხწხ XIV ᦑ. სღღრხრჩინ ქრავე ქამანსაკადრიღ ᦑიღღჱან ᦑწსჱჱ ჳ თაოჱღარღრიომ ჸაღჱაქქი ᦑწინღ, ᦑჱჱ ჱჱთი ჸაჱჱაბხლ, ორ თხღიომ ჸლწხრ ჴწჱ ჱიღ თხღჱწინღ მჱჱრხწჩ ჸღქლიქ ართჱასწიღ რწჱლქიქიონ: ჳ

103. რწადჩრწ ᦑღჱჱღქლჱ ჳ. ᦑომღისჱ ჳეჱწასქწეღ ᦑლჯჱთა სულტანსა მისცა ᦑღღიომ ჴწღ, ᦑომღლსა ჳეჱწასქწეღ ᦑლჯჱთ-სულტწად ᄒწმომღღს.

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Աբաբա 126, 127, 134, 135
 Աբաղա 22, 29, 33, 40, 107, 125—127,
 129, 130, 133—135, 137—143, 147—
 150, 152, 153, 201, 204
 Աբաշ 149
 Աբաս 171
 Աբգար 23
 Աբուլան Ի. 7, 11, 204
 ծաղ սոց. օ.
 Աբուլեք 29, 150
 Աբուլֆարաշ 199
 Աբշի 139
 Աբրահամ 150, 153, 154, 156, 157, 163,
 168, 169, 173
 Ագամեմոն 23, 86
 Ագատ-Մոսես 175, 177, 178
 Ագարիաշվիկներ 202
 Ալաբեմուր 123, 124, 204
 Ալեքսանդր 162
 Ալեքսանդր Պարիզու 86
 Ալիսան (ումն) 135, 144, 165
 Ալիսան Բաղուր 136, 138, 139, 153, 160
 Ալբուլան 53, 92
 Ալբուն 109
 Ախալցխելի 78
 Ախալցխելիներ (տես Ջաղելի) 41, 142,
 196
 Ախունչի 187
 Ալիեյան Ն. 7, 10, 11
 Անմադ 29, 37, 150, 152, 153
 Անմադա Սուրամելի 171, 181
 Ադրուդա 126
 Ադրուդա (որդի Վահրամ Գագեցու) 96
 Ադեքսանդր 34
 Ադնաշ 169
 Անաոյան Հ. 204
 Ամադա (տես Անմադա Սուրամելի) 163
 Անասյան Հ. 11
 Անգուրակ 95, 98
 14—595

Անգուրգ 93
 Անգուրնակ 79
 Աննա 34
 Անախատուր 23, 138
 Անտոն Նախարարելիսան 152
 Ապաղան (տես Աբաղա)
 Ապոլոն 37, 86
 Աստիագ (Աստուվագ, անժամանակ) 23, 37,
 86
 Ավագ 18, 21, 28, 35, 36, 40, 62—64,
 68, 70, 73—76, 79—81, 87, 88, 91,
 96, 100, 101, 103, 109, 110, 112,
 129, 140, 142, 153, 156, 187, 197,
 199—201
 Ավդարեգյան Մ. 33
 Արխատուել 23
 Արծրունիներ 203
 Արդուն (օլրիդ) 107, 108, 110—112,
 135, 143, 145—147, 200, 201
 Արդուն (խան) 113, 114, 116—120,
 152—154, 156, 160—162, 165, 166,
 203
 Արդունադաս 134
 Արշակունիներ 202
 Արուխա 147, 148
 Արշիլ 5
 Արշիլ (բզվր) 34
 Ասեն արեղա 5, 11, 19
 Երեց ծեր
 Արսլան-խան 54
 Արփա 168
 Բագրատ 9
 Բագրատունի 58, 101, 140, 160, 164,
 170, 173
 Բագրատունիներ (Բագրատունի) 6, 12
 Բադ (օւլ) 25, 53
 Բադին (տես Շադին) 203
 Բադուր 153, 159, 168

- Քաթո 80, 81, 87, 96, 97, 99, 104, 107, 118, 121, 168, 200
 Բալդա 123, 126, 202
 Բանադուր 113
 Բաղաբուր (Բաղաբար) 123, 180, 181
 Բաղուաշ 139
 Բաղուաշ Կախաբեր 145
 Բաղուաշյաններ 13, 19
 Բալդո 165
 Բանքանադուր 170
 Բարաշվիլներ 31
 Բարախա 129, 130, 133—136
 Բարբամ 186
 با رچوف 25
 Бартольд В. 195
 Բարսեղ (Բասիկ) 6
 Բարսեղ [Սուրբաբեկ] 150, 159
 Բաբրան և. 203
 Բաբրան Գ. 34
 Բեգա (Բեհա Սուրամեկ) 87, 103, 152, 154, 163, 164
 Բեհա (որդի Ջաղելու) 13, 14, 141, 143, 146—148, 150, 153, 159—161, 163—165, 169, 170, 173, 175—179, 181—183, 186, 188
 Բեհա (որդի Ղվարդլարեի) 56
 Բեդիանի 79, 93
 Բեշեն 87, 96
 Բեռնեիշվիլի և. 14
 Բերդենիշվիլ 5.
 Բերա 121, 123—126, 143
 Բիրիկա Գուրկել 47
 Բիշո 71, 75, 77, 88, 89, 93, 95, 98
 Բոլա 99
 Բորբու-փուլին 196
 Բոցո (ճայր) 47, 64, 124
 Բոցո (որդի) 18, 47, 64—66
 Բուլա 201
 Բուլա (նույն) 147, 149, 150, 153, 154, 157, 165
 Բուրացի 206
 Բուսե Մ. 30, 35, 38,
 Զրոնց 3. 200, 201, 204, 205
 Գագիկ 19
 Գագիկ (Բագրատ.) 21
 Գամրեկելի 76, 93, 95, 96
 Գամրեկելի (որդի Կախայի) 181, 184
 Գանձակեցի (տես Կիրակոս)
 Գեորգի [III] 5, 10
 Գեորգի (որդի Դավթի) 109, 116—118, 127—129, 138, 186—189
 Գեորգի (որդի Դիմիտ.) 12—15, 127, 153, 154, 156, 161, 169, 170, 173, 186
 Գեորգի (որդի Վասթանգի) 186
 Գեորգի Արոնացի 8
 Գեորգի Սինեկելուս 23
 Գիուց (տես Գույուր)
 Գոգոգիլա Մալախ 188
 Գոգալիշվիլի Գ. 202
 Գորգասալ 5, 46
 Գորխան 53
 Գույուր 12, 20, 101, 199
 Гусейнов Р. 194
 Գուրիելի 79
 Գուրկելի 103
 Գուրչի-խարուն (տես Թամար, դուստր Ռուսուդ.) 68, 140
 Գլանցա 21, 109, 110, 112, 116, 118, 123
 Գրիգորիա և. 14
 გრიგოლია გ.
 Գրիգոր Ականցի 26, 27, 194—199, 201, 203
 Գրիգոր Բակուրյան 202
 Գրիգոր Մաշաբեկի 92
 Գրիգոր Սուրամեկի 79, 87—89, 95, 96, 111
 Դադիան-Բեդիան 103, 115
 Դադիան-Բեդիաններ 68,
 Դավթի 19
 Դավթի (Շինարար) 5, 46, 56
 Դավթի (որդի Լաշայի) 12, 13, 17, 18, 20, 21, 23, 27, 29, 33, 36, 58, 62, 68, 82—87, 95—97, 99, 101—105, 107—112, 114—118, 120—122, 126, 129, 133, 137, 138, 140, 197, 199, 200, 203, 204
 Դավթի (որդի Ռուսուդ.) 12, 17, 20, 28,

- 62, 67, 68, 76, 79, 81, 82, 86, 87, 95—97, 99—103, 114—116, 122, 130, 132, 133, 137—139, 144, 157, 160, 161, 188, 199—201, 203, 204, 205
 Դավթի (Էջիբ Ավագի) 18, 80, 81
 Դավթի (որդի Դիմիտ.) 143, 153, 156, 159—170, 172—176, 180, 181, 186—188, 205
 Դարդին (տես Շարվաշիս-ձե)
 Դիմիտրե (որդի Դավթի) 5, 7, 10, 11
 Դիմիտրե (Անձնուրաց) 18, 39, 40, 110, 112, 116, 118, 138, 140—145, 147, 148, 150, 151, 153, 154, 157—159, 161—164, 170, 173, 186, 204, 205
 Դիմիտրե (որդի Վասթանգի) 186
 Դոնատուրի Կիրիլ 34
 დონატური კირილე
 Դոնդուա Վ. 6
 Դիխա ղուր (տես Կիպարիտ Թորեկի) 103
 Եբագան 149
 Եգարալան Բակուրցիխեի 88, 90, 93, 95, 96, 98, 100
 Եգնատաշվիլի Բերի 6
 ეგნატაშვილი ბერი
 Եղգար 159
 Ելգա 97
 Ելցոն 105, 122, 126, 162
 Ելիգուն 103
 Ելիգուն (որդի Կիպարիտ) 103, 200
 Ենիկուլուպոլներ (Ենիկուլուպոլի) 202
 Ենուր Արմու 117, 118, 120, 202
 Եսուր 21, 123, 125, 138
 Եկրիմիս 150
 Եկրիմեսու Արոնացի 8
 Եկստարեսու Նիկիացի 8
 Երեմյան Ս. 13, 19, 201, 203
 Երեմ 141
 Երկայնաբազուկներ 8, 9, 30, 32, 47, 203
 Երեմյան 183
 Երեմ Կրոստեր 8
 Երուրիմ 34
 ერუთიმე
 Զալա Մեկի 187
 Զաֆարիա (Երկայնաբազուկ) 31, 48, 56
 Զաֆարիա (ամիրսպասալար) 96, 122, 123, 193, 203
 Զաֆարիա (որդի Ավագի) 187, 188
 Էլիիդուպ 25
 Էլն (տես Ուլո) 97, 116, 117
 Էլրիպիդես 23
 Թագուն 149
 Թաղաշվիլի և. 38
 Թաղաշար 24
 Թալչո 139
 Թամար 6, 11, 12, 15, 16, 45, 46, 58, 193, 194
 Թամար (դուստր Ռուսուդ.) 20, 49, 62, 68, 82, 83, 199
 Թամար (դուստր Դավթի) 109, 147
 Թանդուպ (տոմ) 52
 Թանուլ 125
 Թեբբուն (տոմ) 26, 53
 Թեգուր 129, 130, 132, 133, 136, 137, 139, 204
 Թեմուրչի (տես Զինգիզ Խան) 25, 52, 53
 تغاجار 24
 Թմոզկեցիներ (Երկայնաբազուկներ) 198
 Թմոզկեցի-Ուլարմեցի 198
 Թուլաֆ Դեմուր 136
 Թոլսա Խան 168, 169
 Թոնդա 140
 Թորեկներ 14
 Թորեկ-Գամրեկելի 88
 Թորոտ 93
 Թուալ (տես Բուլա) 147
 Թուրիս 24, 54
 Թուլ 24, 54, 69, 70, 99
 Թումանով և. 202
 Թուլ 25, 26
 توشى
 Թուրալ 164—166
 Ժորդանիա Թ. 14, 193
 ჯორდანიი თ.

Նիկողոս 99, 146, 147, 150
 Նիկողոս Աձղուրելի 146
 Նիրհիմներ (տոնմ) 52
 Նուբարդինիս 20, 62

Շաբուր 173

Շաբուրուրի (Շաբուրիսեն) 205

Շադին 30, 117, 203, 204

Շավա (որդի Բոցոյի) 124

Շավա (որդի Ս. Զադելու) 26, 35, 60, 61, 77

Շավա (որդի Բեֆայի) 186, 187

Շավա (որդի խորանբուրելու) 105

Շավա Քվենիփիլելի 170, 172

Շամշադին 69, 123

Շանչե (Մեծն) 122, 123, 130, 140, 152

Շանչե (որդի Խվանի) 163, 169, 171, 173, 187, 188

Շանչե (որդի Զաֆարիայի) 56, 59, 68, 70, 73, 75, 76, 79, 88, 91, 92, 95, 96, 100, 101, 111, 197

Շավարշիս-ան Ափխազ 77, 78

Շիպաուշի 205

Շիրվանշան 56, 57

Շորա (Կուպր, Կուպար) 76, 79, 93, 96, 198

Շորա Ռուսթավելի 195, 198

შობა შვილი 5. 195

Շուշան 20

Ռսիշ 183

Ռսգուրել 164

Ռսփին 52

Ռսո 40, 97—102, 104, 105, 107—110, 112, 114, 116—123, 125—127, 129, 142

Ռսու Դավիթ տես Դավիթ՝ որդի Լաշայի՝ Ռսլուրներ (տոնմ) 52, 53

Ռսլան 99, 107

Ռսուգուրան տես Ռսուգուրան

Ջադարա 24, 25, 54, 69, 71, 75, 76, 79, 80, 88, 89, 99, 107, 129

Ջարմաղան 71, 74, 75, 79, 88, 89, 93, 95, 98, 130, 199

Ջինգիզ խան 18, 22, 24, 25—27, 50—57, 59, 63, 68, 70, 75, 79, 129, 195

Ջինգիզան Բուլա (տես Բուլա) 158

Ջոփան (տես Սալղուս Ջոփան) 188, 180, 187

Ջոփան Սուլղուր (տես Սալղուս Ջոփան)

Պալիուլգուս 132, 145, 162

Պանկելի Քորդուս 104, 105

Պապա (տես Իվանեն՝ բոռ Գլարգվարեի) 92

Պատկանյան Ք. 9

Պիմեն Սալուս 151

Պլանո Կարպին 199

Պրիամոս 23

Պրոկ Իմաստաբեր 8

Ջալալդին 16, 18, 26, 27, 35, 55, 57, 59—64, 66, 68, 69, 71, 72, 196, 197

Ջալիր (տոնմ) 52, 165

Ջադայիր 182

Ջադար (Ջալար) 97

Ջադելի 97

Ջադելիներ 14

Ջավախցի (ոմն) 204

Ջավախչիլի Իվ. 6. 13, 15, 22, 32, 34, 194, 196,

ჯავახიშვილი ივ. 197, 200, 201, 204

Ջեր տես Սալիպան

Ջիգդա խաբուն 104, 109

Ջիգդա (ղուսար Դիմիտ.) 153

Ջիլ 197

Ջինիլիս 134, 135

Ջիֆուր 17, 104, 105, 110

Ջոլաֆա 136

Ջոշի (տես Քուփիս) 25, 54, 196

Ջուանչեր 5, 11

Ջուանչեր (իշխ.) 20

Ջուվելենի 22, 24, 26, 29, 197,

جوئلہ

Ջվանչեր (հայր Դադիան-Բեդիանու) 115

Ջվանչեր (հայր Նիկ. Մծղ.) 146

Ռաշիդ Էդ-դին 26, 29, 196, 201, 203

Ռասա 152, 154, 164, 181

Ռուստան Մելիք 184

Ռուսուղան (տես Նան՝ Ռուսուղուֆան) 12, 15—18, 20, 49, 57—60, 62, 65, 67, 68, 70, 73, 74, 76, 79—82, 85—87, 95, 100—103, 114—116, 137, 140, 196, 197, 199

Ռուսուղան (ղուսար Դիմիտ.) 150, 153

Սաբա տես Օրբելիանի Ս.-Ս

Սաղուն Մանկանբերդցի 29, 33, 37, 39, 40, 110, 119, 129, 139, 140, 142, 145, 147, 150, 152, 201, 203, 205

Սարխիս 164

Սալղուս Ջոփան 183, 184, 186

Սալին-բեկ (տես Բեգա Սուրամելի) 103

Սալպիան 55

Սաղիրներ (տոնմ) 52

Սամգավա 167

Սամվել Անցեի 19, 21

Սարգիս (որդի Բեֆայի) 163, 173, 177, 178, 179, 187

Սարգիս (բոռ Գվարդ. Ջադ.) 77, 92

Սարգիս Թմոզվեցի [I] 198

Սարգիս Թմոզվեցի [II] 76, 93, 95, 96, 99, 124, 198

Սարգիս Ջադելի 14, 111—114, 119—122, 124, 126, 127, 130, 140, 141, 143, 146, 147

Սարգիս Փարաշանենց 115

Սարբարոս 90

Սարկավազ 7

Սարշուղ 22, 25, 26, 53

Սեգգի Բադուր 136

Սերա տես Յամա

Սիրուշ 168, 173, 182, 184

Սիլագան Բ. 193

სილაგად ბ.

Սիմեոն Պղնձահանցի 10

Սիրմա 123

Սիրմոն (Բադուր) 126, 130, 132—135, 137, 139, 145, 149, 160

Սիֆադուր 134, 135

Սիֆուլ 156

Սմբատ Օրբելի 103, 110, 200

Սմբատ (բոռ Սմբ. Օրբ.) 103

Սմբատ որդի Դավթի 6, 9, 12, 17

სუმბატ ორბელიან-ძე

Սոսան 85

Սոսնա 96

Սորդալա 159

Սոֆոկլես 23

Սուլղուս (տոնմ) 52

Սուրբաբեցի 197

Ստեփանոս Օրբելյան տես Օրբելյան Ստ.

Սեինջ 25, 26, 54, 196

Վախախ 175

Վախարանգ (որդի Նար. Դավթ.) 157, 160—162, 164, 205

Վախարանգ (որդի Դիմիտ.) 10, 144, 186, 153, 159, 161, 162, 168, 172—175, 179—186

Վախարանգ VI 6, 36

Վախարանգ Գուրգասալ 5

Վախուշաի 204

Վահրամ Գազեցի 31, 48, 55, 56, 59, 62, 68, 70, 73, 75, 76, 79, 88, 91, 93, 95, 96, 197, 199

Վահրամ երկայնաբազուկ (հայր Սարգ. Թմոզ. I) 198

Վասիլ Ուշարմեցի 25, 125, 138

Վասիլ տես Բարսեղ Սուրբ.

Վարդան Այգեկցի 32, 33

Վարդան Արևելցի 9, 32, 194, 196—198, 200, 201, 203

Վեսպասիանոս 22, 65

Վլարեն 131

Տաշար 159—161

Тухомуров М. 38

Տիտոս 22, 65

Տոնդա Բուլա 134, 135

Տոնդուկ-խաբուն 117, 118

Տուրիլ 62

Տուր 99, 203

Յագան 29

Յինցան Բ. 196

- Յոսեն Դադիանի 18, 70, 79, 88, 93—95
- Փանդուղար (Փոնդուղար) 140, 141, 147
- Փավենիսի 198
- Փարադավա 77
- Փարալոն 23, 86
- Փարեջան 123
- Փարեջան (օս) 161, 163, 164, 166, 205
- Փարսմանի որդի 162
- Քեղարու 161, 162
- Քիտիաշվիլի Ի. 34
- Քիտիաշվիլի օ.
- Քոբայրեցի 9
- Քոլա 25, 53
- ՏՏ
- Քոլա (որդի Օնխանի) 52, 53
- Քուարպիսեն 115
- Քուր 80
- Օդիշելի Զ. 193
- Օլմեջո Ն.
- Օլջա 157, 160, 164, 169, 173, 174
- Օլջա-սուրան (տես Խարանդա) 187, 188, 206
- Օլիգ (տոն) 107
- Օլիգի (նույն՝ Օլիգի) 52
- Օնա (տես Օնխան) 25
- Օնխան 25, 52, 53, 92, 141
- Օպիգար-Մադվրեի 14
- Օրբելի 96
- Օրբելիանի Ս.—Ս. 194, 200
- Օրբելիներ 95
- Օրբելյան Ստ. 9—11, 28, 29, 31, 32, 37, 193, 194, 197, 198, 200, 201, 203, 205
- Օրբելյան 9, 10, 29, 103, 200, 201
- Օրբա (Օրբա) 54, 69, 80, 99
- Ֆախրեդդին Գուրգանի 198
- Ֆարսան 140, 141, 188

Տ Ն Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Բ

- Ալատաղ 98, 101, 102, 112
- Ալավերդու ս. Գևորգ 104
- Ալմուր 69, 87, 88, 91, 93, 102
- Ախալգարա 112
- Ախալգարայի կամուրջ 114
- Ախալալա (ի) 111, 199
- Աձղուր 14, 18, 114, 136, 141, 145, 146
- Ամասիա 148
- Ամբերդ 8, 60
- Ամիր 198
- Ամո 148
- Ամոսի դաշտ 133, 134
- Այրարատ 8
- Անի 8, 18, 30, 37, 59, 62, 66, 68, 72, 73, 74, 91, 93, 94
- Անիլ 154
- Անիոխ 180
- Անարա 130, 132, 143, 147, 169
- Անարի ձոր 132
- Անարների երկիր 73
- Աջամբեր 49
- Ասիա 98
- Ասիան 141
- Ասորեստան 141, 179
- Ասպարաշեն 156
- Ատեն 137, 144, 204
- Ատենի բերդ 166

- Ատրպատական 55, 59, 61, 63, 69—72, 98, 165
- Արախ 91, 126, 129
- Արզվեր (Արգուր) 13, 19, 162
- Արդարիլ 71, 193
- Արշակունյաց երկիր 72
- Արսիան 132, 186
- Արտանան 73, 91, 124, 130, 132, 160, 169, 186
- Արտանան 143
- Արտանու 143, 170
- Արարատ (Տի) 130
- Արարատյան լեռներ 74, 78, 129, 164
- Արիսաղ 12, 20, 49, 67, 68, 94, 101, 103, 130, 159, 160
- Բաբելոն 74, 97, 105—107
- Բաբերդ 177, 179
- Բագավան 57, 58
- Բագավ (Բագավեր) 168, 173
- Բալը 27, 53
- Բալաշուն 25, 53
- Բակուրիան 199
- Բաղարուր (Բաղարա-դուր) 92
- Բաղակարան 201
- Բաղդադ 69, 97, 105, 106, 108
- Բանա 92, 177
- Բանբար 92
- Բասեն 71, 175, 176
- Բելախան 39, 124, 142, 151
- Բերդուլ 56, 196
- Բուլխիսի ձոր 70
- Բուլղարիա 69, 103
- Բուխարա 69
- Բջնի 8, 61—63, 68, 109, 112
- Բրդանոր 31
- Գագ 8, 30, 62, 76
- Գագի երկիր 55
- Գանակ 45, 46, 48, 55, 62, 71, 72, 112, 194
- Գանձակյան դռներ (Թիդիսում) 64
- Գանդի 26, 60, 61
- Գարդման 8
- Գարեջա 40, 142, 151, 154
- Գարեջի լեռներ 126
- Գարման 71
- Գելա 58, 87, 162
- Գեղարունի 8, 79, 125, 198
- Գեղարունյաց լեռներ 74
- Գիլան 145, 182, 183
- Գիլանի 124
- Գուրի 113, 163, 171, 183
- Գուգար 30
- Գուրիա 132, 147
- Գուրկիս ճալա 124
- Գուրկիսի դուր 136
- Գվելեր 170, 172, 174
- Դադասան 204
- Դամաշ (տես Դամասկոս) 180
- Դամասկոս 33, 180, 182
- Դարբուզակ 148
- Դարիալ (ան) 70, 118
- Դարուբանդի դուռ 122
- Դեմոք 136
- Դերբենդ 56, 58, 72, 76, 103, 115, 121, 123, 126, 154, 160
- Դերբենդի դուռ 56
- Դերբենդի ծով 80
- Դմանիս 40, 73, 127, 142, 164, 175, 186, 203
- Դուռն Սամխրի 49
- Դվին 8, 59, 60, 72, 195
- Դվինի քուստ 62
- Դերբեդ 196
- Եգիպտոս 57, 97, 102, 108, 109, 111, 112, 147, 148
- Ելա 124
- Եկերի ձոր 136
- Երզնակուր 199
- Երաղ 55, 69—71, 98, 107, 137, 152
- Երան 55, 63
- Երզնակ 8
- Երզնկա 77, 91
- Երծո 168
- Երկայնաբազուկների երկիր 59
- Երուսաղեմ 22, 65, 180
- Եփրատ 108

- Զանգան 165
 Զանգուկիսիս 174
 Զախարյան Հայաստան 8
 Էմել 69
 Էվիսայի 141
 Թավրիզ 71, 72, 165, 166, 180, 186, 188
 Թրիլիս (տես Թիլիս) 31
 Թերրի ծղալի 123, 125, 203
 Թելավ 39, 142, 168
 Թիանեք 168
 Թիֆլիս (տես Թիլիս) 203
 Թոգզի 198
 Թոնոկ տես Թոգզի
 Թոր 103
 Թորոն 175
 Թուրան 17, 24, 55, 63, 68, 69, 97, 107, 114, 129, 133
 Թուրքեստան 24, 68, 129
 Թուրքեստան 63
 Թոնդ 19, 66, 73, 124, 139, 168, 180
 Թրիսլեր 13
 Թիլիս 18, 22, 26, 30, 48, 56, 64—66, 69, 70, 73, 76, 79, 81, 86—88, 101, 103, 104, 111, 112, 115, 117—119, 125—128, 140, 144, 146, 147, 160, 163, 168—170, 172, 173, 175, 180, 186, 188, 197, 199
 Ժինվան 168, 173, 205
 Իկոնիա (տես Կոնիա) 78
 Իմերեք 157
 Իշխան 156
 Իոր 66, 76, 126
 Իսանի 18, 64, 65, 73, 104, 110, 142
 Իսայել 33
 Լամիսդան 34
 Լենինգրադ 36, 38
 Լերմանի 124
 Լիխ 136, 139
 Լիխտ 103
 Լիխտ-այնկոդ 67, 74, 79, 103, 114, 115, 124, 144, 157, 203
 Լիխտ-այնկոդ 74, 81, 103
 Լոմիսքավի 136, 171
 Լոմիսի 170
 Լոռի 26, 30
 Խաղա 170
 Խաղայի ծայր (բավի) 171
 Խաղարների աշխարհ 54
 Խաղարստան 69
 Խաղար 80, 103, 107
 Խանձորեւ (աղաղաղում է, կարդա՝ Խձկոն) 31
 Խաստեր տես Զինաստան
 Խերկ 168
 Խլար 57, 69, 72, 79, 80, 87, 97, 98, 100
 Խձկոն 31
 Խոժորնի 31
 Խորակերտ 31
 Խորասան 24, 29, 55, 57, 68, 69—71, 102, 107, 114, 133, 135, 152—154, 165, 167
 Խլամի (Խուամի) 115
 Կարալ տես Կապաղակ
 Կախեր 20, 34, 48, 72, 74—76, 88, 104, 124, 126, 140, 143, 156, 167, 189
 Կածարեր 8
 Կակ 34
 Կաղմախ (Կաղմախիս-բավի) 92
 Կամբեշիան 66, 88, 124, 144
 Կայենի բերդ 73
 Կապաղովիս 141
 Կապաղակ 72
 Կարին 30
 Կարնիփոր 66, 91, 143, 169
 Կարնո ֆաղաֆ (տես Կարին) 8, 75, 88, 122, 142, 165, 179
 Կարշալ 131
 Կարշալի լեռներ 130
 Կարս 8, 30, 41, 130, 132, 142, 169, 179

- Կիրիկյան Հայաստան 8
 Կուտայ 195
 Կլեբկարի 13, 19, 105
 Կուրչի 14, 30, 32, 73, 114, 143, 169, 170, 198, 206
 Կյուրիկե ծմիղա 136
 Կոխտայի ծայր (Կոխտաս բավի) 93, 187
 Կոդա 73, 91, 143, 144, 169, 186
 Կոզայի սար 124
 Կոնիա 188
 Կոստանդնուպոլիս 90, 116, 133, 145, 162
 Կովկաս 31
 Կովկասյան լեռներ 69, 73, 74, 136
 Կոտայ 196
 Կոտման 196, 197
 Կորիզեր 205
 Կուր 46, 66, 110, 124, 126, 136, 181
 Հաղրատ 7, 205
 Հայաստան 7—9, 30, 31, 33, 39, 194, 196, 197, 201
 Հայք 196
 Հերի (Հեր) 72, 74—76, 88, 104, 124, 126, 133, 140, 143, 167
 Հեղկաստան 63, 97
 Հորդա 104, 116—119, 121, 126, 136, 140, 142, 144, 146, 150, 154—156, 166—169, 172—174, 185, 186, 188
 Հունաստան 20, 29, 59, 68, 71, 74, 76—78, 80, 82, 87, 91, 95, 97, 98, 107, 108, 123, 140, 141, 150, 154, 162, 175, 188
 Հոռոմ 98
 Զամ 181
 Զեզամ 196
 Զեզի 131
 Զաղուր 199
 Զաղուրի լեռներ 94, 130, 131, 136, 199
 Զազա 180
 Զազլին 70, 152
 Զատիա (տես Զինմաչին) 195
 Զարաբաղ 112, 201, 202
 Զարադուրում 12, 17, 20, 50, 56, 57, 63, 69, 79, 81, 87, 96—98, 100, 101, 195
 Զորդուլանգ 188
 Զուրաղ 69
 Զունն 124
 Զիչաղստան 54, 103
 Զիչաղ 56, 107
 Ճորոխ 205
 Մազանդարան 69
 Մախարա 181
 Մանկանաբերդ 203
 Մարաղա 166
 Մարմետ 193
 Մարտոնդով 127, 138
 Մզինավի տես Գլինավի
 Մեծ Հայք 28
 Մեծ Գլիչաղստան 69, 80
 Մետեխի 119, 142
 Մքա ծմիղա տես ս. Սար
 Մրիուլեր 73, 147, 155, 156, 159, 168, 172, 174, 180, 205
 Միչաղետ 108, 109
 Միչեանձոր 206
 Մոսկվա 34
 Մովսիս 98
 Մուխրան 163, 170, 173, 205
 Մուղան 29, 72, 109, 112, 162, 201
 Մուրդու 175
 Մանրի (Նակ՝ Մանր, տես Նգիպտոս) 102, 111, 140, 148, 180, 187
 Մցխեթա (Մցխեթ) 35, 99, 109, 126, 129, 138, 147, 159, 187
 Նախիդուր 166
 Նախիջևան 61, 103, 129, 130, 167, 184, 186
 Նանարմագե 70
 Նիզալիսիս 114, 132, 143, 169, 175
 Նիկոփա 58, 115, 160
 Նիչաղուր 24, 69
 Նորգիս 206
 Նորաբաղ 179

- Շաքումանի դաշտ 121
 Շամ 108, 109, 140, 179, 180
 Շամախի 197
 Շամախու սար 88
 Շամֆոր 8, 62
 Շատրեբդ 206
 Շավշ 73, 114, 119, 130, 131, 143, 169, 206
 Շավշ-Կղարջ 176
 Շողա (Շոլա) 112
 Շինդար 112, 113
 Շիրակյան 93, 199
 Շիրվան 57, 98, 193
 Շիրվանի երկիր 72, 123, 126
 Ռոռո 194
 Ռոման 153, 165, 184
 Ռուդո (տես Հորդա) 39
 Ջաղանուսուն 123
 Ջինաստան 54, 63, 69, 81, 96, 97, 100, 103, 106, 107, 195
 Ջինմալին (տես Խատանք) 50, 63, 69, 87
 Պանկիսի 104
 Պարխալ 177
 Պարսկաստան 57, 63, 74, 80
 Պարտավ 72, 74, 76, 79, 98, 102, 119, 122, 198
 Պղնձանան 200
 Պոնտոս 141, 143, 175, 179
 Ջանու 181
 Ջավախ 30, 66, 73, 76, 88, 94, 111, 124, 136, 138, 140, 143, 144, 160, 187
 Ջեռն (Գեռովն) 24, 55, 59, 63, 69—71, 97, 197, 129, 130
 Ջենդի րավ 132
 Ջվարիս ցիխ տես Յիխիս Ջվար
 Ռան 68, 79, 88, 93, 109, 115, 138, 162, 144, 187
 Ռեն 152, 153
 Ռոմգուար (տես Խորասան) 98, 107
 Ռուզերի լեռ 136
 Ռուփս-Ռուբենիսի 8
 Ռուսաստան 54, 69, 80, 103, 107
 Ռուսթավի 124
 Սաբարաբիանո 31
 Սագիմ (տես Բերդուշ) 196
 Սախիուղաբեկի 181
 Սամարղանդ 69
 Սամշվիլի 56, 79, 175, 186
 Սամցխե 14, 17, 66, 73, 76, 88, 91, 92, 94, 111, 112, 114, 119, 122—124, 141, 143, 146—148, 160, 163—165, 169, 171, 173, 175—177, 186, 187, 199
 Սաֆո 125
 Սեբաստիա 77
 Սերբիա 69, 103
 Սիրա 17, 123, 125, 126—128, 137, 142, 203
 Սիոն (տանար) 66, 128
 Սիսական 28
 Սիրիա (Շամ) 91, 154, 187
 Սկորեք 160
 Սկորեքիսիսի 159
 Սյունիք 8
 Սոմխիք 26, 30—32, 55, 62, 64, 66, 70, 72, 73, 75, 88, 112, 125, 140, 146, 168, 175, 177, 186, 189, 195, 204
 Սոմխիքի դուռ 194, 195
 Սուղ (տես Դորդուլանգ) 188
 Սուրամ 112, 118
 Սուրբ սար 150
 Սուրման 91
 Սպեր 169, 177, 179
 Սվաներ 28, 200
 Ստեփաննոմիդա 170
 Վաղարշակերտ 72, 91
 Վանա դաշտ 92
 Վայոց ձոր 8
 Վան 199
 Վաշլովան 143, 177, 178
 Վարձիա 166, 167

- Վելիցցիյե 48
 Վրաստան 7—9, 11—14, 16—20, 22, 29—33, 41, 45, 48, 50, 55, 57, 60—63, 67, 70, 72, 74, 77, 79—81, 83, 87, 88, 91, 93, 95, 96, 98, 101, 103—105, 107, 109, 116, 117, 123, 127, 140, 142, 158, 159, 160, 164, 166, 175—177, 180, 182, 184, 186—189, 194, 196, 197, 200, 201—205
 Տաբաթմեկ 105, 181
 Տայ 30, 32, 66, 73, 91, 92, 140, 143, 156, 169, 175—177, 206
 Տաշիր 8, 30
 Տաշիս-Կարի (ճակ՝ Տաշիս-Կարի) 112, 143, 160, 165, 169, 176
 Տավուշ 8
 Տբեր 119
 Տերունական 8
 Տունդուգալո 162, 163
 Տոպա 23
 Տփղիս (տես Թփղիս) 199
 Րկինիսի 94
 Յիխիս-Ջվար 114
 Յիկարե 170, 171
 Յիվի 189
 Յիսավատ 171
 Յիսում 49
 Յիսազմ 170
 Յիսազմի ձոր 172
 Փարվան 136
 Փենոքա 130
 Փլայ 205
 Օղիշ 115
 Օլբի 92
 Օձուն (Ուզունլար) 199
 Օշուր 124
 Օսեր 54
 Օս 69, 80, 103, 107
 Օփիզ 131
 Փալասա 152
 Փարբի 5, 20, 31, 57, 66, 72, 73, 75, 76, 79, 87—89, 92, 93, 95, 101, 104, 109, 112, 125, 136, 137, 140, 143, 144, 146, 160, 163, 164, 168, 170, 172—175, 177, 180, 181, 204
 Փարենն 8
 Փուրաուլիանի 119
 Փուրաբիս 64, 67, 68, 73, 103, 115, 122, 132, 139, 160, 200
 Փուշան 106
 Փուրմուխ 34
 Փվիշխերի դաշտ 160
 Փվիշխերի ծայր 118
 ڪرۛۛ 26
 ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԱԿԱՆ, ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԱՆՈՒՆՆԵՐ
 Աղամ 11
 Ալավերդու Մեծավա տես Մեծավկա
 Աֆաթ 174
 Ափտոփել 86, 144
 Բենիամին 72
 Գեորգ ս. 105, 105, 131
 Դանիել 85
 Դավիթ 49, 86, 144
 Եկղեսիաստիկոս 71, 128
 Եղիա 174
 Եսայի 67, 72, 85
 Իսրայել 67

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԱՆԱՅԱՐԱՆ	5
Ժամանակագրություն	45
Ճանոթագրություններ	193
Յանկեր	203

40-1971

ՎՐԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ֆպագրվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր
Վ. Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Կազմը՝

Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ

Տեխնիկական խմբագիր

Ս. Կ. ՋԱԲԱՐՅԱՆ

Սրբագրիչ

Ա. Վ. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

ՎՖ 03511 Հրատ .3399 Պատվեր 595 Տպաքանակ 1300
Հանձնված է արտադրության 30/VII 1970թ., ստորագրված է
տպագրության 23/IV 1971թ., տպագր. 14,0 մամուլ, հրատ. 12,2
մամուլ, թուղթ № 1, 60×90 1/16: Գինը 1 ռ. 46 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

40-1971

Նկատված վրիպակներ			
Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
31	ն. 1	Խնձորենքի	Խձորենքի
41	ն. 17	հրատարակութան	հրատարակութան)
49	վ. 2	հրեա կնոջ	Ուրիայի կնոջ
170	ն. 1	H. d. S.	H. d. G.
221	ն. 9	Քվիշիսի ծայր	Քվիշիսի ծայր